

ШЕРХОН ҚОРАЕВ

НАВОИЙ ЎҚИГАН КИТОБЛАР

(Қайта тўлдирилган нашр)

ТОШКЕНТ “ЗАМОНПРЕСС” - 2020

UDK: 7.091 (075)

КБК: 85.33

Қ – 23

Шерхон Қораев Навоий ўқиган китоблар
(Қайта тўлдирилган нашр) Тошкент, 2020, 176 бет

Қўлингиздаги мажмуада истеъдодли илмий тадқиқотчи Шерхон Қораев улуғ мутафаккир зот, шоирлар султони, Ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг болалигидан бошлаб ўқиган китоблари, илм олган пиру устозлари, у зоти бобаракотни дуо қилган азиз-авлиёлар тўғрисидаги маълумотларни китобхон қалбига мустажо бўла оладиган тарзда равон ва илмий ёндашган ҳолда тақдим эта олган.

Китобни ўқиб, ўзингиз ҳам бунга амин бўласиз, албатта. Зотан Алишер Навоий ўқиган асарлар сизда қизиқиш ўйғотади, деган умиддамиз.

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори

Баҳодир Эшов,

тарих фанлари номзоди

Носир Жўрабоев.

ISBN 978-9943-50-7682

© Шерхон Қораев

© «LESSON PRESS» nashriyoti, 2020.

Энг муҳими, фарзандларимизда ёшлик чоғидан бошлаб китобга меҳр қўйиш, мустақил фикр юритиш, мураккаб ҳаётий вазиятларда тўғри жавоб топиш кўникмасини шакллантиришимиз даркор.

Шавкат МИРЗИЁЕВ,
Ўзбекистон Республикаси
Президенти

“КИТОБ – БУ КЕЛАЖАК ДЕМАКДИР!” ЁКИ СЎЗБОШИ ЎРНИДА

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг сайловолди дастурида алоҳида эътибор **“ёшларнинг китоб ўқишга бўлган қизиқишини ошириш ва аҳолининг китобхонлик кўникмасини янада юксалтиришга қаратилганлиги”** барчамизга маълум. 2016 йил 4 ноябрда Навоий вилояти сайловчилар вакиллари билан учрашувда ҳам Юртбошимиз китобхонлик мавзусига жамоатчилик эътиборини қаратиб, *“Бугунги кунда жамиятимизда китобхонлик даражаси қандай? У бизни қониқтирадими? Ким кейинги пайтда қайси китобни ўқиди, фарзандимизга қандай китоб олиб бердик?”* каби саволларга жавоб излади. Президентимиз таъкидлаганидек, *“Афсуски, кўп ҳолларда бу саволларга ижобий жавоб беришимиз қийин.*

Одамларнинг онг-у тафаккури, дунёқарашини ўзгартириш, маънавий савиясини юксалтириш ҳақида кўп гапирамиз. Лекин бу борада энг оддий ва айти пайтда энг таъсирчан восита – бу китоб эмасми? Мен шунга аминман – китобсиз тараққиётга, юксак маънавиятга эришиб бўлмайди. Китоб ўқимаган одамнинг ҳам, миллатнинг ҳам келажаги йўқ”. Юртбошимиз ҳақ. Китоб – Амир Темур бобомиз таъбири билан айтганда, барча бунёдкорлик, яратувчилик, ақл – идрокнинг, илму донишнинг асосидир. Ҳаётни ўргатувчи мураббийдир.

Муҳтарам Юртбошимиз Шавкат Мирзиёев президент этиб сайлангач эса, китобхонликни ривожлантириш йўлида дадил қадамлар ташланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг

“Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида” ги Фармойиши ҳамда **“Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”** ги Қарори имзоланди. Нафақат имзоланди, балки бундай саъй-ҳаракатларнинг самараси ўлароқ, жамиятимизда аҳоли ўртасида китоб мутолааси сезиларли даражада ошаётгани кўз ташланмоқда.

2019 йилнинг 19 мартада ўтказилган видеоселектор йиғилишида Президентимиз томонидан илгари сурилган бешта муҳим ташаббусдан тўртинчиси ёшлар маънавиятини юксалтириш, улар ўртасида китобхонликни кенг тарғиб қилиш бўйича тизимли ишларни ташкил этишга йўналтирилган. Ушбу йиғилишда Юртбошимиз ***“Ҳар бир раҳбар шахсий кутубхонасидан ўзи таълим олган мактаб кутубхонасига китоблар совға қилса, бу фарзандларимиз тарбиясига ижобий таъсир кўрсатади”***, деб таъкидлади. Бугунги кунда Республикамиз Президентининг мазкур ташаббуси асосида раҳбарлар ўзлари таҳсил олган кадрдон мактабларига бориб, таълим муассаса кутубхонасига турли адабиётлар тақдим этишди ва тақдим этишмоқда.

Ўз ўрнида таъкидлаш жоизки, Муҳтарам Юртбошимиз ташаббуси билан ўтказилган **“Ёш китобхон”** танлови ғолибларининг **“Президент совғаси”** –**“Спарк”** автомобили билан тақдирлангани бевосита китобхонлар сафини кенгайтишига олиб келмоқда. Бундан ташқари, Президентимиз томонидан имзоланган 2018 йилнинг 12 майидаги **“Буюк алломалар, адиб ва мутафаккирларимиз ижодий меросини кенг ўрганиш ва тарғиб қилиш мақсадида ёшлар ўртасида китобхонлик танловларини ташкил этиш тўғрисида”**ги Қарор ҳам буюк адиб ва мутафаккирларимиз мероси, ҳаёти ва фаолиятини чуқур ўрганиш ва тарғиб қилиш билан бирга ёшлар ўртасида китобхонлик маданиятини юксалишига хизмат қилади. Муҳтарам Юртбошимиз таъбири билан айтганда, **буюк аждодларимиз бўлган ислом оламининг мутафаккирлари асарларини, уларнинг бутун жаҳон цивилизацияси ривожига қўшган бебаҳо ҳиссасини**

чуқур ўрганиш, теран англаш ва кенг оммалаштириш алоҳида аҳамиятга эгадир”.

Президентимиз ғояси асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида ташкил этилган Ўзбекистон Ислом Цивилизацияси маркази ҳам аввало халқимизнинг яратувчилик даҳоси билан бунёд этилган ноёб меросни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, юртимиздан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий-иждодий фаолияти ҳақида яхлит тасаввур уйғотиш, халқаро миқёсда динлараро мулоқотни йўлга қўйиш, ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини очиқ бериш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашдек эзгу мақсадларга хизмат қилади.

Алоҳида айтиш лозимки, **Мухтарам Президентимизнинг “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлар тўғрисида”** ги ҳамда **“Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш марказини ташкил этиш тўғрисида”**ги **Қарорлари** ҳам буюк алломаларимиз, азиз-авлиёларимиз меросини чуқур ўрганиш, таржима ва тарғиб қилиш ҳамда чет эллардаги музейлар ва архив фондларида сақланаётган қўлёзмаларнинг асл ёки кўчирма нусхалари, фото ва видеотасвирларини юртимизга олиб келиб, тадқиқ этиш имконини берди ва имконини бермоқда. Ана шундай хайрли саъй-ҳаракатлар самараси ўлароқ, бугунги кунда хориж музейлари ва кутубхоналарида сақланаётган ота-боболаримизнинг асарлари нусхалари юртимизга қайтарилмоқда.

Қадимий маданият ва цивилизация ўчоғи бўлмиш юртимиз заминидан ўрта асрларда минглаб олиму уламолар, буюк мутафаккирлар ва шоирлар, азиз-авлиёлар етишиб чиққани, бундай зоти бобаракотларнинг аниқ фанлар ва диний илмлар соҳасида қолдирган бебаҳо мероси, бутун инсониятнинг маънавий мулки ҳисобланиши барчамизга маълум. Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг китоб фондларида 100 мингдан зиёд қўлёзма асарлар сақланмоқда. Афсуски бу нодир китоблар ҳали тўлиқ ўрганилмаган, улар

олимлар ва ўқувчиларини кутиб турибди. Ушбу ноёб асарларда бугунги давр ўртага қўяётган жуда кўп долзарб муаммоларга жавоб топиш мумкин. Хусусан, ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини очиб берадиган, барча одамларни эзгулик, меҳр-оқибат ва ҳамжиҳатлик йўлида бирлашишга даъват этадиган теран маъноли фикр ва ғоялар бугун ҳам ўз қиммати ва аҳамиятини йўқотган эмас. Лекин биз ана шундай ноёб мерос ворислари, шундай бойлик эгалари бўлатуриб, уларни ҳар томонлама ўқиш-ўрганиш, халқимиз, аввало, униб-ўсиб келаётган ёшларимизга, жаҳон ҳамжамиятига етказиш бўйича, етарли иш қилмаганимизни очик тан олиш керак”.

Бугунги кунда бундай маънавий бойлик, яъни ота-боболаримиз қаламига мансуб китобларни ўрганиш ва тадқиқ ҳамда тарғиб этиш борасида кенг кўламли ишлар бошлаб юборилганини, Ислом цивилизация маркази, Имом Ал-Бухорий ва Имом Ат-Термизий халқаро тадқиқот марказлари, Халқаро ислом академияси ташкил этилганини ҳам таъкидлаш жоиз.

Хўш, бундай ноёб китобларни ўқиб биз нимага эришамиз? Давлатимиз раҳбари Олий Мажлисга мурожаатномасида ушбу саволга жавоб беради: “Биз диний жаҳолатга, зарарли оқимларга қарши маърифат билан курашиш кераклиги ҳақида кўп гапирамиз. Бу тўғри албатта. Лекин маърифат, маърифий билимлар қаерда-аввало ота-боболаримиз бизга қолдириб кетган мана шундай мўътабар китобларда эмасми?” Президентимиз таъбири билан айтганда, китоб –бу келажак, бундай маънавий хазинани мутолаа қилган инсон комилликка эришади, интеллектуал салоҳиятли бўлади, боз устига жаҳолатга қарши маърифат билан кураш бу – даставвал китоб мутолаа қилишдан бошланади.

Бинобарин, бугун мамлакатимизда китобхонлик савиясини ошириш ва мутолаа маданиятини юксалтиришга катта аҳамият берилмоқда. Лекин Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, кўплаб болаларимиз китобдан узоқлашиб, кўп вақтини ижтимоий тармоқларда ўтказаётгани – бу ҳам бор гап.

Албатта, ҳаётимизда Интернет ва бошқа замонавий ахборот манбаларининг ўрни ва аҳамиятини инкор этиб бўлмайди. Шунинг эътиборга олган ҳолда, Интернет халқаро ахборот тармоғи орқали электрон китобхонликни янада кучайтиришни давр тақозо этмоқда.

Нега деганда, биз фарзандларимиз онги, дунёқараши асрлар давомида синовдан ўтган, юксак маънавият хазинаси бўлган жаҳон ва мумтоз, миллий адабиётимиз асосида эмас, балки ижтимоий тармоқлардаги қандайдир, шубҳали, зарарли ахборотлар асосида шаклланишига бепарво қараб туролмаймиз. Ваҳоланки зарарли ахборотлар ва бузғунчи ғоялар ёшларни адаштириши мумкинлигига кундалик ҳаётимиздан кўплаб мисоллар топишимиз мумкин. Аксинча миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида шаклланган, ота-боболаримиз қолдирган мўътабар китобларни, жаҳон ва миллий адабиётимиз намуналарини ўқиб, улғайган авлодгина чинакамига баркамоллик шохсупасига кўтарилади.

Юртимиз донғини етти иқлимга танитган алломаю мутафаккирлар юксак мартабаларга китоб ўқиш орқали эришишган. Жумладан шоирлар султони буюк Алишер Навоий ҳам мактаб ёшиданок ўз давридаги машҳур асарларни, шеърӣ девонларни, турли фанларга оид китобларни мутолаа қилиш билан бутун дунё тан олган мутафаккир даражасига етгани ҳам айна ҳақиқат. Ҳеч қизиққанмисиз, Алишер Навоий ҳазратлари қандай китобларни мутолаа қилган? Қўлингиздаги ушбу китобда тадқиқотчи Шерхон Қораев Навоий асарлари ва замондошлари рисолалари асосида айнан шоирлар султони ҳаёти давомида ўқиган асарлар ҳақида сўз юритади. Ўз навбатида унда Алишер Навоийнинг устозлари ҳамда буюк шоирга оқ фотиҳа берган бузруквор зотлар ҳақида муҳим маълумотлар берилади. Китобда айнқса Муҳтарам Юртбошимизнинг Алишер Навоий асарларининг билимдони эканлиги Президент асарларидаги мисоллар асосида исботлаб берилган.

Фурсатдан фойдаланиб, барчани ҳар куни китоб ўқишга чақираман. Такрор бўлса ҳам айтаман: бугундан қўлингизга китоб олинг, Навоий ибораси билан айтганда, мутолаа аҳлидан бўлинг, тинимсиз китоб ўқинг. Китоб ўқиш орқали инсон чинакам зиёлига айланади. Боз устига Алишер Навоий яратган бебаҳо ва башариятни ҳайратга соладиган асарлар китоб ўқиш орқали ҳосил бўлган кенг билим, тафаккур ва дунёқараш маҳсули эканлигини унутманг. Алишер Навоий бобомизга муносиб авлод бўлинг!

Бир сўз билан айтганда, китоблар сизу бизни етукликка етаклайди. Бу буюк чўққига чиқишни барчамиз орзу қиламиз.

Муҳими китоб ўқиш билан юқори маънавий поғоналарга кўтарилиб борамиз. Бинобарин китоб мутолааси билан Бухорийлар, Термизийлар, Насафийлар, Фарғонийлар, Самарқандийлар, Хоразмийлар шаклланади.

Ўйлайманки, буюк бобокалонларимиз маънавий мероси кенг кўламда ўрганилаётган бир даврда мазкур китобда тақдим этилаётган маълумотлар ҳеч биримизни, айниқса ёш авлодни бефарқ қолдирмайди. Аксинча Алишер Навоий севиб ўқиган китобларни ўқиш фойдадан ҳоли эмас, деб ҳисоблайман. Негаки бу асарлар барчамизнинг маънавиятимизни янада бойитишга, жаҳолатга қарши маърифат билан “қуrollанишга” хизмат қилади.

Адабиётлар мутолаа қилиш, илм билан шуғулланиш ва фарзандларимиз таълим-тарбиясига жиддий эътибор қаратиш орқали учинчи ренессансга эришамиз. Зотан Муҳтарам Юртбошимиз таъкидлаганидек, ўлкамизда “IX-XII асрларда биринчи, XV асрда эса иккинчи ренессанс-миллий уйғониш даври бўлган. Бугун эса асосий мақсадимиз янги Ўзбекистонда янги уйғониш даври, яъни учинчи ренессансга пойдевор қўйишдан иборат”. Мамлакатимизда барча соҳаларда олиб борилаётган “шиддатли” ислохотлар ва ижтимоий ҳаётимиздаги оламшумул ўзгаришлар юксак тараққиёт, учинчи ренессанс кафолати, деб ўйлайман.

**Зойир МИРЗАЕВ,
Қашқадарё вилоят ҳокими**

МУҚАДДИМА

Муҳтарам Юртбошимиз 2018 йилнинг 28-30 январь кунлари Қашқадарё вилоятига сафари чоғида “Китоб –бу келажак” деб таъкидлаб ўтдилар. Дарҳақиқат китоб миллат ва мамлакат эртанги кунини белгилаб беради. Китоб мутолаа қилиш орқали халқ маърифат ва маънавият шохсупаларига кўтарилиши айна ҳақиқат. Маърифатли миллат эса бу жаҳонда ўз ўрнига эга бўлади, десак сира муболаға бўлмайди.

Китоб ўқимасдан ҳам ҳозирги кунда яхши яшаётганлар ва юксак мартабаларга кўтарилаётганлар бор, демокчимисиз, азиз ўқувчи. Албатта ҳозирча бор. Аммо бундай кишиларнинг дунёқараши ва маданий савияси торлиги айна ҳақиқат. Умрида ақалли бир бадиий китоб ўқимаган, дунёни шахсий манфаат тирқиши орқали кўра оладиган бундай инсоннинг савияси бошқача ҳам бўлиши мумкин эмас-да. Аслида жамият китобсиз ва адабиётсиз яшай олмайди! Келинг, китоб ўқимаган кишиларнинг фарзандлари бирор бир адабиётни мутолаа қилишига кафолат борми, деган саволга жавоб изласак. Бизнингча, олманинг тагига олма тушганидек, бирор бир асар ўқимаган ота-онанинг фарзанди ҳам китобдан кўра қимматбаҳо уяли телефонни ёки контроль-ўйинлар билан лик тўла компьютерни афзал кўради! Ҳартугул ота-онасининг кўлида китоб кўрмаган ёки оиласида шахсий кутубхонаси бўлмаган болада қандай қилиб китобхонлик маданияти шаклланин? Гап шундаки, китоб биз учун сув билан ҳаводек зарур эканлигини англамасдан, фарзандининг жаҳон ва миллий адабиётимиз намуналарини ўқимаслигига ҳамда саводсизлигига айнан айрим ота-оналар айбдор бўлиб қолаётганликларидан ҳам кўз юмаолмаймиз. Бу ҳам бор гап. Ана шунинг учун болаларимизнинг онгу тафаккурини жаҳон ва миллий адабиётимиз асосида шакллантириб, чинакам зиёли этиб вояга етказишимиз азиз ота-оналар, биз учун ҳам қарз, ҳам фарздир. Фурсатни бой бермай ҳозирдан фарзандингиз тарбияси билан шуғулланиб, уни китобга қайтаринг, қўлига китоб беринг, унга китоб совға қилинг, Интернет жаҳон ахборот тармоғида ҳам кўп вақтини электрон кутубхоналарда мутолаа билан ўтказишига эришинг! Зотан Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов ёзганидек, “Китоб ўқимаслик ҳаётда муқаррар тарзда

чаламуллалikka, маърифатсизлиikka, жоҳиллиikka олиб келади. Булар эса ўз навбатида лоқайдлики, фикрсизлики, маънавий кашшоқлики туғдиради. Бу сифатлардан манқуртликкача ораси бир қадам, халос. Шундай ҳолларда, ўз-ўзимга “Эй, биродар-ей, мунча куймасанг, бир тўп ёш-яланг китоб ўқимаса ўқимапти-да. Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Улар ўқимаса ҳам, чаламулла бўлса ҳам бинойидек ҳаёт кечиряпти, ейдиганини еб, ичадиганини ичиб, маишатини қилиб, ...гаштини суриб юрипти. Сенинг беҳуда куйганинг қоляпти, холос, дегим келади-да, қўлимни ювиб, қўлтиғимга уриб қўяқолсамми деган ҳаёлга бораман. Лекин бундай қилиб бўлмайди-да! Чунки бугунги кунда менинг китоб ўқишим, сенинг китоб ўқишинг, унинг китоб ўқиши, ҳаммамизнинг тафаккуримиз, маънавий дунёмиз шахсий иш бўлмай қолди-да”. Шунинг учун миллат ва мамлакат келажагини ўйлаган Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев ҳали президентлиikka киришмаслигидан олдин ўз “Сайловолди дастури”даёқ халқни китоб мутолаасига қайтариш ҳамда китобхонлики маданиятини шакллантириш тўғрисида қайғурди. Нафақат қайғурди, балки ҳозирги кунда тегишли қарорлар қабул қилиб, аҳоли, айниқса ёшларимизнинг китобга, жаҳон ва миллий адабиётимизга қизиқиши ортаётганига сабаб бўлди ва сабаб бўлмоқда. Зеро Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда, **ёшларни китобга, китобхонлиikka қайтариш керак. Китобсиз – келажак йўқ. Ахборот-коммуникация соҳасидаги охириги ютуқларни ўзлаштириш билан бирга, ёшларнинг китобга бўлган қизиқишини кучайтиришга, уларни китоб билан дўст бўлишига, аҳолининг китобхонлики савиясини янада оширишга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади.**

Азиз ўқувчи, сизга тақдим этилаётган мазкур китоб орқали Алишер Навоий бобомиз нечоғлиқ асарларни қадрлагани, тинимсиз мутолаа қилганлиги, китобсеварлиги маълум бўлади. Бу улуғ зот болалигидан то умрининг охиригача китоб ўқиган. Унинг севимли машғулоти ҳам китобхонлики бўлган. Устози Абдурахмон Жомий қошида ҳам ўша даврнинг мўътабар китобларини мутолаа қилган. Шунинг учун, айтмоқчимизки, азиз ўқувчи, Ҳазрат Навоий бобомиздан намуна олиб, китоблар оламига саёҳат қилайлик, китоб ўқийлик.

НАВОИЙ ЎҚИГАН КИТОБЛАР (Биринчи мақола)

“БОЛАЛИК ЧОҒИДАН УМРИНИНГ ОХИРИГАЧА”

Аллоҳ азза ва жаллага беҳад ҳамду санолар бўлсин! Икки дунё сарвари хотамул анбиё пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи ва салламга саловоту саломлар ёғилсин!

Буюклар бирданига шаклланиб қолмайди. Ҳеч ким бир юмалаб буюк бўлиб қолмаган. Етти иқлимга овозаси кетган улуғ инсонлар ҳам машаққатли меҳнат, тинимсиз риёзат ҳамда китоблар мутолааси орқали баланд даражаларга эришганлари баайни ҳақиқат. Олти асрдан буён ўз ижоди билан сизу бизни, бутун инсониятни ҳайратга солиб келаётган Навоийнинг Навоий бўлишида китоблар муҳим рол ўйнаган. “Манбаларда кўрсатилишича, Алишерни тўрт ёшида бошланғич мактабга беришади. У кўпчилик қатори, асосий диний билимлардан таълим олади. Унинг зеҳни ва иқтидори ҳақидаги гаплар эл орасида тарқалиб кетади. У қисқа вақт ичида араб, форс, дарий тилларини пухта ўрганади.

1452 йили Абулқосим Бобур Мирзо Хуросон тахтига ўтиради. Ғиёсиддин Муҳаммад (Навоийнинг отаси) Сабзаворга ҳоким қилиб тайинланади. Ёш Алишер Ҳиротда қолиб, ўқишни давом эттиради. Хожа Юсуф Бурҳондан мусиқа илмидан таълим олади. Болалигидан шеъриятга меҳр қўйган Алишер шарқ адабиётини қунт билан ўрганади экан, Саъдий Шерозийнинг “Гулистон”, “Бўстон” асарларини алоҳида катта иштиёқ билан ўқийди. Муаррихларнинг ёзишича, Алишер тўққиз ёшида Қуръони Каримни тўла ёд олади ва айни шу йилларда тасаввуфга қизиқиб, Фариiddин Атторнинг машҳур фалсафий асари “Мантиқут-тайр”ни ҳам ёдлайди. Оила муҳити болалигидаёқ унда адабиётга, илм-маърифатга зўр ҳавас тугдирган эди. Хонадонда турли илмий баҳслар, адабиёт ва санъат ҳақидаги суҳбатлар, мушоиралар бўлиб турарди. Алишернинг тоғалари Мирсаид Кобулий,

Муҳаммад Алий Ғарибийлар ўз даврининг етук шоирлар бўлиб, ушбу табаррук хонадонда тез-тез тўпланиб туришар эди...

Абулқосим Бобур 1456 йили мамлакат пойтахтини Ҳиротдан Маиҳадга кўчирганида, ўзи билан Ҳусайн Бойқаро ва ёш Алишерни олиб кетади. Аммо орадан беш-олти ой ўтар-ўтмай Абулқосим Бобур тўсатдан вафот этади. Алишер Навоий Маиҳад мадрасаларидан бирида ўқишни давом эттиради. У ерда диний билимлар билан бир қаторда, фалсафа, мантиқ, риёзиёт ва бошқа илмлардан ҳам таҳсил олади. У Маиҳадда катта шоирлар билан ҳамсухбат бўлиб, уларнинг таҳсинларига сазовор бўлади. 1463 йили эса у яна Ҳиротга қайтади.

Алишер Навоий 1465-1469 йиллари Самарқанд мадрасасида бўлди. У бу ерда тафсир, ҳадис, фикҳ, калом, тасаввуф, балогат, ва бошқа илмлардан билимини чуқурлаштирди. Таниқли олим Вадуд Маҳмуд “Алишер Навоий” деган мақоласида жумладан бундай дейди: “Алишер 17 ёшда экан, (Абулқосим) Бобур ўлганидан сўнг диний ва илоҳий илмлар ўрганмак истади...Мовароуннахрнинг маркази Самарқандга келиб, Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абуллайсининг мадрасасига қўнди”.¹ Навоий бу ерда замонанинг энг кўзга кўринган уламоларидан таълим олди”.² Навоий 1469 йилда Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтига ўтиргач, Ҳиротга қайтди. Ҳиротга қайтганда ҳам Навоий илм олишни, китоб ўқишни қанда қилмади. У умри давомида биринчидан, мактаб ва мадрасаларда уламолардан, етук устозлардан, иккинчидан ўз даврида машҳур тасаввуф шайхлари ҳузуридаги суҳбатлардан ҳамда учинчидан ўз хонадонидида мустақил равишда таълим олган. “Алишер Навоий 28 ёшида Қуръон, ҳадис ва бошқа диний билимларни пухта ўрганиб, араб, форс тиллари ва адабиёти, Ислом давлатлари тарихини мукамал эгаллаган эди”.³

Бинобарин улуғ мутафаккир, дин арбоби, олим, уламо, ислом шоири ҳазрат Низомиддин Алишер Навоий қандай китобларни

¹ Вадуд Маҳмуд, “Танланган асарлар”. Т: “Маънавият”, 2007. 30-б.

² Алишер Навоий. “Навоийдан чу топқайлар навое”. Т: “Ҳилол –нашр” - 2014.22-24-б.

³ Исматилла Абдуллаев. “Марказий Осиёда Ислом маданияти. Т: “Шарқ” НМАК БТ-2005.194-б.

мутолаа қилгани барчамизни қизиқтиради. Бу улуг бобаракот умри давомида тинимсиз ўз устида ишлаб, илм ўрганиш ҳамда китоб мутолааси билан шуғулланган. Шоирлар султони яратган шоҳ асарлар унинг қомусий билими, етук тафаккури ҳамда кенг дунёқарашидан далолат беради. Бу эса ўз навбатида Мир Алишер Навоийнинг илм кони бўлмиш турли хил соҳаларга мансуб китобларни бош кўтармай ўқиганини билдиради. Хондамирнинг ёзишича, *”...ҳидоятга эришган Амир болалик чоғларидан умрининг охирларигача ўзининг баракали вақтининг кўп қисмини илм эгаллаш ва камолотга эришиш ишига сарфлаб, бир лаҳза бўлсада, турли билимларни ўрганиш ва ҳар хил кўникмаларни эгаллашдан тинмади. Умрининг энг яхши фасли бўлмиш ёшлик йиллари ва йигитлик даврида машҳур олимлар йиғилган ва ҳурматга сазовор фозилларнинг нуфузли маркази ҳисобланган шавкатли Ҳирот шаҳрида катта саъй-ҳаракат ва сўз билан таърифлаб бўлмайдиган зайрат билан (ўша замондаги) машҳур китобларни мутолаа қилишга машғул бўлди”*.⁴

Шунингдек Жомий ҳам “Баҳористон” асарида Навоий камолотини Аллоҳ ато этган истеъдод ва китоб мутолааси орқали орттирилган юксак билим ва донишмандлик билан боғлайди: *“У ўз мартабаси, улуглиги ва шоҳга яқинлиги ва шунингдек Аллоҳ ато этган ва ўқиш ўрганиш билан орттирилган илму дониши ва ақлу заковати билан шеърлари ҳусни камоли учун ҳар қандай мақтовдан юқори турсада, у ўзини паст тутиб, шеър аҳли жамоасига қўшилди ва бошқаларга ҳам пардани орадан кўтариб шеърят йўлини очиб берди. Аммо ҳаққониятини айтганда, у мана шу анжуманларнинг барчасига бошлиқ ва шеър аҳли сардафтарида ном битик”*.⁵

Ҳазрат Навоий қуйидаги ҳолатларда китоблар мутолаа қилган дейиш мумкин?

- Мактаб ва мадраса дастурига киритилган асарлар.
- Ўз замонасида машҳур ва овоза бўлган адабиётлар.

⁴ Гиёсиддин Хондамир. Макорим ул – ахлоқ. Т: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ – 2015. 30 – б.

⁵ Жомий ва Навоий. (Тўпловчи Маҳмуд Ҳасаний). Т: Ғ.Ғулом номидаги АСН- 1989.36-б.

-Билимини бойитиш, катта қизиқиш билан такомиллаштириш ҳамда кўп маълумотга эга бўлиш мақсадида ўқилган рисоалар.

-Шеърӣ девонларни ўқиш орқали шеърларнинг ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилиш, шоирлар тасаввури ва тахаййулини ўрганиш.

-Муайян асарни ёзиш учун ундан олдин ёзилган асарлар ва манбаларни мутолаа қилиш.

-Навоийнинг буюртмаси, илтимоси ва таклифи билан ёзилган асарлар.

-Навоийга бағишланган ҳамда совға қилинган китоблар.

-Алишер Навоийнинг кўриб чиқиши ва таҳрир қилиши учун олиб келинган рисоалар.

Шуни алоҳида айтиш жоизки, Навоийнинг китоблари уйидаги катта кутубхонасида сақланган ва у мунтазам бойиб борган. Кутубхонада котиблар китобларни кўчириш билан шуғулланишган.

Дарвоқе биз батафсил ёритишга қўл урган мавзу бўйича навоийшунос олима Суйима Ғаниева “Навоий ёдга олган асарлар” номли мўжаз рисоласида шоирлар султони мутолаа қилган айрим китоблар ҳақида алифбо тартибида қисқача тўхталиб ўтган.⁶

“КИМ ТУФИЛИЯТ ЧОҒИ МАКТАБ АРО”

Алишер Навоий тўрт ёшида бошланғич мактабга боради ва дастлаб диний билимлардан таълим олади, ўз даврининг жаҳон тиллари - араб ва форс тилларини мукаммал ўрганади. “Макорим ул-ахлоқ”да бу ҳақда шундай ёзилган: “Фазл ва камол доирасининг маркази бўлган у зот (Навоий)нинг ёши тўртдан ўтганда, қазо маҳкамаси унинг парвариш ва тарбиясини осмон мактабига муаллим бўларлик Аторуд каби кўнгли равшан бир адибга топширди. Улуғ мартабали Соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) билан биргаликда мактабга бориб, дарс ўқишга киришди. Тангри марҳамати билан оз вақт ичида дарсларни ўзлаштиришида ўз шерикларидан илгарилаб кетди. Нозик табънинг софлик ва

⁶ Қаранг: Суйима Ғаниева. Навоий ёдга олган асарлар. Тошкент-2009. 1-30-б.

созломлик овозаси оламга ёйилди ва муборак фикрининг дадиллиги ҳақидаги сўзлар халқ орасида оғиздан оғизга кўчиб юрди.”⁷

“1448-1451 йилларда Сабзаворда Алишер мактабда ўқишни давом эттиради. Бу ерда у замонасининг бир қанча кўзга кўринган олим, шоир ва фозиллари билан учрашади: юртнинг ҳокими бўлган Кичкина Баҳодурнинг уйи анъанага кўра, шундай кишиларнинг тез-тез йиғилиб турадиган жой бўлган”⁸.

Болалигиданоқ мактабда Каломуллоҳдан ташқари Навоий Саъдий Шерозийнинг тасаввуф билан суғорилган “Гулистон” ва “Бўстон” асарларини катта иштиёқ билан ўқиган.

*Ёдима мундоқ келур бу можаро,
Ким туфилият чоғи мактаб аро.
Ким чекар атфол маҳруми забун,
Ҳар тарафдин бир сабақ забтига ун.
Эмгонурлар чун сабақ озоридин,
Ё Каломуллоҳнинг тақроридин.
Истабон таиҳиси хотир устод,
Назм ўқутурким равон бўлсун савод.
Насрдин баъзи ўқур ҳам достон,
Бу “Гулистон” янглиғу ул “Бўстон”.*⁹

“Ҳеч эсимдан чиқмайди: мактабда ўқиб юрган пайтларим эди. Синфдошларим дарсликдан бош кўтармай, билим олишга зўр беришарди. Улар “Каломуллоҳ” (Қуръони Карим) оятларини тинмай тақрорлар, дарсларнинг мураккаблигидан қийналардилар. Муаллим хотирамизни мустаҳкамлаш, зеҳнимизни ўтқирлаш ва саводимизни равон қилиш учун шеър устодларини ўқитар, ёд олдиради эди. Баъзан насрий “Гулистон”ни мутолаа қилсак, гоҳи “Бўстон” каби шеърини асарларни қироат қилар эдик. Мен Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” достонига айниқса алоҳида меҳр қўйдим. Бу асарни тақрор-тақрор ўқир эдим, ўқиганим сайин кўнглим яйрар эди. Бу достон шунчалик ром қилиб олдики, бошқа китобларга қарагим келмай қолди. Ажойиб

⁷ Гиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2015.19-б.

⁸ Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари Т: Ғ.Ғулом номидаги БАН-1969.82-б.

⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.279-280-б.

ҳикоятлар ром қилди, қуш тилидан айтилган киноя ва мажозий фикрлар юрагимга муҳрланди. Достондаги фикрлар, ҳикматлар моҳиятини англашга уринардим, айнан қайси мақсадда айтилганини билишга ҳаракат қилардим. Мазкур достон мутолааси ва мушоҳадаси наинки юрагимни шавқу завққа тўлдирар, ҳатто лолу ҳайрон қиларди. Бинобарин, бу достонни сира қўлимдан қўймас эдим, унга меҳрим тобора ортар эди”,¹⁰ деб ёзилади “Лисон ут-тайр”нинг насрий баёнида Навоий тилидан.

“НЕ ЕРГАЧА ЎҚУБСЕН?”

Навоий ўқиган биринчи диний китоб - **Аллоҳнинг муборак каломи - Қуръони каримдир**. “Мажолис ун-нафоис”да ҳикоя қилинишича, Шохрух Мирзо вафот этган пайтда тахт учун талашлар авж олади ва Ғиёсиддин кичкина оиласи билан Хуросондан Ироққа йўл олади. Йўлда жойлашган Тафт шаҳрида олти яшар Алишер улуғ муаррих Шарофиддин Яздий билан рўбару бўлади: *“Иттифоқо манзил аларнинг хонақоҳи эшигида воқеъ эрди, тонг отқонда, андоқким, ўюни атфол даъби бўлур, ул жамоатнинг атфоли ул хонақоҳга ўйнағали кирдилар ва фақир(Навоий) ҳам алар билан эрдим ва Мавлоно бир раҳбада ўлтуруб эрмишлар, тушган жамоатнинг кайфиятин маълум қилмоқ учун атфолдин бирини тиладилар. Фақир алар сори борурга муваффақ бўлдум. Ҳар неким сўрдилар, жавоб айтдим. Табассум қилиб, таҳсин қилдилар, дағи сўрдиларким, “Мактабга борубмусен?” Дедимким: “Борибмен”. Дедиларким: “Не ергача ўқубсен?” Дедимки: “Таборақ” сурасигача”. Дедиларким: “Бу жамоат атфолидин биз тилаганда, сен келиб, биз билан ошно бўлдунг, сенинг учун фотиҳа ўқули”, деб ўз фотиҳаларига мушарраф қилдилар.*¹¹ Юқорида зикр этганимиздек, Алишер Навоий тўққиз ёшида, Каломуллони тўлиқ ёд олади. Мактаб ва мадрасаларда Қуръон тафсирлари, Пайғамбарлар тарихи, Хотамул анбиё ҳаёти, ҳадис, ақида, фикҳ, калом, табобат, мусиқа, нужум, риёзиёт, мантиқ, фалсафа илмлари жамул-жам китобларни ҳазрат Навоий қўлидан қўймай мутолаа қилган дейиш мумкин. Мактабни

¹⁰ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр.Т: Янги аср авлоди-2019.219-220-б.

¹¹ Алишер Навоий. Мажолисун – нафоис. Ғ.Ғулом номидаги БАН-1966. 30-31-б.

битиргач, у мустақил мутолаага берилади.¹² Бу эса ўз навбатида Навоий отлик даҳо ижодкорнинг шаклланишида муносиб ҳисса қўшган. Алишер Навоийдаги Аллоҳ берган етук истеъдод турли хил билимларни ўзлаштириш, китоблар ўқиш ҳамда сабоқлар орқали такомиллашиб борди.

МАДРАСА ДАРСЛИКЛАРИ

Алишер Навоий Ҳирот, Машҳад ва Самарқанд мадрасаларида таҳсил олгани бизга маълум. Мадрасаларда таҳсил олгани ҳақида Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да шундай ёзган: “...Фалокатли замонларда ва ноумид юрган пайтларимда баъзан илм-фан мадрасаларида қуйи сафлардан жой олдим ва олимлар мажлисида илм нуридан кўнглимни ёритдим”.¹³ Мирхонд “Равзат ус-сафо”да “...Хуросондан беҳишт монанд Самарқандга бориб, хожа Жалолуддин Абуллайсий хонаҳосида истиқомат қилди ва кўп вақтини китоб мутолаасига сарфлади”, дейди.

Навоий Самарқандда Улуғбек Мирзо, Аҳмад Ҳожибек ва Фазлуллоҳ Абуллайсий мадрасаларида таҳсил олган. “Шоирлар султони Улуғбек мадрасасининг мударрислари **Мавлоно Аълои Шоший** ва **Мавлоно Олим Самарқандий**дан таълим олган. “Хуллас, Алишер (Навоий) Самарқандда “Улуғбек билан ҳамсабақ” бўлган **Муҳаммадолим Самарқандий, Хожа Хисрав, Алои Шоший, Жалолиддин Лутфулло Бухорий, Қутбиддин Самарқандий, Мавлоно Фозили Самарқандий, Мавлоно Соили Насафий** ва ниҳоят фалсафа, ҳуқуқшунослик ҳамда араб тили билимдонлигида шухрат таратган мударрис **Фазлуллоҳ Абуллайсий** муҳитига тушиб қолди. Улуғбек замонидаёқ вояга етиб қолган бу олимлар поэтика, тиббиёт, фалсафа, тарих каби соҳаларда камоли шухратда эдилар (Ана шундай улуғ зотлардан Навоий илм ўрганган).

..Алишер Навоий камолотида **Шайх Садриддин Равосий, Шайх Камол Турбатий, Саййид Ҳасан Ардашер, Хожа Муҳаммад Астрободий, Хожа Юсуф Бурҳон, Абдурахмон Жомий, Мавлоно Фасиҳиддин Соҳиб** қанчалик роль ўйнаган

¹² Муҳаммаджон Маҳмуд. Навоий ижодига янги қараш. Т: “Meriyus”-2015.11-б.

¹³ Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. Т: Ғ.Ғулом номидаги АСН-1983.11-б.

бўлсалар, **Фазлуллоҳ Абуллайсий** ҳам шунчалик муҳим ва айтишилик муҳимки ҳаммадан кўпроқ рол ўйнагандир...

...Алишер (Навоий) ўз устози Фазлуллоҳ Абуллайсий ва юқорида номлари тилга олинган илм-фан аҳллари муҳитида мактабдошлари билан бирга фалсафа бўйича **Форобий, Ибн Сино, тарих ва географияга доир Мақдисий, Ёқут Ҳамавий, Ибн Ҳовқал, Наршахий** кабиларнинг **“Мажмуул билдон”, “Таввеул билдон”, “Масоликул мамолик”, “Арз ва Само”** каби китобларини, астрономия ва риёзатга доир Самарқандда тартиб берилган **Улуғбекнинг “Зичи жадиди Кўрагоний”, Алоуддин Қушчининг “Алрусутул Фатҳия”** каби асарларини, адабиётга, поэтикага доир **Низомий Арузий Самарқандийнинг “Чаҳормақола”си, Юсуф Саккокий Хоразмийнинг “Мифтоҳул улум” ва Шамс Қайснинг асарларини** мутолаа этган эди.

“Мунишаот”да “**Фишогурас – (Пифагор-В.А.)** ҳаким замонидинким, адвор (музика) илмининг возеидин Арусту замониғачаким, муаллими аввал дебдурлар ва **Абу Наср Форобий** чоғидинким, муаллими соний дебдурлар, **Хожа Абдулқодир** асригача маълум эмаским, бу фан аҳлидин ҳеч кимга бунча тарбият наишўнамо воқе бўлмиш бўлғайким, менга воқе бўлди”, деб ёзганидан фалсафа ва музика фанлари соҳасида қанчалик юксак тарбият топганлиги билинса, “**Фалак мушкулоти Буали** олдида ҳал бўлди” мазмунидаги мана бу мисралари:

Мушукули афлок бўлиб бежадал,

Буали фикрати олдида ҳал...

Буали, яъни **Абу Али ибн Синони** (асарларини) алоҳида эътибор билан ўрганганлигини, китобларини ўқиганлигини кўрсатади”.¹⁴ Хондамир “Хулосат ул-ахбор”да Абу Наср Форобий тирик бўлганида Навоийни шогирдлари қаторига қўшишини айтади: “**Олиҳазрат амир Алишер мусиқа илмида ҳам шу қадар маҳорат ҳосил қилган эдиларки, агар муаллими соний Абу Наср Форобий ҳаёт бўлганларида унга шогирдлик сирғасини қулогига тақиб оларди. У конуну уdda зўр таълим олган эди**”.¹⁵

Навоийнинг Улуғбек ҳақида “**Донишманд подшоҳ эрди, камолоти бағоят кўп эрди, ҳайат (астрономия) ва риёзийни кўп**

¹⁴ В.А.Абдуллаев. Алишер Навоий Самарқандда. Т: “Билим” жамияти-1967.9-12-б.

¹⁵ Навоий замондошлари хотирасида. Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1985.78-б.

билур эрди. Андоқким, Зич битди ва Расад боғлади (Расадхона қурди) ва ҳоло анинг Зичи арода шоъдур” деб ёзганларидан равшанки, бу улуғ олимнинг **“Астрономик таблица”си**(**“Зичи жадиди Кўрагоний”**) билан сафдошларининг китоблари ҳам Фазлуллоҳ Абуллайсий шогирдлари(жумладан Навоийнинг ҳам)нинг қўлларидан тушмайдиган китоблардан бўлган”.¹⁶

Хўш, юқорида зикр этган китоблардан ташқари шоирлар султони мадрасаларда қандай дарсликларни мутолаа қилган? Мирзо Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасасида ўқиган талабага Қозизода Румий томонидан тақдим этилган шаҳодатнома(санад)¹⁷ ўқув юртида ўқитилган фанлар, асарлар, дарсликлар ва қўлланмалар ҳақида маълумот беради.

Ўқувчини Навоий таҳсил олган Мирзо Улуғбек мадрасасида қандай дарсликлардан фойдаланилганлиги ҳамда қайси фанлар ўқитилганлиги қизиқтиради, албатта.

Маҳкамой Турсунова **“Мадрасалар таълими тарихидан лавҳалар”** китобида ёзишча, мадрасаларда ўқитиладиган фанлар асосан икки йўналишга бўлинган: 1) улуми нақлия – нақл қилинадиган илмлар (бунга қироат, тафсир, ҳадис, тарих, лугат, наҳв ва сарф, илми маоний, фикҳ ва ҳакозолар киритилган); 2), улуми ақлия – ақл билан идрок этиладиган илмлар (фалсафа, риёзиёт, тиббиёт, ҳандаса, ал-жабр, илми нужум кабилар).

Навоий замонидаги яъни 15 асрда мадрасаи олияда ўқитилган қўлланмаларнинг айримлари **“Мадрасалар таълими тарихидан лавҳалар”** китобидаги маълумотларга кўра, қуйидагилардан иборат.

1). Абубакр Армавийнинг **“Лавомеъ ал-асрор фи шарҳ матолеъ ал-анвор”** (**“Нурларнинг чиқиши учун сирларнинг равшанлашиши”**). Мазкур асарнинг муаллифи Қутбиддин Муҳаммад бин Муҳаммад ар-Розий ат-Таҳтоний(ваф.766/1364) бўлиб, бу китоб 1328 йилда араб тилида ёзилган. Асар Сирожиддин Урмавийнинг(ваф.682/1283) **“Матлаъ ул-анвор”** (**“Нурларнинг чиқиши”**) деб аталган фалсафа ва мантиқ

¹⁶ В.А.Абдуллаев. Алишер Навоий Самарқандда. Т: “Билим” жамияти-1967.9-12-б.

¹⁷ Маҳкамой Турсунова. Мадрасалар таълими тарихидан лавҳалар. Т:”Мумтоз сўз”-2017. 48-49-б.

масалаларидан баҳс юритувчи китобининг мантиқ бўлимига ёзилган шарҳдир.

2). **“Ал-Кашиоф ад-дақойиқ ат-танзил”** (“Нузул қилинган ҳақиқатларни шарҳловчи китоб”). Қуръони каримнинг тафсирига бағишланган мазкур асар муаллифи Абулқосим Маҳмуд бин Усмон Замахшарий(ваф.538/1144)дир. Бу асарга Самарқандда Маъсуд Тафтазоний (1322-1390) **“Шарҳи кашиоф”** номи билан шарҳ ёзган. Ушбу шарҳдан ҳам мадрасаи олия мударрислари ва талабалари кенг фойдаланганлар.

3). **“Ал-Ҳидоя”**. Мадрасаларда ўқитилган фикҳга бағишланган бу машҳур асарнинг муаллифи Бурҳониддин Марғинонийдир.

4). **“Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”**. У Расулуллоҳ Муҳаммад(с.а.в.) ҳадисларининг саҳиҳ(ишончли ва тўғри) мажмуаси бўлиб, уни ватандошимиз Имом ал-Бухорий тузган.

5). **“Китоб ал-фикҳ ал-акбар”**. Толиби илмлар таълим олган бу машҳур асар ҳанафий мазҳаби асосчиси имом Аъзам Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит ал-Куфий қаламига мансуб.

6). **“Ат-тазкира фи-л-ҳайъат”**. Астрономияга оид бу асарнинг муаллифи Носириддин Тусий(1201-1274) бўлиб, унда Батлимус(Птоломей)нинг астрономияга оид тизими ҳақида сўз юритилган. Мирзо Улугбек мадрасаи олияда маъруза ўқиганда ундан фойдаланган. Қутбиддин Маҳмуд ибн Масъуд Шерозий қаламига мансуб **“Ат-туҳфат аш-шоҳий”** ҳам мадрасада ўтиладиган астрономияга оид дарсликлардан ҳисобланган.

7). **“Бадоеъ ал-ибкор мин тавомеъ ал афкор”** (“Фикрларнинг туғилишида гунчаларнинг бадийлиги”) ҳамда **“Мафотих ал-абвоб ал-адаб”** (“Адаб эшиклари калитлари”) қўлланмалари ҳам мадрасалар дастурига кирилган машҳур дарсликлардан саналган.

8). **“Талвихот ат-тавзих”** (“Равшанликни ойдинлаштириш ва изоҳлаш”), **“Тақвим ал-мезон фи-т-таъдил ва таржих”** (“Тарози палласини тенглаштириш ва оғирлигини тўғрилаш”), **“Минқос ал-вусул ала илм ал-усул”** (“Имоннинг асилларига етишиш усуллари”), **“Иҳком ал-аҳком мунтахаби мунтаҳил амали ва-с-суол”** (“Танлаб олинган охирги умид ва тилак ҳукмларини мустаҳкамлаш”), **“Мавоқий ал-калом”** (“Диний эътиқод фалсафаси”) ва **“Ниҳол”** (“Ҳидоя”шарҳи) каби китоблар дарслик

ва қўлланмалар сифатида толиби илмнинг шаҳодатномасида зикр этилган.¹⁸

9). Қуръон оятларидан ҳам узлуксиз таълим бериб борилган.

Келтирилган илмий, диний, дунёвий асарлардан кўринадики, Навоий замонидаги мадрасаи олиядаги ўқиш жараёнига, ўқитиладиган соҳаларга алоҳида диққат қилинган ва таълим маълум тартиб асосида ташкил этилган.

Мадрасаларда қуйидаги адабий илмлар ўқитилган: 1) Сарф (Морфология); 2) Иштиқоқ илми- сўзлар ясалиши қонун-қоидаларини ўргатувчи фан; 3) Луғат илми(Лексикология); 4) Баён илми; 5) Маоний илми; 6) Бадеъ илми; 7) Наҳв илми (Синтаксис); 8) Қофия илми; 9) Аруз илми; 10) Танқидчилик илми; 11) Иншо илми; 12) Китобат илми. Ушбу фанлар бўйича яратилган дарсликлар асосида билим даргоҳларида ўқув машғулотлари олиб борилган.

ҚУРЪОН ТАФСИРЛАРИ

“Самарқанднинг буюк алломалари” китобида тафсир илми тарихи ва шаклланиш жараёни бир қанча қисмларга бўлинади.¹⁹ Биринчи қисм – **“Тафсир бил-маъсур”** деб аталиб, бу тафсирда муфассир саҳобалар ривоят этган саҳиҳ ҳадислар, нақллар ила тафсир этилади. Бундай тафсирларнинг машҳурлари Табарий, Абу Муҳаммад Бағовий, Имомиддин Касир, Жалолиддин Суютийларнинг асарлари ҳисобланади.

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий(838-923)га оламшумул шуҳрат келтирган **“Китабу ихтилофил-баён фи тафсирил-Қуръон”**(Қуръон тафсири баёни ҳақидаги тўплам) асари ислом оламидаги энг мукамал ва саҳиҳ тафсир ҳисобланади. У **“Тафсири Табарий”** ҳам деб аталади. Тафсирда Қуръон оятларига ҳар томонлама шарҳ берилган ҳамда бошқа тафсирчилар қарашлари эътиборга олинган, иснодлар билан мустаҳкамланган ҳолда ёзилганлиги билан эътиборлидир

¹⁸ Маҳкамой Турсунова. Мадрасалар таълими тарихидан лавҳалар. Т:”Мумтоз сўз”-2017. 48-49-б.

¹⁹ Комилхон Каттаев. Самарқанднинг буюк алломалари. Самарқанд: “Зарафшон”-1998.19-22-б.

Иккинчи қисм – **“Ат-Тафсири биррай”** аталиб, бу тафсирда муфассир ўз фикри асосида тафсирни баён этади ва бу қисм ўз навбатида иккига, жоиз ва ғайри жоиз тафсирларга бўлинади. Муфассирлар ушбу иккидан жоизини қабул қилишган. Бундай муфассирларнинг машҳурлари Имом Фахруддин ар-Розий, Имом Байзовий, Имом Насафий эдилар.

Учинчи қисм – **“Тафсири Ишорий”** деб аталиб, бу услубдаги муфассирлар Қуръон оятларининг ботиний, махфий ишорасига қараб, тасаввуф илми билан тафсир этадилар. Бундай муфассирларнинг машҳурлари Имом Хуросоний – Нисобурий, Имом Шерозий кабилар ҳисобланадилар.

Навоий “Назм ул-жавоҳир”да **“...кўпрак авқотим(вақтим) Каломуллоҳ иштиголи ва анинг тафсири қийлу қоли била ўтар эрди”**, деб ёзганидан келиб чиқсак, мутафаккир ўз даврининг юқоридаги машҳур тафсирларини ўқиган деган тасаввур ўйғонади.

“КАШШОФ”

“Маҳбуб ул-қулуб”да Замахшарийнинг “Кашшоф” асари зикр этилади: “Худбин ўзининг мазмунсиз байтларини шоир Салмоннинг гўзал қасидаларидан яхшироқ деб билади; бемаъни ва беҳуда гап-сўзларини буюк олим Замахшарийнинг **“Кашшоф”** номли машҳур китобидан ортиқ гумон қилади”,-дейди Навоий.

“Кашшоф” Замахшарийнинг ўзига ҳам ғоят манзур бўлган. Ҳатто у ўз асари ҳақида шундай ёзган эди: “Чиндан ҳам дунёда тафсирлар беҳад кўпдир. Ўлай агар, уларда “Кашшоф” кабиси бўлса. Агар ҳидоят изласанг, “Кашшоф”ни такрор ўқи. Нодонлик бир касал бўлса, “Кашшоф” унинг шифосидир”.²⁰

Хўш, биз “Кашшоф” асари ҳақида нималарни биламиз? “Кашшоф”(“Кашф этувчи”)-Абул Қосим бин Умар бин Муҳаммад Замахшарийнинг Қуръони Карим тафсирига бағишланган асари. Дарвоқе, ўрта асрларда машҳур асарларнинг номи қисқартириб айтилган. Унинг тўлиқ номи-“Ал-кашшоф ан-ҳақойиқ ит-таъвийл тафсир ал-Қуръон”(“Қуръон ҳақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўз моҳиятини очиш)дир. Алишер Навоий номли Қомусий луғатда ёзилишича, асар Қуръони Каримнинг ақл асосидаги тафсири

²⁰ Убайдулла Уватов. Хоразмлик буюк аллома. Т: Янги аср авлоди - 2006. 28-б.

сифатида алоҳида аҳамиятга эга. “Кашшоф”да Қуръони Карим матни филологик нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Унга ёзилган 20дан ортиқ шарҳ бор. “Кашшоф” ҳозирги кунгача Қуръонни ўрганишда асосий қўлланма ҳисобланади.

Машҳур муфассир бобомиз Абулқосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий(1075-1144)нинг ушбу тафсири Маккадаги Каъба ёнида ёзилганлиги учун ҳам “Жоруллоҳ”(Аллоҳнинг қўшниси) фахрли номини олгандир. Ҳозирги кунда ислом оламининг йирик олийгоҳларидан бири Коҳиранинг “Ал-Азҳар” мадрасаси талабалари “Кашшоф” асари асосида Қуръони Каримни ўрганишмоқда.

“ТАФСИРИ САМАРҚАНДИЙ”

Мирзо Кенжабек “Жон ва жонон сирлари” мақоласида Абул-Лайс Самарқандийнинг “Тафсири Самарқандий” асари ҳақида сўз юритиб, жумладан шундай дейди: “Фақиҳ Абул-Лайс Самарқандийнинг тасаввуфий тафсири Жомий ва Навоий ўқиган мўътабир тафсирдир”.²¹

Мазкур тафсирни Ҳазрат Алишер Навоий Самарқандда Абул-Лайс Самарқандий авлодидан бўлмиш Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳузурида икки йил мобайнида таҳсил олган вақтда ўқиган.

“ТАФСИРИ ФОРСИЙ”

Ҳусайн ал-Воиз ал-Кошифийнинг Қуръон тафсири - “Тафсири Форсий” асари шоирлар султонига аталган: *“...Ва мусаннафотидин бири “Жавоҳир ул-тафсир”дирким, “Ал-Бақара” сурасин бир мужаллид битибдурким, мунсифи қатъ била юз жуз бўлғай”*, дейди бу ҳақда Навоий. Асарнинг муқаддима қисмида Қуръонни тафсир қилиш учун билиш зарур бўлган 22 фан тўрт гуруҳга ажратиб шарҳланади. **“Жавоҳир ул-тафсир литухфат ил-амир”** шеърий йўлда ёзилган бўлиб, унда “Бақара” ва “Оли Имрон” суралари тафсир қилинган.

“ТАЪВИЛОТ”

²¹ Навоий ғазалиёти талқинлари. Тўпловчи, тузувчи, нашрга тайёрловчи Н.Жумахўжа. Т:Ўзбекистон-2018. 79-б.

Навоий Абу Мансур Мотуридийни “Насойим ул-муҳаббат”да “Алам ул-худо”(“Ҳидоят йўлининг байроғи”) ва “Султон ул-муаззин”(“Азиз қилувчиларнинг султони”) деб улуғлаган: *“Ўз замонининг аълами уламосидин эрмиш. Ул вақт уламози аларни Султон ал-муаззин дер эрмишлар. Зоҳир ва ботин улуми бирла ораста”*

Мотуридий тафсир илмида **“Таъвилоту аҳлис-сунна”**(“Суннийлик анъаналари шарҳи”) ёки **“Таъвилот ул-Қуръон”**(Бу асар ўрта асрларда Шарқда “Таъвилот” номи билан машҳур бўлган), калом илмида **“Китоб ат-тавҳид”**(“Тавҳид ҳақида китоб”), усул ул-фикҳ илмида **“Маъхаз аш-шароиъ”**(“Шаръий ҳукмлар манбаси”), **“Ал-Жадал”**(“Мунозара”), тажвид илмида **“Рисолатун фий мо яъсузул-вақфу ғалайҳи фил-Қуръон”**(“Қуръон қироатида тўхташ жоиз бўлмаган ўринлар ҳақида рисола”), ахлоқ илмида **“Васоё ва муножот”**(“Васиятлар ва муножот”) каби асарлар ёзган. Шунини айтиш лозимки, Алишер Навоий: Қомусий луғати маълумотида кўра, Хуросон ва Мовароуннахрнинг асосий қисмида эътиқод масаласида Мотуридий асарлари энг муътабар манба ҳисобланган. Мотуридий Абу Ҳанифа қарашларини тушунтириб бериб, уни ривожлантирди. Абул Ҳасан ал-Ашъарий(873-935) ишлаб чиққан ислом ақидаси асосларини такомиллаштириб, уни суннийлик эътиқодига кириб қолган нотўғри ва ғайри саҳиҳ ақидалардан тозалади.

Ўз ўрнида айтиш лозимки, диннинг низоми бўлмиш Алишер Навоий Мотуридий қаламига мансуб ислом динига оид бундай муътабар манбаларни ўқимаган бўлиши мумкин эмас. Чунки Ҳазрат ўз замонининг машҳур ва муътабар китобларни излаб, топиб бўлса ҳам мутолаа қилган.

“АРОЙИС”

Ўз даврида “Аройис” номи билан машҳур бўлган бу китобнинг тўлиқ номи **“Аройис ул-баён фий тафсир ил-Қуръон”** (“Қуръон тафсирлари баённинг гўзалликлари”)дир. Шайх Рўзбеҳон Бақлий қаламига мансуб бу асар Қуръони Карим тафсирига бағишланган: *“Султони уламо ва бурҳони урафо эрди, қудваи ушшоқ... о(Бақлий)нинг ишорати тили била сўзлари бор ва бу қавм истилоҳоти била мусаннафоти бор ва ул жумладан “Ароис”*

тафсиридур ва “Шатҳиёти шарҳи арабий ва форсий”, “Китоб ул-анвор фи каишф ул-асрор” ва булардан ўзга ҳамки, барчанинг теъдодининг тили бор ва баъзи мусаннафотида келтурубдуркум, қаввол керакким, яхши, чиройлиги бор”.

Авлиё сифатида зикр этилган, сўфий ва ориф Рўзбеҳон Бақлий -“Шайхи Шаттоҳ” яна *тафсир илмида “Латоиф ул-баён фий тафсирил-Қуръон”, ҳадис илмида “Макнун ҳадис”, “Ҳақойиқ ул-ахбор”, фикҳ илмида “Ал-мувашишах фил-музоҳиб ил-арбаъа”, “Лавомеъ ут-тавҳид”, “Ал-ирфон фий халқ ил-инсон”* каби қатор асарлар муаллифидир.

“АСМОУЛЛОҲ”

Зоҳир ва ботин илмида комил, шоирлар султонининг замондоши, ўз замонасида машҳур бўлган “Асмоуллоҳ” (Аллоҳнинг 99 муборак исми ва уларнинг зикр этилишига бағишланган) асарининг муаллифи Муҳаммад Табодгоний Навоийга юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатар эди. Ғазал мулкининг султони буни *“фақирга илтифотлари кўп эрди”*, деб изоҳлайди. Бундан ташқари Табадгоний ижодига ҳам тўхталган: *“Аларнинг таснифоти бор, мисли: “Асмоуллоҳ шарҳи” ва “Манозил ус-сойирин” ва “Қасидаи бурда мухаммаси” ва “Тазкират ул-ҳабиб” ва “Васоё” таржимаси ва бир “Арбаъин” таржимаси “зикр” бобида. Ва яна бир “Арбаъин” таржимаси “Факр сулуки” бобида”*. Навоий Табадгоний асарлари ҳақида батафсил ёзганидан келиб чиқсак, шоирлар султони бу рисоаларни чуқур билган ёки Табадгоний “илтифот кўрсатиб” китобларини унинг назаридан ўтказган, керак бўлса ўз китобларини машҳур замондошига совға қилган.

“Асмоуллоҳ” (“Аллоҳнинг исмлари) — Муҳаммад Табодгонийнинг машҳур асарларидан бири бўлиб, рисолада Аллоҳнинг 99 муборак исми ва уларнинг зикр этилиши ҳақида фикрлар келтирилган. “Асмои ҳусно” деб ҳам аталадиган бу асарга кўплаб шарҳлар ёзилган.

Шоирлар султониға бағишланган бундай асарлар рўйхатини узоқ давом эттириш мумкин.

“АҲОДИС ДАРЁСИҒА...”

Абдурахмон Жомий 1481 йилда Алишер Навоий номли Қомусий луғатда ёзилишича, 40 саҳиҳ ҳадисни танлаб олиб, ўқувчига 40 марта чилла ўтирган солиқнинг завқу ҳолини бағишлайдиган асар яратади. Навоий бундай фойдали асардан туркийзабон халқлар ҳам баҳраманд бўлишини истаб, устози Жомийнинг дуосини олган ҳолда "Чихил ҳадис"ни икки-уч кун ичида шеърӣ таржима қилади: *“Ул вақтдаким, алар (Жомий) “Арбаъин ҳадис”ни форсий назм била таржима қилиб эрдилар ва маъҳуд одат била борча асҳобдин бурунроқ фақир(Навоий)га илтифот қилиб, мусаввадасин бердилар. Чун мутолаасига машғул бўлдум, алфозидин ҳадойиқи номутоноҳӣ азҳори ва маонисидин ҳадойиқи илоҳӣ анвори зоҳир бўла киришти.*

Ҳамул “Арбаъин”га туркча тил била таржима орзуси кўнгилга тушти. Алардин рухсат шарафига мушарраф бўлгондин сўнгра ҳамул кун ул самин жавоҳир назм силкига кирди ва ул гавҳарлар аларнинг қулогига етти. Шафқат ва марҳамат юзидин дуойи хайр била таҳсинлар қилдилар”.²²

Навоийнинг яқин дўстларидан Шайхим Суҳайлийнинг “Арбаъин” номли рисоласи бор. 15 асрга қадар ҳам “Арбаъин” анъаналарида 40 та ҳадис шарҳи араб ва форс тилларида яратилган. Масалан, Шайх Муҳаммад бин Ҳусайн Омилийнинг “Китоби Арбаъин” асари ва 40 та ҳадиснинг ўзига жамлаган рисоалар ҳам кўплаб учрайди.²³

“Арбаъин”даги ҳадисларнинг 6 таси муттафақун илайҳ(Имом Бухорий ва Имом Муслимнинг “Саҳиҳ”ларида келтирилган муштарак ҳадислар), 8 таси Имом Термизийнинг “Сунани Термизий”, 8таси Имом Аҳмад Ханбалнинг “Сунани Аҳмад”, қолганлари эса Имом Бухорийнинг “Ал-адаб ал-муфрад”, “Ат-Тарих ал-кабир” ҳамда Имом Доримий, Абу Довуд, Насоӣ, тўпламларидан олинганини ҳисобга олсак, Алишер Навоийнинг бундай асл манбадан хабардорлиги ойдинлашади. Аниқроқ қилиб айтсак, Ҳазрат Навоий муҳаддисларнинг ҳадис тўпламларини ўқиб чиққан. Фикримизни “Назм ул-жавоҳир”даги қуйидаги қайдлар

²² Алишер Навоӣ. Тўла асарлар тўплами. Бешинчи жилд. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.772-б.

²³ Суйима Ғаниева. Навоӣ ёдга олган асарлар. Тошкент-2009.4-5-б.

тасдиқлайди: “...Аҳодис(ҳадислар) дарёсиға ғавс қилур эрдим ва андин гаронмоя гавҳарлар иликка кийирур эрдим...”²⁴

Бундан ташқари Навоий асарларида “Ҳадиси саҳиҳ” деганда “Саҳиҳи Бухорий”ни назарда тутган.

“ҚАСИДАИ БУРДА”

“Мажолис ун-нафоис”да Мавлоно Ҳусайн Хоразмий номи қайд этилганда, ўз замонасининг машоҳири, **“Мақсади ақсо”**(“Замахшарийнинг “Ал-мустақсо фил-амсол” номли алифбо тартибидаги араб мақоллари ҳақидаги асари таржимаси) мусаннифи бўлган бу зот Жалолиддин Румий маснавийси ҳамда пайғамбаримиз(С.А.В.)га бағишланган **“Қасидаи бурда”**га хоразмийча туркий тил билан шарҳ ёзгани таъкидланади. Ушбу асарларни Навоийни ўқиган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки агар шоирлар султони бу китобларни кўрмаганида, шундай асарлари бор, “аммо тилаб топилмади”, ёки кўрмадим деб чекланар эди.

Қолаверса, Навоий Муҳаммад (С.А.В.)га бағишланган машҳур “Қасидаи бурда”ни болалигидаёқ араб тилида ўқиб чиққан. Мисрлик шоир Муҳаммад ибн Саид ал-Бусирий (2012-1296) “Ал-Бурда” (“Лахтак чопон”) номли суфиёна руҳда қасида ёзган. Ўрта асрларда бу қасида жуда машҳур бўлиб, одамлар унга касалликларни тузатадиган ва шайтон васвасаларидан сақлайдиган восита сифатида қарашган.

Навоий тариқат пири Муҳаммад Табадгоний (1399-1486) “Қасидаи Бурда”га мухаммас боғлаганини ёзган.

“НАСР УЛ-ЛАОЛИ”

Алишер Навоий мутолаа қилган асарлардан бири Ҳазрат Алининг ҳикматлари мажмуаси - “Наср ул-лаолий”дир.”Маҳбуб ул-қулуб”да бу улуғ бобаракотни Навоий *“азиз ва шарофатли зотлар гуруҳининг энг улуғ пешвоси ва энг биринчиси ва энг сараси, валийлик денгизининг гавҳари ва кароматпешаларнинг энг юксак юлдузи”* деб атайди ҳамда **“Наср ул-лаоли”**(“Сочма дурлар”) дан 268 ҳикматни туркий рубоий шаклида шеърӣ йўл билан таржима

²⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ- 2012. 34-б.

қилган ва уни “Назм ул-жавоҳир” деб номлаган. *“...Лоҷсарамким, кўнрақ авқотим(вақтим) Каломуллоҳ иштиголи ва анинг тафосири қийлу қоли била ўтар эрди, то аҳодис(ҳадислар) дарёсига гавс қилур эрдим ва андин гаронмоя гавҳарлар иликка кийирур эрдим, то Ҳазрати амир сўзлари равзалари томошосига қадам қўяр эрдим ва ҳар равзада “Ва ҳурун ийнун камасалил-луъил маннун макнуна”* (Таржимаси: Яна(улар учун) худди яшириб қўйилган марварид мисол оҳу кўз ҳурлар бордир. ”Ал-Воқеа” сураси. 22-23-оят) *висолларидин баҳра топар эрдим: батахсис “Наср ул-лаолий”ким, ул Ҳазратнинг валоят(авлиёлик) дарёсидин чиққон самин луълиълардир ва каромат уммонидин ҳосил бўлгон гаронмоя инжулар.*

*...Ва паришон хотирга ва ошуфта замирга бу орзу кўн дағдага солур эрдиким, туркий тил била мен ҳам ул лаолини ораста қилгаймен ва бу муддао кўн тараддуд етқурур эрдиким, мўғул услуби била мен ҳам ул жавоҳирни пироста этгаймен, то замона нав арусиди зеболик либоси ул мурассаъ била зийнат топқай ва сипеҳр маснадида анжум шоҳининг сарафрозлик тожи ул тарсиъ била мукалал бўлгай, то андин турк улусига ҳам ҳаззи шофий ва баҳраи вофий муяссар бўлгай”.*²⁵

“Наср ул-лаолий”га адиб ва муаррих Ибн Аби ал-Ҳадид шарҳ ёзган. Рашидиддин Вотвот асардаги ҳар бир сўзни шарҳлаб, таржимасини шеърда қилган ва “Сад калима” деб атаган. Шоир Ашраф ҳам Ҳазрат Алининг 100 ҳикматини шеърда солган ва китобини “Сад панди Али” деб атаган.

“ИСЛОМ АҲЛИНИНГ ИМОМИДУРЛАР”

Ҳанафийлик мазҳаби асосчиси, фақиҳ, муҳаддис ва илоҳиётчи олим Имоми Аъзам китобларини Ҳазрат Навоий севиб мутолаа қилган асарлар жумласига киритиш мумкин. Чунки Навоий таҳсил олган мадрасаларда ҳам фикҳ илмини биринчи бўлиб тасниф қилган Имоми Аъзам рисоаларидан ҳам сабоқ берилган. Навоий Имоми Аъзамни қуйидагича таърифлайди: *“Аларким, Ислом аҳлининг имомидурлар, эл таърифидин мустағанийдурлар”.*

²⁵ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.34-35-б.

Абу Ҳанифа Имоми Аъзамнинг *“Китоб ас-салот”* (“Намоз аҳкомлари китоби”), *“Китоб ал-Маносик”* (“Ҳаж китоби”), *“Китоб аш-шурут”* (“Шартномалар ҳақида китоб”), *“Китоб ал-фароиз”* (“Мерос илми ҳақида китоб”), *“Китоб ал-олим вал-мутааллим”* (“Устоз ва шогирд ҳақида китоб”), *“Китоб ал-фиқҳ”* (“Катта фиқҳ китоби”), *“Китоб ал-васия”* (“Васиятнома китоби”) номли катор рисолаларини ислом фиқҳининг машҳур ва мўътабар китоблари жумласига киритиш мумкин.

“ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР”ДА ДИН ВА ТАСАВВУФГА ОИД КИТОБЛАР ЗИКРИ

“Ҳайрат ул аброр”да шоир ўзи ўқиган ислом дини ва тасаввуфга оид асарлар номларини келтириб ўтган. Қалам аҳлига бағишланган 12-мақолотда қалам аҳли баҳонасида Навоий *“Каломи фасиҳ”* – *“Қуръони Карим, “Ҳадиси саҳиҳ”, “Тафсирлар”, “Тазкират ул-авлиё”, “Қиссаи анбиё”*лар яратилганини шукроналик билан эслайди. *“Иҳё”* (Ғаззолий асари), *“Футуҳот”* (Ибн Арабий асари), *“Кимё”* (Ғаззолий асари), *“Нафоҳат”* (Жомий асари), *“Шавоҳид”* (Жомий асари), *“Ҳақойиқ”* (Санойи) каби асарларнинг ёзилиши кўнгилга фойз олиб келишини таъкидлайди. Бундай асарларни хатосиз кўчириш, чиройли хат билан ёзиш орқали қалбни шодликка тўлдирадиган қалам эгалари ҳақида сўзлаб, уларни икки тоифага ажратади ва бир-бирига қарама-қарши қўяди. Бобда таъриф ва тавсиф этилган қаламдан мурод-маърифатдир.²⁶

*Гар бу савод ўлмаса нетгай киши,
Назмин олиб, қай сари кетгай киши.
Улки бу таҳрири варақ асрагай,
Саҳву хатодин они ҳақ асрагай.
Бу бориси фаръ эди асл уни бил,
Ким кишининг килки узун чекса тил.
Ёзғали оёти “Каломи фасиҳ”,
Қилғали таҳрир “Ҳадиси Саҳиҳ”.
Анда доғи ёзса “Тафосир” ҳам,
Мунда шуруҳ айласа таҳрир ҳам.*

²⁶ Алишер Навоий Қомусий луғат. Т:Шарқ НМАК Бт-2016.235-б.

*Гоҳ битиса “Тазкиратул-авлиё”,
 Гоҳ рақам этса “Қиссасул анбиё”.
 Бир нафас “Иҳё” била топиб футуҳ,
 Жаҳлдан ўлган тан аро берса руҳ.
 Қилса, “Футуҳот”ни гоҳи савод,
 Топса футуҳотидин эл юз кушод.
 Ёзғали чун олса, ҳисин “Кимйё”,
 Топса улус қалб мисин кимйё.
 Чун “Нафоҳат” айласа, ёзмоқ қабул,
 “Нафҳаи унс” этса кўнгилга шумул.
 Килки “Шавоҳид” сари бўлса кафил,
 Шоҳиди мақсудга бўлса далил.
 Бўлса “Ҳақойиқ”ники чекса қалам,
 Ёзса “Маориф”ники ёзса рақам.
 Нозири кўнглин чу мунир этса файз,
 Роқимининг руҳига ҳам етса файз...”²⁷*

“ИҲЁ” ВА “КИМЁ”

Ёҳуд Ғаззолий рисолалари шайдоси

Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достонида “Иҳё” ва “Кимё” каби диний-тасаввуфий манбалар тилга олинади. Ушбу асарларнинг тўлиқ номи **“Иҳёу улум ид-дин”** (“Диний илмларни тирилтириш”) ва **“Кимёи саодат”** (“Саодат кимё”си)дир, муаллифи эса Қуръонни мукаммал шарҳлаб, ислом қоидаларини илмий асослаб бергани учун **“Хужжат ул-ислом”**(“Ислом далили”) деб улуғланган Абу Ҳомид Ғаззолийдир: **“Иҳёу ул-улум”дек ва “Жавоҳир ул-Қуръон” ва “Ёқут ут-таъвил” тафсиридекки, қирқ мужалладдур ва “Мишкот ул-анвор”декки, барча машҳур китоблардур...**” деб ёзади олимнинг асарлари ҳақида Навоий.

Алишер Навоий: қомусий луғатида ёзилишича, “Иҳёу улум ид-дин” асарида Ғаззолий тасаввуф ва шариатни муросага келтириб, бир-бирига чамбарчас боғлайди. Шундан сўнг тариқатга кирувчилар учун шариатга риоя этиш қонунга айланади. Навоий ҳам шариатга қатъий риоя этиб, “Нақшбандия” тариқатига кирганлигини назарда тутсак, унинг ҳаёти ва ижодида Ғаззолий

²⁷ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи том. Т:Фан-1991.230-б.

таъсирини сезиш мумкин. Навоий Ғаззолий ҳақида шундай дейди: *“Ҳужжатул ислом Муҳаммад ибн Ғаззолий –Тусий...жамоати фузало билаки, онинг суҳбатида бўлур эдилар, мутааддид мажолисда(мажлисларда) мунозара ва мужодада қилди ва аларга голиб бўлди...муфид китоблар тасниф қилди”*.²⁸

Ғаззолий асарлари ислом дунёсида машҳур бўлган. Дин уламолари, тасаввуф шайхлари ва ислом арбоблари бу китобларни қўлдан қўймай ўқишган. Навоий Саъдуддин Кошғарийнинг шогирди, сўфийлардан Мавлоно Тождидин Аҳмад Шижаний ҳам кўп вақтини Ғаззолий асарларини ўқиш билан ўтказганини ёзади: *“Ул замон машойихидин кўпининг суҳбатиға етибдурлар. “Кимёи саодат” китобидин кўп мутолаа ва китобат қилибдурлар”*.

“МИШКОТ”

“Мишкот ул-анвор”(“Нурлар токчаси”) – ўз даврида шарқда машҳур бўлган асарлардан бири бўлиб, у Муҳаммад Ғаззолийнинг рисоласидир.

“Мишкот” –ҳадис ва тасаввуф масалаларига бағишланган китобдир. Унга бир қатор шарҳлар ёзилган. Навоийнинг замонида улуғ мутафаккирга бағишлаб, Хожа Имодиддин Абдулазиз Абҳарий “Шарҳи “Мишкот”(“Мишкот” асарига шарҳ”) номли асар яратган.

“ФУТУҲОТ”ДАН “ФУСУС”ГАЧА

Навоий “Ҳайрат ул-аброр”да “Футуҳот” асари номини алоҳида зикр этган ва Абдурахмон Жомий устозлигида Ибн Арабий каби тасаввуф алломалари таълимотларини ўзлаштирган,²⁹ асарларини ўқиган. “Футуҳот”нинг тўлиқ номи - **“Футуҳот ал-Маккия”** (“Маккада очилган кашфиётлар”) бўлган асарнинг муаллифи Муҳйиддин ибн ал-Арабийдир. Бу тасаввуфий асарда олим ваҳдат ул-вужуд назариясидаги тажаллий, аъёни собита, ҳазароти хамс, зот ва сифот, валийлик ва нубувват, олами хаёл ва олами сувар каби тушунчаларга изоҳ берган. Насафийнинг ёзишича, Ибн

²⁸ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўнинчи жилд. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012. 296 – б.

²⁹ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМБ-1991.81-б.

Арабий(1164-1240)нинг “Футуҳоти ал-Маккия” ва “Фусус ал-хикам” фалсафий асарлари Мағриб ва Машрик олимлари ўртасида маълум ва машҳур эди. Бу асарлар узоқ асрлар давомида Шарқ ва Ғарб олимлари, руҳонийлар ўртасида қизғин баҳс-мунозаралар уйғотди. Баъзи сўфийлар Ибн Арабийни авлиёлар устози, пайғамбарлар даражасидаги улуғ сиймо деб билишса, бошқалар уни ислом динининг душмани деб ҳисоблаганлар: *“Ваҳдати вуҷуд қойилларининг қудвасидур. Зоҳир фуқаҳо ва уламосидин кўп анга таън қилибдурлар. Фуқаҳодин оз ва сўфийдин жамоати ани бузург тутубдурлар.”* Уни юксак эҳтиром билан улуғладилар, сўзларини мақтаб, мадҳ этдилар, баланд мартабасини сифатладилар, беҳисоб кароматларидин хабар бердилар. Имом Ёфийий ўз тарихида шундай зикр қилган. Аларга ашъори латиф, ғариб ва ахбори нодир ажиб бор. Ва мусаннафотлари кўп бордур”(“Насойим ул-муҳаббат”дан). Е.Э.Бертельс манбалар асосида ёзишча, буюк мутафаккир Абдурахмон Жомий ва ундан аввалги улуғ олимлар Ибн Арабий асарларини тасаввуф илмида Қуръон ва ҳадиси шарифдан кейинги асосий қўлланма деб билишган. Ибн Арабий умри давомида 400 га яқин асар ёзган. Аммо унинг энг машҳур асарларидан бири “Футуҳоти ал-Маккия” –Худои таоло қудрати ва мўъжизаларини, илми ғайб сирларини фақат валий одамларга очувчи қомусий асар ҳисобланади. Ибн Арабийнинг мазкур асарида Ҳақ таолога етишишнинг манзиллари ва мақомлари ҳамда ҳол илми ҳақида сўз юритади. Алломанинг айтишча, Аллоҳ таолога етишиш йўлларида 19 мақом, 360 манзил ва карвонсарой бор. Манзиллардан бири-ишонч-эътиқод; иккинчиси-сабр; учинчиси-итоат; тўртинчиси-шукр қилмоқдир. ”Футуҳот”да Ибн Арабий тасаввуфнинг икки қутби-ал-фақр ва ал-зикр ҳақида гапиради. Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да “Футуҳот”дан иқтибослар келтирган.

Қилса “Футуҳот”ни гоҳи савод,

Топса футуҳотидин эл юз кушод.(“Ҳайрат ул-аброр”, 12-мақолот).

“Футуҳот”нинг асл маъносини камдан-кам одам, сўфий ёки олим тушунган. Шунинг учун бу асарга йирик уламолар томонидан кўплаб шарҳлар ёзилган. Абдурахмон Жомий Тошкентдаги учрашувларидан бирида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорга “Футуҳот” ва

унинг мураккаблиги бўйича савол беради: “Бир куни Ҳазрати Махдум (Жомий) Ҳазрати Эшон(Хожа Ахрор)га айдиларким: “Бизга “Футуҳот”нинг баъзи жойларида мушкул масалалар бордурким, онинг ҳалли тааммул ва мутолаа била муяссар бўлмастур”. Ҳазрати Эшон мани (Сафий) амр этдилар, то “Футуҳот”ни мажлисга келтургайлар. Ва Ҳазрати Махдум ул маҳалниким, мушкулроқ эрди, топиб арзга етуштурдилар ва иборати Ҳазрати Шайхни ўқудилар. Ҳазрати Эшон айдиларким; “Лаҳзае китобни кўйунг, то бир муқаддима баён этурмиз”. Бас, “Футуҳот”ни кўйдилар. Тамҳиди муқаддамот этуб кўб ажиб ва ғариб сўзларни айдилар. Ондин сўнг айдиларким, “Эмди китобга ружуъ қилурмиз”. Вақтиким, китобни очдилар ва мулоҳаза этилди, мақсуд бағоят зоҳир ва возиҳ бўлди”.³⁰ Мазкур мажлисда Хожа Ахрор Валий “Футуҳот” билимдони сифатида намоён бўлди.

Ал-Арабийнинг “Фусус ул-ҳикам”(“Ҳикматлар жавоҳири”) асари Навоий асарларида “Фусус” номи билан қайд этилади. Муҳйиддин ибн Ал-Арабий бу асарида ваҳдат ул-вужуд назариясини Куръони Каримда номи келтирилган пайғамбарлар ҳаёти билан боғлаб тушунтиришга ҳаракат қилган. Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да мазкур китоблар ҳақида шундай дейди: “Ҳазрат Махдумий(Абдураҳмон Жомий) **“Нафоҳат ул-унс”**да бу навъ дебдурларки, тўинларнинг улуғроқ таъни аларга **“Фусус ул-ҳикам”** китобидур. Ва ҳамоноки, аларнинг таънининг маниаъи ё таассубдур, ё иттилўлари адами, аларнинг мусталаҳотиға ё маоний ё ҳақойиқ румузики таснифларида дарж қилибдурлар, батахсис “Фусус”да ва “Футуҳот”да. Ва бу маъно ул мартабадурким, бу тоифадин(тасаввуф аҳлидан) ҳеч қайсининг ҳеч китобида топилмас. Ҳам ул Ҳазрат(Жомий) дебдурларки, бу фақир Хожа Бурҳониддин Абу Наср Порсодин бу навъ истимоъ қилибменки, дер эрдиларки, бизинг волидимиз буюрурлар эрдик, “Фусус”-жондир, “Футуҳот”-дил”...Ҳазрат Махдумий аларнинг мусаннафотидин “Фусус”ни шарҳ қилибдурлар... Ва “Футуҳот”ни доим мутолаа қилурлар ва ўз мусаннафотларида “Футуҳот”дин кўп келтурубдурлар. Ва Ҳазрат Шайх(Арабий) таърифида **“Нафоҳат ул-унс”**да кўп сўзлар дебдурлар. Тилаган киши анда

³⁰ Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-ҳаёт. Т: Абу Али Ибн Сино-2004.188-б.

топар”. Араб тилидаги мазкур китобга 120 дан ортик шарх ёзилган.

Бундан ташқари Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Шайх Садриддин Равосий “Фусус”дан дарс ўтганини ёзади: *”...Шакли дилписанд ва ҳақойиқ ва маориф айтмоғи дилфириб эрди. Шариф суҳбатига фақир мушарраф бўлдум. Бадахшон шоҳигаким, анга мурид бўлуб эрди. “Фусус”дин дарс айтур эрди, кўнглимни(Навоийнинг) босе сайд қилди”*. Умуман олганда, кўплаб шайхлар “Футухот” ё “Фусус”дан дарс ўтгани “Насойим ул-муҳаббат”да қайд этилган. Албатта ўз ўрнида айтиш лозимки, бундай асарларни ўқиш ва ўрганиш сўфийлар камолотига хизмат қилган.

“Фавойид ул-кибар”даги бир ғазалда юқоридаги “Фусус” асари номи қайд қилинган қуйидаги байт бор:

Навоий англаки, боби вафо ёзилмайдур,

Агар “Фусус” дурур, гар “Нусус”у йўқса, “Фукук”. (“Фавойид ул-кибар”, 322-ғазал)

Диний-фалсафий китоблардан мукаммал хабардорлиги Навоийнинг бундай байтлари орқали яққол кўзга ташланади.

Юқоридаги байтда номи айтиб ўтилган “Фукук” асарининг тўлиқ номи **“Ал-фукук фий мустанадоти ҳикам ил-Фусус”**(“Фусус ул-ҳикам”даги маъно дурдоналарини очиш китоби)дир. Ибн ал-Арабийнинг шогирди Садриддин Қунавий “Фукук”да “Фусус ул-ҳикам”га мухтасар шарҳ ёзган. **“Нусус”**(“Матнлар”) ҳам Қунавий асари бўлиб, ушбу китоб “Фусус ул-ҳикам” маънолари хазинасининг очилиши учун бир калитдир, дейди муаллиф. Мутафаккир Қунавийнинг тасаввуфга бағишланган **“Нафоҳати илоҳия”** асари номи ҳам “Насойим ул-муҳаббат”да келтириб ўтилган: *“Ва анинг мусаннафоти бор “Тафсири Фотиҳа” ва “Мифтоҳ ул-гайб”дек ва “Нусус” ва “Фукук” ва ҳадис шарҳи, “Нафаҳоти илоҳия” китобики, ўзига воқеъ бўлгон вориодотдин кўп анда зикр қилибдур, Ва ҳар киши тиласаки, бу тариқда анинг камолотидин иттилў топқай, ани мутолаа қилсун”*. Шунингдек Қунавий “Шарҳи Асмо ул-хусно” каби китоб муаллифи ҳамдир.

Шайх Муъаййадуддун Жандий ҳам Навоий таъбири билан айтганда, *“Шайх Муҳйиддиннинг кутубидин “Фусус ул-ҳикам” ва*

“Мавоқиъ ун-нужум”га шарҳ битибдур. Ва барча шориҳлар шарҳининг маъҳази анинг шарҳидур”. “Мавоқиъ ун-нужум”(“Юлдузларнинг ўрни”) рисоласи Ибн Арабий қаламига мансуб бўлиб, унда коинот сирлари ва юлдузлар олами ҳақида маълумотлар берилган. Ўрта асрлар Шарқида Шайх Жандий изоҳи энг яхши шарҳ деб баҳоланган.

Амир Саййид Али Ҳамадоний “Фусус”ни шарҳлаган тасаввуф алломаларидан бири ҳисобланади: *”Улуми зоҳирию ботинида жомеъ эрмиш. Ва аҳли ботин улумида мусаннафоти бор: “Асрор ин-нуқта” китобидек ва “Асмоиллоҳ” шарҳидек ва “Фусус ул-ҳикам” шарҳи ва “Қасидаи хамрияи Форизия” шарҳидек ва булардин ўзга ҳам”,* асарлари бор дейди Навоий.

Шайх Камолиддин Абдураззоқ Коший ҳам “Фусус”га шарҳ ёзган: *“...Зоҳир ва ботин улумига жомеъдур. Ва кўп таснифоти бор, “Таъвилот” тафсиридек, “Сўфия истилоҳоти” ва “Фусус ул-ҳикам” шарҳидек ва “Манозил ус-соирин” шарҳидек...”*

“МИФТОҲ”

Навоий даврида “Мифтоҳ” номи билан машҳур бўлган Садриддин Қунавийнинг *“Мифтоҳ ул-ғайб”* (“Ғайб калити”) Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, ирфоний илмларнинг муҳим манбаи ҳисобланган. Унда комил инсон тушунчаси ваҳдат ул-вужуд таълимоти асосида талқин қилинган. Ушбу асарга кўплаб шарҳлар ёзилган. Хожа Хованд Абуллайсий Навоийга бағишлаб *“Ҳошияи Мифтоҳ”* (“Калит” асарига ёзилган изоҳлар”) асарини яратган.

“Самарқанднинг буюк алломалари” номли китобда Фаҳриддин ар-Розий(вафоти 1209)нинг *“Мифотихул ғайб”(Ғайб ишлари калити”* номидаги асари тилга олиб ўтилади. Шунингдек бу асарни ўз даврида *“Тафсирул кабир”(Улуғ тафсир) ва “Тафсири Розий”* деб аталгани таъкидлаб ўтилган.

“МАНОЗИЛ УС-СОИРИН”

Ўз замонида *“Манозил ус-соирин”* асарига ҳам Шайх Кошийдек ўнлаб сўфий олимлар кўплаб мурожаат қилишган. Аниқроқ қилиб айтсак, тасаввуф шайхлари шарҳ ёзган асарлардан бири Навоий Пири Ҳирот деб улуғлаган Хожа Абдуллоҳ

Ансорий(Навоий умрининг охирида Ансорий мазорида ходимлик вазифасига тайинланган) қаламига мансуб **“Манозил ус-соирин”**(“Сайр қилувчиларнинг манзиллари”) китобидир. Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, бу номда Ансорийнинг араб ва форс тилида икки асари бўлган. Рисола Ҳирот аҳлининг сулуклар, манзиллар ҳақидаги саволларига жавоб тарзида ёзилган. ”Манозил ус-соириин”га жуда кўплаб тасаввуф намояндалари катори Навоийнинг замондошларидан Муҳаммад Тободгоний ва Камолиддин Ҳусайнлар шарҳ ёзганлар. *“(Мир Камолиддин Ҳусайн) Ҳазрат Хожа Абдуллоҳ Ансорий(қуддиса сирруҳу)нинг “Манозилус-соириин”ига шарҳ битибдур ва ани муборак манзилда шайх қилгонда бунёд қилибдур ва китобнинг хутбасин бу оят билан ибтидо қилибдурки: “Рабби анзилни мунзалан муборакан ва анта хайрул-мунзилин”.*³¹

“АВОРИФ”

Шайх Иззуддин Маҳмуд Коший сўфийликнинг йирик олимларидан бири бўлганки, Навоий ибораси билан айтганда, **“Авориф”** таржимасининг соҳибидур ва **“Тоия Форизийя”**нинг шориҳи ва басе баланд ҳақойиқ ва аржуманд маориф бу икки китобда дарж қилибдур”.

Хўш, Заҳириддин Абдурахмон Бузғуш ва Шайх Кошийлар томонидан таржима қилинган “Авориф” асари нима ҳақда ҳамда бу китобнинг муаллифи ким?

Алишер Навоий: Қомусий луғатида араб тилида ёзилган, олтмиш уч бобдан иборат бу рисоланинг соҳиби Шайх Шаҳобиддин Сухравардий эканлиги айтилади. Ушбу китобнинг ҳар бир бобида сайр ва сулук одоби, шартлари, солиқнинг вазифалари, маърифат, ҳол ва мақомларнинг таърифи, орифларнинг сулуки, сўфийлар истилоҳлари ҳақида Қуръон ва суннатга асосланган ҳолда сўз юритилган. Китоб ўрта асрларда тасаввуфнинг асосий манбаларидан бири сифатида машҳур бўлганки, Бузғуш ва Кошийлар уни форсчага ўгиришган. Араб ва форс тилларини мукамал билган Ҳазрат Навоий замонасининг машҳур асарини мутолаа қилмаслиги мумкин эмас эди. Чунки

³¹ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Ўн иккинчи том. Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1966.126-б.

асарлари дин ва тасаввуф ғоялари билан суғорилган мутафаккир учун “Авориф” сўфийликдан сабоқ берган.

Шайхнинг **“Авориф ул-маориф”** (“Маърифат тухфалар”) китоби тасаввуф аҳли учун ахлоқ ва амалиётдан муҳим қўлланма вазифасини ўтаган. Мазкур асарни навоийшунос олима Суйима Ғаниева “Маориф” деб тилга олган: *“Маориф” – “Авориф ул-маориф” (“Орифларнинг маърифатлари”) таниқли орифлардан, фикҳ ва ҳадис билимдони Шаҳобиддин Сухравардийнинг тасаввуфий ақидалар, атамалар ҳақидаги асари, гўзал нақл ва шеърлар ҳам берилган. Асар Маккада ёзилган. Шайх Иззуддин Маҳмуд Коший форс тилига таржима қилган”*³²

“ШАЙХ УЛ-ИШРОҚ КИМ?”

Шайх Шаҳобиддин Сухравардий Имом Ёфий томонидан ўз даврининг яғонаси, нурлар матлаъи, сирлар манбаи, тариқат раҳбари, ҳақиқат таржимони, зоҳирий ва ботиний илмларда барча улуғ шайхларнинг устози, орифлар йўлбошчиси, солиқлар таянчи ва раббоний олим” деб таърифланган.

Шайх ишроқ(“порлаш”) таълимоти асосчиси бўлганлиги учун уни “Шайх ул-ишроқ” деб ҳам аташган.

Шаҳобиддин Сухравардий 50 та китоб ёзган. Араб тилида ёзилган **“Талвийт”** (“Тушунтириш”), **“Муқовамат”** (“Юзма-юз”), **“Ҳикмат ул-шариф”** (“Муқаддас ҳикматлар”), **“Партавнома”** (“Нурнома”), **“Ал-ламоъат”** (“Шуълалар”), **“Рўзе бо жамоати сўфиён”** (“Сўфийлар жамоаси орасида бир кун”) каби китоблари шулар жумласидандир.

“Аълom ул-туқo”(“Аҳли тақво илмлари”) китоби Шайх Шаҳобиддин Сухравардий қаламига мансуб бўлиб, унда Муҳаммад(С.А.В.)нинг авлиё умматларига тегишли одатлар, кароматлар ва мўжизалар тасвирланган. Низомиддин Мир Алишер Навоий бу асарнинг номини “Насойим ул-муҳаббат”да зикр этар экан, авлиёлар бағишланган рисола ёзишдан олдин унга кўз югуртирган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Шунингдек мутафаккир тариқат раҳбарининг кўплаб китобларини ўқиган бўлиши ҳам мумкин.

³² Суйима Ғаниева. Навоий ёдга олган асарлар. Тошкент-2009.13-б.

“ТОИЯ ФОРИЗИЙЯ”

Коший шарҳлаган *“Тоия Форизийя”* тасаввуф шайхи, араб мумтоз адабиёти йирик вакили Абуҳафс Умар ибн Фориз Ҳамавий Мисрий қаламига мансуб бўлиб, тасаввуфий маъноларнинг адабий қомуси ҳисобланган бу қасида етти юз эллик байтдан иборат. Ушбу асарга кўплаб шарҳлар битилган. Навоий улуғ авлиё Ибнул – Фориз Ҳамавий Мисрий ҳақида шундай ёзади: “Куниятлари Абу Нафсдур ва отлари Умар...Ва Шайх ибн Форизга девони шеърдур арабий тили билаки, муштамилдур, маориф уюнига ва латойиф фунунига. Ва бир қасида андин “Тоия”дурки, етти юз эллик байт каму беш бўлғайки,” бу қасида сўфий машойихлари, улардан ташқари фозиллар, олимлар ва ҳақиқат аҳли ўртасида ҳам шуҳрат тутди.

“Ва шайхнинг фазойилу камолоти улуғу маорифи аъло маротибидин, балки каромату валояти аъло даражасида шарҳдин ташқаридур ва таърифдин мустағнийдур. Андин бирор нарса воқиф бўлмак тилаган Ҳазрат Маҳдумий(Жомий) “Нафоҳат ул-унс”ини очиб, мутолаа қилсун”.

Шайхнинг машҳур қасидаси “Тоия Форизийя”га тасаввуф аҳли томонидан кўплаб шарҳлар ёзилган. Жумладан “Шарҳи қасидаи “Тоия” (“Қофияси “то” ҳарфи билан тугаган қасида шарҳи”) яъни Ибн ал-Форизнинг “Назм ус-сулук” ёки “Ат-Тоият ал-Кубро” қасидасининг 76 байтига Жомий шарҳ ёзган асардир. Ибн ал-Фориз қасидасининг шу қисми мустақил қасида саналиб, “Назм ад-дуруд” номи билан ҳам келади. Асар “Лавомеъ” йўсинида, яъни сажъ ва шеър билан ёзилган. Ибн ал-Форизнинг ҳар байти мазмунини Жомий бир тўртликда берган.

Ибн Форизнинг “Қасидаи Ҳамрияи Форизия” (“Форизнинг майхўрларга қасидаси”)сининг 32 байтига Али бин Шихоб бин Муҳаммад ал-Ҳамадоний изоҳ ёзган. Жомийнинг “Лавомеъ” рисоласи ана шу қасидасининг шарҳидир.³³

³³ Суйима Ғаниева. Навоий ёдга олган асарлар. Тошкент-2009.13-б.

“АЗИЗ НАСАФИЙ РАСОЛИН...”

Алишер Навоий тасаввуф назариётчиларидан бири Азизиддин Насафий асарларини ўқиган.

Насафий Нажмиддин Кубро ва Муҳйиддин ибн Арабий тариқатларини уйғунлаштирган кубравия шайхларидан ҳисобланади.

Насафийнинг кўплаб асарлари ўз замонида тасаввуф аҳли орасида машҳур бўлган. Унинг *“Кашиф ул-ҳақойиқ”* (*“Ҳақиқатлар кашфи”*), *“Зубдат ул-ҳақойиқ”* (*“Ҳақиқатлар қаймоғи”*), *“Мақсад ул-ақсо”* (*“Сўнгги мақсад”*), *“Инсонни комил”* (*“Комил инсон”*), *“Манозил ус-сойирин”* (*“Сайр этувчиларнинг манзиллари”*), *“Усул ва фуруъ”* (*“Асос ва руқнлар”*), *“Баён ат-танзил”* (*“Нузул этиш баёни”*), *“Мабдаъ ва маъод”* (*“Асл манба ва унга қайтиш”*), *“Мифтоҳ ул-асрор”* (*“Сирлар калити”*), *“Нафси инсоний”* (*“Инсоний нафс”*), *“Ваҳдати вуҷуд”* (*“Борлиқнинг ягоналиги”*) каби кўплаб рисолалари ўрта асрларда тасаввуфга оид нодир китоблардан саналган.

“Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”да Навоий Насафий китобларини Ардашернинг севимли рисолалари қаторида зикр этган: *“Ва наср кутубдин Ҳужжат ул-ислом Имом Муҳаммад Ғаззолий(раҳимаҳуллоҳи таоло) мусаннафотиға муътақид эрдилар ва кўп ўқур эрдилар. Ва кўп сўз хотирларида бор эрди. Батахсис “Кимиёи саодат”дин ва Шайх Азиз Насафий(қуддиса сирруҳу) расолин ҳам таъриф қилурлар эрди ва андин сўзлар нақл қилурлар эрди”*.

Алишер Навоий “Тарихи анбиё ва ҳукамо”да ҳам Азизиддин Насафийнинг “Комил инсон” номли китобини тилга олиб ўтади.

Бир сўз билан айтганда, бу зоти бобаракотнинг рисолалари Навоий учун илҳом ва ижод манбаи бўлиб хизмат қилган.

“БАҲР УЛ-ҲАҚОЙИҚ”

“Насойим ул-муҳаббат”да Шайх Нажмуддин Розий ал-Маъруф би-Доя тўғрисидаги мақолада бу улуғ зотнинг асарлари ҳам зикр этилади: *“Ул дағи Ҳазрат Шайх Нажмуддин Кубро асҳобидиндурки, анинг тарбиятин Шайх Маждуддин Бағдодийга ҳавола қилган экандур. “Мирсод ул-ибод” ва “Баҳр ул-ҳақойиқ” тафсирининг мусаннифидур”*.

Ўз даврида Розийнинг Қуръони карим тафсирига оид “Баҳр ул-хақойиқ” (“Ҳақиқатлар денгизи”) асари машҳур бўлган.

Мўғил истилоси даврида Хоразмдан Ҳамадон, Ардабил ва Румга сафар қилади. Малата шахрида Шайх Сухравардий суҳбатидан баҳраманд бўлади. Сухравардийнинг тавсияси билан “Мирсод ул-ибод” китобини Алоуддин Кайқубод Салжукий(1219-1236)га тақдим этади. Шайх Розий Кўнёда Жалолиддин Румий ва Садриддин Қунавий, Боғдодда Авҳадиддин Кирмоний билан мулоқот қилади.

Розий яна форс тилида **“Ишқ ва ақл”, “Рисолат ат-туюр”, “Рисолат ул-ошиқ илал-машъук”, “Манорот ус-соирийн”** каби китоблар ёзган.

ХОРАЗМЛИК “ЕР ФАРИШТАСИ”

“Мажолис ун-нафоис”да ёзилишича, кибори авлиёлардан Абулвафо Хоразмийни ўз юртида “Ер фариштаси” деб улуғлайдилар: *“Хожа улуми зоҳирий ва ботинийни такмил қилиб эрди. Ва тасаввуфда яхши мусаннофоти бор ва машҳурдурким, улуми ғариба ҳам билур эрди... Адвор ва мусиқий илмида дағи маҳорати бор эрдиким, рисоласидин маълум бўлур. Хожа авсофини ҳар киши битир бўлса, алоҳида бир китоб битмак керак, маълум эмаским, бир китобда ҳам сиқзайму ё йўқ”*.

Тасаввуф олими ва мутасаввуф шоир Хоразмий ўз даврида пурмаъно рубоийлари билан машҳур бўлган. Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, илмий адабий манбаларда Абулвафо Хоразмийнинг **“Лавойиҳи асрор”** (“Равшанлик сирлари”) ва **“Наср ул-жавоҳир”** (“Наср дурдоналари”) номли тасаввуфий руҳда рисоалар ёзганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд.

“ҚУТ УЛ-ҚУЛУБ”

Тасаввуфга оид муҳим асарлардан бири “машҳур ва мўътабар китоб” Муҳаммад Ҳорисий Маккийнинг **“Қут ул-қулуб”** (“Қалблар қуввати”) асаридир: *“Ул(Маккий) “Қут ул қулуб” китобининг соҳибидирки, тариқат асрорининг мажмаидур. Айтишларича, Ислол оламида тариқатнинг нозик маъноларини очиб берган “Қут ул-қулуб”дек бошқа асарни ҳеч ким ёзмаган”*.

“ФАРОВИД УЛ-ФАВОЙИД”

Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Ҳасан Деҳлавий ҳақида ёзар экан, қуйидаги жумлаларни келтириб ўтади: *“...Амир Ҳасаннинг камоли эътиқодики, Ҳазрат Шайх Низомиддин(Авлиё)га бор эрди. Мажолисда аларнинг муборақ анфосидин ҳар нимаким эшитиб эрди, битиб эрди ва ул неча мажаллад бўлуб эрди ва анга **“Фаровид ул-фавойид”** от қўйиб эрди ва бу рўзгорда, бу диёрда, яъни Ҳиндда сулук ва тариқат арбобига дастур бўлубдур”*.³⁴

Бу зоти боборакотнинг исми шарифи Нажмуддин Ҳасан бинни Ало Санжарийдир. У улуғ авлиё Шайх Низомиддин Авлиёнинг муриди ва котиби бўлган.

Ҳасан Деҳлавийдан бир девон, “Фаровид ул-фавойид” асари ва Муҳаммад Султон вафотида бағишланган марсия етиб келган. Шоир девони қасида, ғазал, қитъа ва рубоийлардан иборат. Алишер Навоий: қомусий луғатида ёзилишича, ҳазажи мусаддаси мақсур вазнида ёзилган 606 байтдан иборат “Ишқнома” достони ҳам Ҳасан Деҳлавийга нисбат берилади.

Ҳасан Деҳлавийнинг “Фаровид ул-фавойид” асари Навоийнинг ёзишича, Ҳиндда сулук аҳли учун дастур ул-амал вазифасини ўтаган.

“САВОНЕҲ”

Тасаввуф шайхи Аҳмад Ғаззолийнинг **“Савонех”** китоби ўз даврида ниҳоятда машҳур бўлган. Ҳатто Фаҳриддин Ироқий **“Ламаъот”(“Шуълалар”)** асарини унинг таъсирида яратган: *“...Ва мўътабар таснифоти ва таълифоти бор. Ва алардин бири “Савоних” китобидурким, Шайх Фаҳриддин Ироқий “Ламаъот”ни анинг суннати била тартиб берибдур. Андоқки, дебочасида айтурки, “Аммо баъд; ишқ мартабалари ҳақидаги бир қанча сўзлар “Савоних” услубида ёзилди”*, -дея “Ламаъот”ни сув қилиб ичганига урғу беради.

“КАШФ УЛ-МАҲЖУБ”

Олим ва ориф Абулҳасан Али бин Усмон Ҳужвирий Ғазнавийнинг **“Кашф ул-маҳжуб”** китоби ҳам ўрта асрларда

³⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўнинчи жилд. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.480-481-б.

шарқда маълум ва машҳур адабиётлардан бўлган: *“Кўп машойих суҳбатига ҳам етибдур: “Кашф ул-махжуб” китобининг соҳибидурки, бу фан(тасаввуф)да машҳур ва мўътабар китобдур”*. Навоийнинг бу машҳур китобни ўқиганини *“Кашф ул-махжуб” соҳиби дебдурки*” каби қатор қайдларидан билиш мумкин. Қолаверса, мазкур асар номини Навоий *“Насойим ул-муҳаббат”*да энг кўп тилга олган. Мазкур рисола ҳақида Иброҳим Ҳаққул шундай ёзган: *“Бу нодир асар фақат тасаввуфшунослик жиҳатидан эмас, балки Шарқ тасаввуф адабиётини тадқиқ этишида ҳам алоҳида аҳамиятга эга”*.³⁵

“Кашф ул-махжуб” муфассал сўзбоши, илм, факр, тасаввуф, хирқа, фақирлик ва сўфийлик масалалари ёритилган муқаддимавий боблар билан бошланиб, сўнг тасаввуф тарихида чуқур из қолдирган 53 шайх ҳақида маълумот берилган, 12 та тасаввуф тариқати тўғрисида маълумот берилиб, 2 таси рад этилган. Кейинги бобларда тасаввуфнинг ҳол ва мақом, суқр ва сахв, жуд ва исор, нафс ва ҳаво, валийлик ва каромат, фано ва бақо каби ўзак масалалар таҳлил қилинган. Учинчи қисмда руҳий тарбия ва сайру сулукнинг босқичлари ҳақида ёзилган. Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, *“Насойим ул-муҳаббат”*да Ҳаким Термизий, Мансур Халлож, Абубакр Сусий, Боб Фарғоний, Абулфазл Сарахсий, Абу Али Даққоқ, Абу Абдуллоҳ Достоний, Адиб Гумандий каби шайхларнинг таржимаи ҳолини ёритишда асосан *“Кашф ул-махжуб”*даги маълумотларга таянилган.

“ЗУБДАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ”

Айнулқаззот Ҳамадонийнинг Худонинг сифати ва зотиға бағишланган **“Зубдат ул –ҳақойиқ”** (*“Ҳақиқатлар қаймоғи”*)ида фалсафанинг муҳим масалаларидан бири-мабдаъ ва маод хусусида баҳс юритилади. Мутаассиблар бу китобдаги айрим фикрларни шариатга ҳукмларига зид деб, Айнулқаззотни қатл этилишига сабаб бўлишган, яъни у айрим диндорларни танқид қилгани учун дорға осилиб, жасади ўтда куйдирилган: *“Ва Айн ул-қузот”* *“Зубдат ул-ҳақойиқ” китобида битибдурки, андин сўнгра расмий улум гуфти гўйидин малул бўлдим. Ҳужжат ул ислом*

³⁵ Иброҳим Ҳаққул. Тақдир ва тафаккур. Т: Шарқ НМАК БТ-2007.138-б.

мусаннафоти мутолаасига машғул бўлдим ва тўрт йилгача иштиголим мунга ерди. Чун мақсудимни андин ҳосил қилдим, соғиндимки, асли мақсудимга етдим”, деб ёзилади авлиёлар тазкирасида.

Форс-тожик мутасаввиф шоири ва мутафаккир Айнулқаззот ўз даврида “замон орифлари пешвоси” ва “аср яғонаси” дея улуғланган. Тасаввуф назариётчиси Ҳамадоний Ғаззолий таъсирида бўлган. Кейинчалик Ибн Сино асарларини мутолаа қилиб, фалсафани ўрганишга киришган.

Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, Айнулқаззотнинг илоҳий ҳикматга оид **“Яздонишнохт”** (“Худони таниш”), тасаввуфнинг ўн асосини талқин қилувчи **“Тамҳидот”** (“Текислаш”), **“Тафсири Қуръон”** (“Қуръон тафсири”), **“Мактубот”** (“Мактублар”) асарлари машҳур.

“ХАТМ УЛ-ВАЛОЯТ”

Ал-Ҳаким Муҳаммад Термизий ҳақидаги мақоласида унинг **“Хатм ул-валоят”**(**“Хатм ул-авлиё”**) китоби номини ҳам зикр этади. Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, Термизий қаламига мансуб 400 дан ортиқ асар бўлган. Бизгача эса унинг 60 га яқин асари етиб келган: *“Ва кўп ҳадиси бор ва зоҳир каромати ва таснифи бор. Ул жумладан “Хатм ул-валоят” китоби ва “Наҳаж” китоби, “Наводир ул-усул” ва мундин ўзга ҳам китоблари бор ва зоҳир улумида ҳам кутуби бор ва бир тафсир ҳам ибтидо қилгондур. Аммо итмомига умр вафо қилмайдур*”, деб ёзади Навоий.

“Хатм ул-авлиё”да валийлик ҳақидаги қарашлар баён этилган. Асар муқаддима ва 29 фаслдан иборат бўлиб, унда кўтарилган масалалар мурид ва шайх ўртасидаги савол-жавоб тарзида баён қилинади.

“МАНОҲИЖ”

Тасаввуф фикҳи мавзуида ёзилган **“Маноҳиж ул-ибод илал-маъод”** (“Бандаларнинг муддатли йўллари”) китоби Саъидиддин Фарғоний қаламига мансуб. Асардаги дастлабки бобларда аҳли суннат ва жамоатнинг тўрт мазҳаби бўйича шариат одоблари ҳақида батафсил сўз юритилган, сўнгра тасаввуфнинг назарий масалалари зикр этилган. Ушбу асардан Навоий парча келтиради:

““Маноҳиҷ ул-ибод илал миъод” китобида келтурубдурки, муридлар интисоби машойихда уч тарийқ биладур: бири хирқа била, иккинчи зикр талқини била ва учинчи хизмат ва суҳбат ва анинг одоби била.”³⁶ Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, авлиёлар авлиёси “Маноҳиҷ”ни ҳам ўқиб чиққан.

Шунингдек, “Насойим ул-муҳаббат”да Шайх Фарғоний **Ибн Форизнинг “Тоия” қасидасига шарҳ** ёзгани айтиб ўтилади: *“Шайх Ибн Фориз(қ.с.)нинг “Тоия” қасидасига шарҳи бор. Ҳеч ким ҳақиқат илми баёнин андоқ марбут ва мазбут баён қилмайдурки, қасида дебочасида ул они форсий иборат била битибдур.”*

“САЛАВОТ УТ-ТОЛИБИН”

“Салавот ут-толибин”—Муҳаммад бин Ҳаммавия Жувайнийнинг асари. Тасаввуфий мавзудаги бу асар номи “Насойим ул-муҳаббат”да тилга олинган: *“Ва анга бу тоифа(сўфийлик) сулукида тасаввуфда “Салавот ут-толибин” отлиғ таснифдурки, анда бу тариқдин кўп ҳақойиқ ва дақойиқ дарж қилубдур”*.

“ИМОМ ЁФИЪИЙ ТАРИХИ”

Имом Абдуллоҳ Ёфиъий Яманий ўз даврининг машҳур алломаларидан бири бўлган. Унинг асарларига Навоий назари тушган: *“Вақтнинг кибор машойихидин эрмиш. Зоҳир ва ботиний улумга олим эрмиш. Ва таснифоти бор ва ул жумладин “Миръот ул-жинон” ва “Ибрат ул-яқзон фи маърифати ҳаводис из-замон” тарихидур ва “Равз ур-райоҳин фи ҳикоят ис-салоҳин” китобидур ва “Дурр ун-назим фи фазоилил-Қуръонил азим” китобидур. Ва булардин ўзга дағи муфид мусаннафоти бор. Ва хуб ашъор ҳам айтибдур”*.

“Дурр ун-назим фи фазоил-Қуръон ил-азим” (“Қуръони азим фазилатлари ҳақида тоза дурдоналар”) Ибн Хушоб Яманийнинг “Дурр ун-назим фи хавосс ил-Қуръон ил-азим” (“Буюк Қуръон хосиятлари ҳақида”) тафсирийнинг қисқартирилган шакли.

³⁶ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўнинчи жилд. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012. 417 - б.

“Миръот ул-жинон”(“Кўнгил кўзгуси”) - Имом Ёфиъийнинг тарихий асари бўлиб, тўлиқ номи “Миръот ул-жинон ва ибрат ул-яқзон фий маърифати ҳаводис из-замон”дир. Имом Ёфиъий бу рисолада 622-1350 йиллардаги муҳим воқеалар ва машҳур шахслар ҳақида маълумот беради. Ибн Халликоннинг **“Вафаёт ул-аъён”(“Машҳур кишиларнинг таржимаи ҳоли”)** асари Имом Ёфиъий учун асосий манба бўлиб хизмат қилган.

“Насойим ул-муҳаббат” асари мобайнида Имом Ёфиъий тарихи номини зикр этади. “Равз ур-раёҳин”(“Райҳон боғлари”) тазкираси Навоий тилга олган “Имом Ёфиъий тарихи” китоби бўлиб, тўлиқ номи - “Равз ур-раёҳин фий ҳикоят ус-солиҳин” (“Солиҳ кишилар ҳақида ҳикоя қилувчи райҳон боғлари”)дир. Унда шайхлар ҳаётига доир 500га яқин ҳикоятлар келтирилган.

“КАНЗ УР - РУМУЗ”

Амир Ҳусайний олим ва шоир эдики, Навоий авлиёлар тазкирасида уламо ижоди билимдони сифатида намоён бўлади: *“Зоҳирий ва ботиний улумга олим эрмиш ва назму наср кутуб мусаннафоту бор. Назмдин мисли **“Канз ур-румуз”** ва **“Зод ул-мусофирин”** ва **“Си нома”** ва газал девони ва насрдин мисли **“Нузрат ул-арвоҳ”** ва **“Сирот ул-мустақим”**, номли асарлари бор дейди Навоий. Алишер Навоий Ҳусайний асарларини мутолаа қилганини унинг “Насойим ул-муҳаббат”даги “Канз ур-румуз” китобидин андоқ маълум бўлурки”, ёки “баъзи китобида андоқ битикликдурки” каби қайдларидан маълум бўлади.*

Амир Ҳусайнийнинг “Зод ул-мусофирин” номли назмий рисоласи саккиз мақолатдан иборат бўлиб, унда мужоҳада ва талаб, тариқат соликларининг сифати, ишқ ва унинг даражалари каби масалалар ҳақида сўз боради.

“ГУЛШАНИ РОЗ”

Шайх Маҳмуд Шабустарий ўз замонасида илму урфонда соҳибкамоллардан бири бўлган: *“Бу фан аҳли қошида муқаррар ва калому мақоли бу тойифа(тасаввуф аҳли) тариқи адосида мустаҳсан. Таснифоту кутуби бор. Ул жумладан **“Ҳақ ул-яқин”**дурки, улча имкони бор, бу қавм ҳолоти ва таърифида ҳам дақиқ ва ҳам муфид воқеъ бўлубдур. Яна **“Шоҳид”**дурки, ул ҳам*

ишорат аҳли тили била маориф баён қилибдур, ул дағи таърифдин мустағнийдур. Ва мабдаю маод бобида яна бир китоби борки, бу тариқда сулук аҳлига кўп муфиду мунтиж воқеъдур. Яна **“Гулшани роз”** дурким, ҳам зоҳир аҳлининг рангину пуркор маснавийлари ва ҳам ҳақиқат аҳлининг ширину файзосор сўзларида андин равонроқ ва пурчошнӣроқ ва шўрангизроқ ва шавқомизроқ назм айтса бўлгачи-йўқдур”, деб ёзади Навоий. Алишер Навоий Шайхнинг **“Ҳақ ул-яқин”** (“Ишончли ҳақиқат”), **“Рисолаи шоҳид”** (“Шоҳид ҳақида рисола”) ва **“Гулшани роз”** (“Сир гулшани”) каби китобларини катта қизиқиш ва ихлос билан мутолаа қилганини юқоридаги фикрларидан ҳам билса бўлади. Шунингдек, Шабустарийнинг **“Миръот ул-муҳаққиқин”** (“Орифлар кўзгуси”) ва **“Саодатнома”** асарлари ҳам мавжуд. Шайх Имом Ғаззолийнинг **“Минҳож ул-обидин”** (“Тақводорлар йўли”) асарини форсчага таржима қилган.

“Гулшани роз” сўзбошисида ёзилишича, “бу асарни Амир Темур ҳам севиб мутолаа қилгани маълум. Соҳибқирон тилидан нақл қилишларича, у Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маснавий” ва Маҳмуд Шабустарийнинг “Гулшани роз” асарларини севиб мутолаа қилган, айниқса “Гулшани роз”дан беҳад завқ олган ва унинг шарофатидан Озарбайжонга қўшин тортганида “Гулшани роз” муаллифи ватани бўлгани учун ҳам Шабустар қишлоғига тегмай ўтган”.

Тасаввуфга оид “Гулшани Роз” (“Сир гулшани”) асари ўз даврининг машҳур рисоаларидан биридир. “Мажолис ун-нафоис”да Амир Сайид Ҳусайн Ҳусайний Ҳиравий саволларига жавоб тарзида ёзилган, ҳажман 1000 байтдан иборат бу рисолаи темурий подшоҳ Абулқосим Бобур кўлдан қўймай севиб мутолаа қилгани ёзилади: “Тасаввуф рисоаларидин “Ламаъот” ва “Гулшани роз”га кўп машъуф эрди”.

Асарга кўплаб шарҳлар ёзилган. Уларнинг орасида энг машҳури Шайх Муҳаммад Лоҳижий (Муҳаммад бин Яҳё Лоҳижий Нурбахший Гилоний) қаламига мансуб бўлган **“Мафотиҳ ул-эъжоз”** (“Мўъжизалар калитлари”) номли шарҳдир.

“ҲАВРОИЙЯ”

Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да тасаввуфнинг таниқли намояндаларидан Шайх Абу Саид Абулхайрни *“Оти Фазлуллоҳдур. Султони вақт ва аҳли тариқат жамоли эрди ва қулуб муширфи. Ва анинг замонида барча машойих анга мусаххар эрди”* деб улуғлайди. Алишер Навоий бу зоти бобаракотнинг **“Зикрида қалам ожиз”** эканлигини таъкидлаш баробарида, кимда ким шайх ҳақида батафсил маълумотга эга бўлишни истаса, Жомийнинг “Нафоҳат ул-унс” асарини ўқишни тавсия этади.

Бу улуғ шайх (ваф.1040)нинг “Ҳавроийя” рубоийси тасаввуф аҳли ўртасида машҳур бўлган.

**Ҳавро ба назораи нигорам саф зад,
Ризвон ба ажаб бимонду каф бар каф зад.
Он холи сияҳ бир он рух мутрф зад,
Абдол зи бим чанг дар Мусҳаф зад.**

(Таржимаси: *“Хурлар нигоримни кўриш учун саф тортдилар. Ризвон(жаннат эшик огаси) ҳам ҳайратланиб, қарсак чалиб юборди. У қора хол(маҳбуба) юзларига парда тортганида абдол(Худонинг хос бандалари, яқинлари) қўрқувдан Қуръонга чанг солди).*

Улуғ шайхга шуҳрат келтирган бу рубоий тилдан тилга, китобдан китобга кўчиб юрган, унга изох тариқасида ўнлаб асарлар ёзилган.

“Мажолис ун-нафоис”дан маълум бўлишича, Соҳибқирон бобомиз уни ёд билган: *“Хожа(Абдулқодир)нинг камолотидин бири Қуръон ҳифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун била Қуръон ўқумоқ бунёд қилдиким, ул ҳазрат (Амир Темур)нинг газаби лутфқа мубаддал бўлиб, фазл ва камол аҳли сори боқиб, бу мисрани(Рубоийнинг тўртинчи мисраси) ба вақт ўқудиким:*

Абдол зи бим чанг бар мусҳаф зад.

Навоийнинг ўзи ҳам ёддан билган ушбу рубоийга “Насойим ул-муҳаббат”да улуғ авлиёлар(Хожа Аҳрор Валий, Мавлоно Яъқуб Чархий ва бошқалар) шарҳ ёзганига урғу беради: *“Ва баъзи ақобир шарҳлар битибдирлар”*. Рубоийга Хожа Аҳрор ҳам тасаввуф тили билан шарҳ ёзган. “Хожа Аҳрор Валий” рисоласида ёзилишича, афтидан муҳаққиқлар томонидан ёзилган шарҳлар рубоийнинг ҳақиқий маъносини тўла очиб бера олмагани учун авлиёлар султонини қониқтирмаган. Навоий Ҳавроийяга

акобир(улуғлар) шарҳ ёзганини таъкидлаш билан Хожа Аҳрор Валийнинг “Рисолаи ҳавроийя ёки Шарҳи рубоийи Шайх Абу Саид Абу-л Хайр” номли асарини ҳам назарда тутган бўлса не ажаб. Дарвоқе, Навоий акобирлар битган шарҳлардан хабардор бўлган.

“ЛУМАЪ”

Ўз даврида “фақр аҳлининг товуси” деб улуғланган тасаввуф шайхи Абунаср Саррож қаламига мансуб **“Ал-лумаъ фит-тасаввуф”** асари тариқат аҳли ўртасида севиб мутолаа қилинган. Жумладан нақшбандия тариқати аъзоси Ҳазрат Навоий ҳам бу китобни ўқиб чиққан. “Насойим ул-муҳаббат”да тасаввуф шайхи ҳақида шундай дейилади: *“...Илм фунунида комил эрди, риёзату муомалатда азим шони бор эрди. “Лумаъ” китобининг соҳибидур. Андин ўзга дағи тариқат ва ҳақиқат илмида мусаннафоти бор...”* Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, китоб кичик кириш сўзи билан 13 қисмдан иборат. Биринчи китобда тасаввуф илмининг келиб чиқиши ва моҳияти ҳақида сўз юритилиб, ҳадис ва фикҳ илмлари билан қиёсий равишда таҳлил қилинади. Иккинчи китобда эса ҳол ва мақомларнинг таърифи ва таснифи берилган. Учинчи ва тўртинчи китобда тасаввуфнинг Қуръон ва ҳадислардаги ҳукмларга мувофиқлиги исботланган. Бешинчи китоб оят ва ҳадислар маъносининг сўфиёна талқинидан иборат. Олтинчи китобда саҳобаларнинг зухд ва тақво бобидаги ибратлари ва еттинчи китобда сўфийлар расм-русуми ҳамда одоби ҳақида сўз юритилади. Саккизинчи китобда тасаввуф рамз ва тимсоллари моҳияти очиб берилган. Тўққизинчи китобда сўфийларнинг ёзишмалари ўрин олган. 10-12 китоблар самоъ мажлиси, важд, каромат масалаларига бағишланган. 13-китобда тасаввуфда гумроҳ бўлиб, турли уйдирма ва нотўғри қарашларни ишлаб чиққан сохта шайхларга раддия тақдим этилган.

Бир сўз билан айтганда, “Лумаъ” тасаввуф аҳли учун муҳим ва зарур китоб саналган.

“ҲАҚОЙИҚ”

Навоий асарларида “Ҳақойиқ” рисоласи номини тилга олади. Хўш, “Ҳақойиқ”нинг муаллифи ким бўлган? Ҳазрат Навоий тилга олган **“Ҳақойиқ ут-тафсир”** китоби муаллифи тасаввуфнинг

йирик назариётчиси ва тарихчиси Шайх Абу Абдурахмон Сулаймийдир. Афтидан Қуръони Каримнинг ирфоний тафсири бўлмиш бу китоб Навоий даврида машҳур бўлгани учунми унинг номини шоирлар султони қисқартирилган шаклда ортиқча изоҳларсиз “Ҳақойиқ” деб қўя қолади: *“Оти Муҳаммад Суламийдур. “Ҳақойиқ” соҳиби тафсири ва машойих табақоти (“Табақот ус-сўфия”)нинг соҳиби”*.

Шунингдек, Абулмажид Санойининг *“Ҳақиқатул ҳақойиқ”* асари ҳам “Ҳақойиқ” деб аталган ва “Ҳақойиқ” “Ҳайрат ул-аброр” достонида зикр этилган;

*Бўлса “Ҳақойиқ”ники чекса қалам,
Ёзса “Маориф”ники ёзса рақам.³⁷*

“МАОРИФ”

“Ҳақойиқ” асари ҳақида маълумотга эга бўлдик, энди “Маориф” китоби тўғрисида тўхталсак. “Насойим ул-муҳаббат”да зикр этилган тасаввуф шайхи Сайид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий “Сайиди сирдон” номи билан машҳур бўлган. Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, унинг **“Маориф”** асари Румийнинг “Маснавийи маънавий”си учун асосий манба бўлиб хизмат қилган.

УЧ ЮЗ ТОЙ ҚОҒОЗ КИТОБ

Тарикат пешволаридан бири, Жандапил номи билан машҳур авлиё Аҳмад Жомий асарлари тасаввуф одоби, сайру сулук мақомлари, сўфийлар ҳоли ва қоидаларига бағишланганки, унинг *“Анис ут-толибин”* (*“Толиблар дўсти”*), *“Кунуз ул-ҳикмат”* (*“Ҳикмат хазинаси”*), *“Сирож ул-сойирин”* (*“Сайр қилувчилар маёғи”*), *“Мифтоҳ ун-нажот”* (*“Нажот калити”*), *“Бурҳон ул-ҳақиқат”* (*“Ҳақиқат далили”*), *“Футуҳ ал-қулуб”* (*“Қалблар кашфи”*) каби китоблари сўфийлар ўртасида қўлма-қўл ўқилган. Тасаввуфга ҳамда Аҳмади Жом ижодига қизиққан Навоий бу рисоаларда кўплаб саволларга жавоблар топган: *“Ва уч юз той қоғоздин ортиқдурки, тавҳиди маърифат илмида ва сирру*

³⁷ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи жилд. Т: Фан – 1991.230-б.

ҳикмат маърифатида ва тариқат равишида ва ҳақиқат баёнида тасниф қилибдурки, ҳеч олим ва ҳеч ҳаким анга эътироз қилмайдур ва қила олмайдур. Бу таснифот барча оёти Қуръоний ва Расул(с.а.в.) ахбор ва аҳодиси била муқаййад ва муаййаддур. Ҳазрат шайх(қ.с.) **“Сирож ус-соирин”** отлиг китобида келтирубдурки, қирқ ёшимдан берики, мени халқ орасига юборибдурлар, бу кунгачаким, олтмиш икки ёшимдамен ва бу китобни фармон била жамъ қиладурмен, юз саксон минг кишидурки, бизнинг илгимизда тавба қилибдур. Ва андин сўнгра дағи кўп йил Ҳиротда эрмишлар... Ҳазрат Шайх каромату мақоматининг шарҳи андин кўпроқдурки, бу мухтасарда адо топқан, не учунки, бовужудиулки, алар мақомотининг жамъини эллик-олтмиш жузв битибдур, улча бор, шарҳ қила олмайдур ва ул мақомот(Аҳмад Жомий ҳаёти ва фаолиятига бағишланган асар) маиҳуридур. Агар ҳолатига яхши мутталеъ бўлай деган киши ул китобни ўқумоқ керак”, деб ёзади Навоий.

“РИСОЛАИ ҚУШАЙРИЯ”

“Рисолаи Қушайрия” –Абулқосим Қушайрийнинг тасаввуф тарихи ва назариясига бағишланган китобларидан бири бўлиб, у тасаввуф тарихи, таърифи, шайхлар зикри, истилоҳлар ва атамалар мазмун-моҳиятини қамраб олади: **“Оти Абдулкарим ибн Ҳавозин Қушайрийдур. “Латойф ул-ишрат” тафсирининг соҳибидур. Ва анга ҳар фанда расойил ва ҳар илмда тасниф бор”**(“Насойим ул-муҳаббат”дан).

“БАҲЖАТ УЛ-АСРОР”

Тасаввуф тарихига бағишланган асарлардан бири Жаҳзам Ҳамадоний қаламига мансуб **“Баҳжат ул-асрор”** китобидир: **“..Бир китоб таснифи бор мўътабар, бу тоифанинг зикру аҳволи мақомотида, “Баҳжат ул-асрор”га мавсум”,** дейди Навоий.

Али ибн Абдуллоҳ ибн Ҳасан Жаҳзам Ҳамадоний Кавкабий ва Жаъфар Хулдийнинг шогирдидир.

Навоийнинг ёзишича, **“Шайх ул ислом (Абдулло Ансорий) дебдурки, мен киши билурменки, Маккага борди, Шайх Абулхусайн Жаҳзам зиёратига ва ҳажж қилмай ёндики (қайтдики), ҳажжнинг анинг зиёратига қотиштирмади, анинг бузурглигидан”.**

Абулхусайн Жаҳзам Ҳамадоний ўз даврининг улуг ва машҳур шайхларидан, алломаларидан бири бўлган.

“САНЖАНЖАЛ АРВОҲ”

“Насойим ул-муҳаббат”да Навоий Саъдиддин Шайх Ҳумуий ҳақида шундай ёзади: “Оти Муҳаммад Муъаййад ибн Абубакр ибн Абулҳасан ибн Муҳаммад Ҳуммуийдур, андоқки юкори ўтти. Ҳазрат Шайх Нажмуддин Кубронинг асҳобидиндур.. Зоҳирий ва ботиний улумда ягона эрмиш, кўп мусаннафоти бор. **“Маҳбуб”**дек ва **“Санжанжал ул-арвоҳ”**(**“Рухлар кўзгуси”**) ва булардан ўзга даги”, дея авлиёнинг қатор асарларини тилга олиб ўтади. “Санжанжал ул-арвоҳ” китобида Қуръони карим оятлари тафсири, Аллоҳ исмлари ва сифатлари, инсон ва шайтон тушунчалари баён этилган.

ЖОМИЙ ҲУЗУРИДАГИ МУТОЛАА

Хондамирнинг ёзишича, “Ҳазрат (Навоий) ҳақиқатлар паноҳи бўлган жаноби олий Маҳдумий Нуран(Жомий) хизматида бўлиб, ҳар доим ул зотнинг ҳузурида **дарवेशларнинг китоблари ва тасаввуфга оид асарларни ўқишга** машғул бўлдилар. Ул жаноби олий(Жомий)нинг бу борада **ёзган рисолаларини** ҳам ўша кишининг ҳузурида мутолаа қилдилар... (Айтиб ўтиш лозимки) ул жаноби олий(Жомий) ҳам ўзидан **файз таратиб турган ўша асарларини** ҳидоят нишонли ушбу Амир(Навоий)нинг қутлуг номига бағишлаб ёзди”. Бу фикрни “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Абдурахмон Жомий асарларининг биринчи ўқувчиси бўлмиш Навоий ҳам тасдиқлайди: “Бу фақир(Навоий) алар таснифига сабаб ва таълифига боис бўлибмен ва бу маъни кўпрак кутуб ва расоилда мазкурдур”.

**“Арбаин” ики айлабон тартиб,
Арабий бирла форсий таркиб.
Арбаин аҳли даркидин ожиз,
Кўрмайин бўйла “Арбаин” ҳаргиз.
Чун тасаввуф келиб сифот анга,
Бу фан ичра мусаннафот анга.
Ким қаяу бирга кимки, топса вуқуф,
Барча мақсуд анга бўлуб макшуф.**

*Солди шарҳи Рубоиёт андин,
Рубъи маскун аро ҳаёт андин.
Килкидин чун Лавомиъ этти зухур,
Солди офоқ ичинда ламъайи нур.
Табъидин чун Лавойиҳ ўлди надид,
Жилва қилди лавойиҳи тавҳид.
Зоҳир этгач Ашиъатул-ламаот,
Ламъа қилди аён ашиъайи зот.
Тову Мимиягаки чекти рақам,
Ибни Фориз равони дедикӣ там.
Чун Шавоҳидга бўлди нукта тироз,
Қилди юз шоҳид анда жилвайи ноз.
Нафоҳат ичраким футуҳ андин,
Нафҳайи унс топти руҳ андин.
Чун рақам қилди “Тухфатул-аҳрор”,
Сочти оламга “Махзанул-асрор”.
Субҳа иқдига берди чун тавзих,
Солди хайли малак аро тасбиҳ.
Чунки таҳрик топти Силсиласи,
Телбалик бўлди ақл масъаласи.
Чун рақам қилди Ошиқу маъшук,
Бўлди ишқ аҳли ўтидин маҳруқ.
Чун Қасойидга қасд этиб ройи,
Дур сочиб табъи гавҳар оройи.
Ғазалиёти ўт жаҳонга солиб,
Шуъласи юз шарора жонга солиб.
Ўзга ҳар фандаким, расойил анга,
Борча ҳақ васлига васойил анга.
Гар борин бир-бир айласам тафсил,
Зоҳир айлар калом аро татвил.
Гар тугансун дағи кутуб оти,
Андин ортуқ анинг камолоти.³⁸*

Навоий мазкур асарларни устози Жомий ҳузурида мутолаа қилган. Бу ҳақда Иброҳим Ҳаққул шундай ёзган: “*Хамсат ул-мутаҳаййирин*” хотимасида Навоий устози Абдураҳмон Жомий

³⁸ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМБ-1991.40-42-б.

хизматида “таълим ва истифода” юзидан ўқиган ўндан зиёд китоб рўйхатини келтирадиган, уларнинг аксарияти тасаввуф ҳақида...Шунингдек, Навоий Ҳужвирӣ, Имом Қушайрӣ, Сухравардий, Имом Ғаззолий, Ибн Арабий каби ислом алломаларининг асарларини ҳам пухта билган. Навоийнинг тасаввуф билан алоқасини белгилашда бундай фактларга жиддий қараши керак. Навоийшуносликда худди шу жиҳат етарли даражада инобатга олинганича йўқ”.³⁹

“АЛАР ХИЗМАТИДА ...ЎҚУБМЕН”

Алишер Навоий Жомий ҳузурида тасаввуф, дин ва илму фанга оид қатор китобларни мутолаа қилган, унинг мажлисларида иштирок этиб, ўқилган мўътабар китобларни тинглаган, шоирлар султони бирор рисола зарур бўлиб қолганда устозидан сўраб олиб, ўқиган: “Ул расоил ва кутуб теъдодиким, бу фақир (Навоий) алар (Жомий) хизматида таълим ва истифода юзидин ўқубмен:

Аввал алар битиган **“Қофия”** рисоласидурким, анингдек мухтасар ва муфид рисола бу фанда ҳеч ким билмайдур.

Яна **“Муаммо”**нинг иккинчи рисоласидурким, **“Ҳулият ул-ҳилал”**дин сўнграроқ битибдур.

Яна ҳам аларнинг **“Аруз”** рисоласидур.

Яна **“Лавоеҳ”**дурким, сўфия машойих истилоҳида битилибдурким, андоқ рисола ҳеч роқимнинг қаламидин ва ҳеч қаламнинг рақамидин таҳрир топмайдур.

Яна **“Лавомеъ”**дур, ҳам бу истилоҳдаким, ҳар ламъасининг партави соликка ҳирмон қоронғу тунида ҳидоят шамъининг осоридур, балки иноят машъалининг анвори.

Яна **“Шарҳи рубойёт”**дур, ҳам бу истилоҳдаким, фано тариқида мосиваллоҳ азосига тўрт такбир урмоқ анинг мутолаасидин муяссардур.

Яна ҳам бу истилоҳда **“Ашиъа”**дурким, барқининг талолойидин хира кўзларга очуғлиқ ва қуёшининг шаъшаасидин тийра кўнгулларга ёруғлуқ етишур.

Яна бири **“Шавоҳид ун-нубувват”** муқобала қилилибтурким, алфози иймон жўйбори ашжорин яқин анҳори била сероб ва

³⁹ Иброҳим Ҳаққул. Тақдир ва тафаккур. Т: Шарқ НМАК БТ-2007.128-129-б.

маонийси ийқон ашжори асморин таҳқиқ саҳоби амтори билан шаҳди ноб этар.

Яна баъзи машойих (қуддиса асрораҳум) расоилидин: Хожя Муҳаммад Порсо(қуддиса сирруҳу)нинг **“Қудсия”** сидурким, ҳазрати қутбул-авлиё Баҳовуддин Нақшбанд раҳматуллоҳнинг фирдавсойин мажлисларида ул ҳазратнинг муъжиз баён тиллариға ўтган ҳақойиқ ва маоний баъзи хулафоким, жамъ қилурлар эрмиш Хожя Муҳаммад мазкур анға маоний битибдурлар ва толиблар учун анинг диққатлари ийҳомин возиҳ этибдурлар.

...Яна **Ҳазрати Хожя Убайдуллоҳ(тоба сароҳу)**нинг оталари **ишорати била битилган рисоалари**дур, ҳам фақр ва фано тариқидаким, оз ўғулға бу давлат муяссар бўлуб эркинки, ота амри била бу навъ шойиста хизмат қилмиш бўлғай ва андоқ писандида амр бажо келтирмиш бўлғай.

Яна муқарраби **Ҳазрати Борий Хожя Абдуллоҳ Ансорий (қуддиса сирруҳу)**нинг **“Илоҳийнома”** сидирким, анинг васфида қалам тили оғиз-у лол ва қаламзан хомаси алкан-у шикаст мақолдур.

Яна **“Хамса”**, балки **“Ҳафт авранг”**ларининг кўпрагин муқобала дастури била алар ўқугонда қулоқ тутулубтур ё қулоқ тутқучилар мадади учун алар мажлисида ўқулубтур.

Яна дағи баъзи расоил бор, агарчи сабақ дастури била ё муқобала қонуни била алар хизматида ўқулмайдур, аммо мушкил маҳаллари алардин сўрулиб, таҳқиқ қилилибтур”.⁴⁰

“Алишер Навоийни етукликка йўллаган манба ҳам айнан у мутолаа қилган китоб ва рисоалар эди. Буюк Шогирд ўзидан аввалги ва ўзи мансуб бўлган адабий давр ижодкорлари асарларини ўрганиш асносида ўз иродасини шакллантирди, тарбиялади. Шунинг учун ҳам Навоий салафлари Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ва бошқа шоирлар таърифига ўз асарларида алоҳида ўринлар ажратиб, уларни мадҳ этишдан ҳеч чарчамайди.

Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий номи, аввало, китоб номи билан боғлангандир. Орзуимиз – биз ҳам китоб мутолаасида

⁴⁰ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Бешинчи жилд. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.787-788-б.

уларга издошлик қилсак” (Фаррухбек Олим. Мутолаа мактаби. “Жаҳон адабиёти” журнали. 2018/2).

“ЛАМАЪОТ”

Навоийнинг илтимоси билан ёзилган **“Ашиъат ул-ламаъот”** асари Фахриддин Ироқийнинг “Ламаъот”ига шархдир: “... *“Ашиъа” дурким, барқининг талолойидин хира кўзларга очиглиқ ва улфат шамоили қудс гулшанидин руҳ димоғига еткурур*”. *“Махдуми Нуран(Жомий) бу хоксор (Навоий) илтимоси била ул китоб шарҳида (“Ламаъот” шарҳида) “Ашиъат”ни битдиларки, мутолаа қилиб маонидин файз олгайлар ва анинг анфоситин бу билимда билгайлар*”.

Бинобарин **“Ламаъот”** (“Шуълалар”) Аҳмад Ғаззолийнинг **“Ас-савонех фи маоний ул-ишқ”** (“Ишқ маънолари ва воқеалари”) ҳамда Муҳйиддин ибн Арабийнинг **“Фусус ул-ҳикам”** (“Ҳикматлар гавҳари”) асарлари таъсирида ёзилган. 28 ламъага бўлинган, Навоий томонидан Жомий ҳузурида мутолаа қилинган бу асарда ишқ жараёни ва ошиқ ҳолатининг муайян кўриниши акс этади. Навоийнинг таъбири билан айтганда, *(Шайх Фахриддин Иброҳим Ироқий) “Ламоат” китобининг соҳибидур ва шеър девони бор ва машҳурдур ва кичик ёшида Қуръони ҳифзи қилиб эрди ва асру хую ўқур эрди*”.

Шоирлар султони “Махбуб ул-қулуб”да ҳам шайхни “беназир ва ягона, миллат ва диннинг фахри бўлмиш Шайх Ироқийдурким, сўзларида маънолар, жумлаларида фикрлар порлаб турган асарлар эгасидир”,⁴¹ -деб қайд этади.

“Хамсат ул-мутахаййирин”да ёзилишича, *“ул вақтдаким, фақир (Навоий) алар (Жомий) хизматида суфия рамуз-у ишорат ва алфозу иборот истилоҳин ўткарур эрдим. Ҳазрати қутб ус-соликин Шайх Фахриддин Ироқий (қуддиса сирруҳу)нинг “Ламоат”и орзуси хаёлга кўп эврулур эрди. Бир кун тақриб била бу маънини изҳор қилдим. Алар(Жомий) дедиларким: “Тариқат машойихининг форсий кутуб ва расоили оз мутолаа қилилибдур, аммо чун ҳавасинг бор, андоқ бўлсин*”.

⁴¹ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб.Т:Янги аср авлоди-2019.77-б.

То улким, ул шариф китобни фақирга(Навоийга) сабақ айтурга муртакиб(киришдилар) бўлдилар, ҳар кун сабақда хушҳол бўлиб таъриф қилурлар эрдиким ҳазрат мусаннаф “Бар сунани **“Савониҳ”** ба забони вақт имо рафт” дебтурлар. Биз “Савониҳ” (Аҳмад Ғаззолий асари) мутолаасида дағи мунча хушҳол бўлмайдур, эрдуки, мунда деб айтурлар эрди.

Бир неча сабақдин сўнгра сўз мушкулроқ бўлиб, шуруҳга(шарҳга) эҳтиёж изҳори қилдилар ва **Шайх Ёрали шарҳин** ва яна баъзи шуруҳни муборак назарлариға қўйиб, ул сабақни айтурлар эрди, то улким, кўп мавозида (ўринда) шориҳларға таънлар қила бошладиларким, “бу сўзнинг ва ул сўзнинг аросида кўп фарқ бор. Ҳамоноки, маънисига етмай шарҳ битибтурлар” ва бу сўз такрор топқондин сўнгра фақир арз қилдимким: “Мундоқ нафис ва мушкул китобдин фақире баҳра тонай деса ва шарҳ бу шарҳлар бўлса, оё, не чора қилгай? Магар ҳам ҳазрати Маҳдум (Жомий) шафқат юзидин толибларға бу мушкулни осон қилгайлар”.

Андин сўнгра алар (Жомий) “Ашиъат ул-ламаот”ки бу тоифа кутуб ва расоили аросида маълум эмаски, ҳаргиз андоқ шарҳ қаламға келмиш бўлгай – бунёд қилдилар”.

“Хамсат ул-мутахаййирин” хотимасида Навоий яна ўзи таҳсил олган “Ламаот” ҳақида сўз очади: “...Ҳазрати шайх ул-машойих Фаҳр ул-миллати вад-дин Ироқийнинг “Ламаот”идурким, Ҳазрати Маҳдум(Жомий) ул китобни бу фақир(Навоий)га сабақ айтурда айтур эрдиларким, “Бу китобни нодон ва беандом таврлиг(қўпол хулқли) ва ноҳамвор(нормовофиқ) равишлиқ элнинг кўпроқ машғуллуқ қилғони хавос аҳлида бадном қилгон эрмишим, баъзи ўқимас эрмишлар. Бу жиҳатдин бу китобнинг хўблиқлари яшурун қолгон эрмиш”. Асру изҳор хушҳоллиқ ва сурур қилурлар эрди, шарҳ битмагига дағи бу боис бўлди. Ва ул шарҳнинг фикристини бу рубоий била ибтидо қилиб турарларким:

Рубоий таржимаси: **“Доимий карам ва доимий саховат каби агар қадимийлик сиррининг нури бўлган “Ламаот” бўлмаганда эди, ёмонлик зулматларидан ким бизни чиқариб олардию, ким бизни қадамлар тойилишидан қутқарарди?!”**

Ва ул шарҳни битирда “Фусус” ва “Футуҳот” ва “Нусус” ва “Фукук” ва аксар қавмнинг умда кутуби муборак назарларида

эрди, агарчи ҳеч қайсига боқғали эҳтиёжлари йўқ эрди. То улким, бу шарҳ била “Ламаот”ни алар қошида фақир(Навоий) тугаттим, бировки ул китобни ўқуса, фақир бу варақда битилган сўзлардин нишонлиг сўзлар топар ва мундоқ давлатга абнойи замондин оз киши, балки ҳеч киши мушарраф бўлмайдир”.

“Навоий Ибн ал-Арабий (1165-1240) ирфонини Ироқий талқинида (“Ламаот” асари асосида) Жомий ёрдами билан чуқур ўзлаштиргач, кейин қушлар тилида (“Лисон ут-тайр”) дoston ёзишга киришди. Шу сабабли айтиш мумкинки, Алишер Навоий асари зоҳиран, Аттор асарига таянган бўлса, ботанан, мазмун-моҳиятига кўра, Ироқий қарашларини ривожлантирган.

Е. Э. Бертельс 1941 йилда “Навоий дунёқарашига доир” деб номланган мақола ёзиб, унда шоир ижодига Ибн ал-Арабий ва Фахриддин Ироқийлар таъсирини алоҳида таъкид этган ва бу масалани жиддий ўрганишга чақирган эди. Аммо ҳанузгача на навоийшунослар, на жомийшунослар ушбу муҳим муаммога эътибор бергани йўқ.”⁴²

“Асл сўфийлар инсонларни “мажоз”га (суратга) маҳлиё бўлмай, Ҳақиқатни кидиришга, “маъно”га интилишга чақиради. Ҳаққа етишга инсон – Комил инсон, Орифдир. Аммо XIII асрга келиб Авҳадиддин Кирмоний (вафоти 1298 йил), Фахриддин Ироқий (1207-1289) каби сўфийлар ижодида муаммонинг идроки теранлашди. Ибн ал-Арабий ғоялари таъсирида “Ламаот” асарини ёзган Ироқий “ҳақиқат” ва “мажоз” нисбатини денгиз ва тузга қиёс этади. Туз денгиз суви таркибида бўлгани учун бу сувнинг ҳар катрасида ҳам туз таъми бордир. Алишер Навоий Жомий раҳбарлигида Ироқий ирфонини махсус ўрганган. У Амир Хусрав (Дехлавий) ва Ҳофиз (Шерозий)лар изидан бориб, “мажоз”да “Ҳақиқат асрори”ни (сирларини) кўради.”⁴³

“ЛАВОМЕЪ”

Алишер Навоий таълим олган асарлардан бири Абдурахмон Жомийнинг **“Лавомеъ”**(“Шуълалар”) рисоласи бўлиб, айтиб

⁴² Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т: “Шарқ” НМАК БТ-1996.107-б.

⁴³ Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т: “Шарқ” НМАК БТ-1996.112-113-б.

ўтганимиздек у Ибн ал-Форизнинг **“Қасидаи хамрия”** асарининг бадиий таржимаси ва шарҳидир. Форсчада ёзилган бу асарда Жомий маърифат майининг талқини ва ваҳдат ул-вужудга хос асосий тушунчалар шарҳини берган.

Асар муқаддима, 40 “ламъа”(“шуъла”-боб) ҳамда хотимадан иборат. Навоий “Хамсат ул-мутахаййирин”да Жомий ҳузурида ушбу рисола асосида таълим олганини қайд қилади.

“ЛАВОЕҲ”

Насрий мусажжаъда ёзилган, тавҳид, ҳол, мақом, фано ва бақо каби тушунчаларининг тасаввуфий-ирфоний талқини берилган (Жомийнинг) **“Лавоеҳ”(“Зарварақлар”)** рисоласини шоирлар султони катта қизиқиш билан ўқиган: *“Андоқ рисола ҳеч роқимнинг қаламидин ва ҳеч қаламнинг рақамидин таҳрир топмайду”*, дейди бу ҳақда Навоий.

Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, шеърӣ парчалар билан зийнатланган, форсчада насри мусажжаъда ёзилган ушбу асарда тавҳид, ҳол ва мақом, фано ва бақо каби тушунчаларнинг тасаввуфий-ирфоний талқини берилган. Рисола 34 лойиҳа(кичик мақола)дан иборат бўлиб, тахминан 1465 йилда ёзилган.

“НАҚД УН-НУСУС”

Жомийнинг “Нақд ун-нусус фӣ шарҳи “Нақш ул-фусус” асари Ибн Арабийнинг машҳур “Нақш ул-фусус” рисоласига ёзилган изоҳдир.”Нақд ун-нусус” ваҳдат ул-вужуд таълимотидаги асосий тушунча ва атамаларнинг қисқача шарҳини қамраб олувчи муқаддима, 27 боб ва хулосадан иборат. Форс тилида ёзилган бу китобда Ибн Арабий таълимотининг асосий тушунчаларига ҳанафӣ мазҳабига мувофиқ изоҳланган.

“ДУРРАТ УЛ-ФОХИРА”

“Дуррат ул-Фоҳира” – Жомий томонидан 1481 йилда Усмонли салтанати ҳукмдори Муҳаммад Фотиҳнинг илтимосига жавоб тарзида араб тилида ёзилган.

Ушбу рисолада тасаввуф, калом, фалсафа ва тавҳид илми ҳақидаги тасаввурлар ифодаланган.

Мазкур асар “Хамсат ул-мутахаййирин”нинг учинчи мақолотида Жомий асарлари рўйхатида “Сўфи ва мутакаллим ва ҳаким мазҳаблари таҳқиқининг рисоласи” номи билан келтирилган.

“НАФОҲАТ УЛ-УНС”НИ ЎҚИСИН!”

Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да авлиёлар ҳақида ёзар экан, агарда кимдир бу улуғ зот ҳақида кўпроқ маълумотга эга бўлишни истаса, унга “Нафоҳат ул-унс”ни ўқишни тавсия этади: “Шайх Абулхайр(Тайнотий)нинг ғариб ҳолати бағоят кўпдур, тафсилин тилаган Шайх ул-ислом(Абдулла Ансорий) кутубидин тиласун ва ижмолу махласин Ҳазрат Махдуми Нуран(Жомий)нинг “Нафоҳат ул-унс”идин ўқусун”

Авлиё Абулҳасан Нажжор ҳақида ёзилганда эса, “бу ерда Ҳазрат Махдумий Нуран(Жомий) Ҳазрат Шайх ул-ислом ҳолат ва ҳақойиқ ва маорифидин кўп адо қилибдурлар “Нафоҳат ул-унс”да, тилаган киши ул китобни кўрсин”, - дейди Навоий.

Шайх Абу Саид Абулхайр қайд этилганда ҳам шоирлар султони “Аларнинг зикрида қалам ожиздур, битилгандан мабсутроқ тилаган “Нафоҳат ул-унс”ни кўрсун. Ва барча ҳолатлари мақоматларидаким, ниёзмандлардин баъзи битибдурлар бордур. Ва ул эл орасида кўпдур – магар андин баҳра вофий топқайлар”, дея устозининг китобини мутолаа қилишга даъват этади.

Абдурахмон Жомий қаламига мансуб “Нафоҳат ул-унс мин ҳазорат ил-қудс” (“Муқаддас юксакликлардан эсган дўстлик шабадалари”) китоби Навоийнинг илтимоси билан 1476-1478-йилларда ёзилган. Абдурахмон Жомий бу рисолаи ёзишда, асосий манба Абдулла Ансорийнинг “Табақот ус-сўфия” китобидан ташқари, “Кашф ул-махжуб”, “Тарихи гузида”, “Тазкират ул-авлиё”, “Рисолаи қудсия” каби юздан ортиқ асарлардан фойдаланган. Бундан ташқари замондошлари ҳақида фикр юритганда, Жомий ўз хотираларини ёзиб қолдирган.

Навоий “Нафоҳат”нинг ёзилиш тарихи ҳақида “Хамсат ул-мутахаййирин”да жумладан шундай дейди: *“Ва бу фақир (Навоий) алар (Жомий) таснифига сабаб ва таълифига боис бўлибмен ва бу маъни кўпрак кутуб ва расоилда мазкурдур. Ул жумладан бири “Нафоҳат ул-унс мин ҳазорат ул-қудс”дурким, андоқ китобни*

ҳаргиз ҳеч киши не битибдур, не битмакнинг имкони ҳам бор ва анинг шарҳи будурким, доим бу фақирнинг хаёлига еврелур эрдиким, ҳазрати муқарраби борий Хожса Абдуллоҳ Ансорий (қуддиса сирруҳу) асҳоби тариқат ва арбоби ҳақиқат зикридаким, иборати сўфия машойихидин бўлғай қадасаллоҳу асрораҳум китобе битибдурлар ва ани беи табақа қилибтурлар: ҳар йигирмани бир табақа қилибтурларким, ани “Табақоти машойихи сўфия” дерларким, борчаси юз кишининг зикри бўлғай ва алардин сўнгра Шайх Фаридиддин Аттор (қуддиса сирруҳу) даги бир навъ китоб битибдурларким, “Тазкират ул-авлиё”га машхурдур ва ҳазрати Шайх Абу Абдурахмон Суллаймий (қуддиса сирриҳу) даги бу азиз(авлиё)лар зикрида битибдурларким, “Табақоти Суллаймий” дерлар, аммо улча ўзларидин бурунги замондаги машойихдур, борчасининг зикрин қилмайдурлар ва ўз муосирларининг кўпини ҳам ва ўзларин ҳам битмайдурлар. Ва ўзларидин тўрт-беи юз йил мобайнида зуҳур қилгон машойихи изом ва авлиёи киром зикри худ ул кутубда йўқтур. Агарчи баъзининг мақомотин тиласа, топса бўлғай, аммо оз ва ҳеч ким бу мазкур бўлгон бузургворларни бир китобда жамъ қилмайдурким, замон аҳлига нафъи куллий андин етишгай ва мумкиндурким, фалак сайри изтиробидин ва замон ҳаводиси инқилобидин бу авроқ ҳам нобуд бўлғай ва ҳайфдурким, бу бузургвор тоифанинг муборак отлари ва фархунда аҳвол ва сифотлариким, мақсуд офаринишдин аларнинг шариф вуҷудларидур – ародин чиққай. Оё, замон ақобиридин кам бўлғайким, бу шариф амрға муртакиб бўла олғай? – деб кўнглимга кечурур эрдим ва сабр ва тақсим била ўз қошимда ҳазрати Махдум(Жомий)га қарор берур эрдим, бўлмағайким, бу орзуни гўрға элтгайсен, авло улдурким, аларға арз қилгайсен. Эмдиким, маҳал топиб, бу мазкур бўлгон муддаони арз қилдим – ғариб ҳол даст бердиким, аларнинг ҳам муборак хотираларига биайниҳи ушбу навъ ўтар эрмиш, аммо баъзи мавоне сабабидин тавфиқ ва таъвиққа қолур эрмиш. Андоқким, “Нафоҳат ул-унс” феҳрастида битибдурлар, ҳар киши ўқуса, аларнинг бу ҳолни баён қилгонин шарҳ била маълум қилур”.⁴⁴

⁴⁴ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Бешинчи жилд. Т: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.767-768-б.

НАВОИЙ БАҒИШЛАНГАН АСАРЛАР

Ғиёсиддин Хондамир Навоийга атаб ёзилган ўз даврининг машҳур диний китобларига тўхталган: “Мавзу тақозосига кўра, замона олимларининг олий мартабали ул Амир (Навоий)нинг машҳур номига атаб ёзган китобларининг номларини айтиб ўтсак,”⁴⁵-дейди бу ҳақда Хондамир. Албатта бу китобларга ҳазратнинг муборақ назари тушган.

Ҳазрат Шайхулислом Аҳмад ат-Тафтазоний қаламига мансуб **“Шарҳи “Фаройиз ас-Сижовандий”** (Ас-Сижовандийнинг “Фаройиз” (Фарз амаллар) асарига шарҳ) номли рисоласи ҳам Навоийга бағишланган асарлар сирасига киритиш мумкин.

Алишер Навоийга тухфа қилинган Имом Наввавийнинг **“Шарҳи “Арбаъин”** (Қирқ ҳадис шарҳи) асари ҳазрат кутубхонасидан муносиб жой олган.

Амир Атоуллоҳ Асилийнинг икки жилдли **“Равзат ул-аҳбоб фи сийрат ан-набий ва-л-ол ва-л-асҳоб”** (“Пайғамбар, унинг оиласи ва саҳобалари тўғрисидаги “Дўстлар боғи”) китоби диннинг низоми Алишер Навоийнинг севимли китобларидан бири бўлган, деб тахмин қилиш мумкин.

Камолиддин Масъуд Ширвонийнинг **“Ҳошияи шарҳи “Ҳикмат ул-айн”** (“Донишмандлик булоғи” асари шарҳига ёзилган изоҳлар”), Абдурраззоқ Кирмонийнинг **“Рисолае дар илми фаросат”** (“Фаросат илми тўғрисида бир рисола”), Ғиёсиддин Муҳаммаднинг **“Шарҳи “Ҳошияи Мужаз”и Мавлоно Нафис”** (“Мавлоно Нафиснинг “Ихчам баён” асарига ёзилган изоҳларга берилган шарҳ”), Низомиддин Аҳмад Пир Шамснинг **“Таржимаи арабиёти “Нафоҳат”** (“Нафоҳат” асари арабча қисмининг таржимаси”), Дарвешали Табибнинг **“Тазкират ун-нуфус”** (“Кишилар ёди”), Хожа Абулқосим Абуллайсийнинг **“Ҳошияи “Мутававал”** (“Батафсил” асарига ёзилган изоҳлар”) ва **“Ҳошияи “Талвих”** (“Ишора билан тушунтириш” асарига ёзилган изоҳлар”) ҳамда Мавлоно Ғиёсиддиннинг **“Шарҳи “Мужаз”**

⁴⁵ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2015.35--б.

(“Ихчам баён” асарига ёзилган шарҳ”) асарлари⁴⁶ ҳам Алишер Навоийга тақдим этилган китоблар жумласидандир.

Хондамирнинг ёзишича, ҳақиқатлар паноҳи Ҳазрати Махдумий (Жомий) ҳам ўзининг кўпгина шеърӣ асарларида эзгу ниятли ушбу Амир(Навоий)ни мактовларга кўмиб, бу билан ўзларининг нафосатга эш бўлган шеърларининг зийнати оширганлар. Қуйида ўша қимматли асарлардан айримларининг номлари келтирилади: **“Тухфат ул-аҳрор”** (“Хур кишилар тухфаси”), **“Субҳат ул-аброр”** (“Яхши кишилар дуоси”), **“Лайли ва Мажнун”**, **“Юсуф ва Зулайҳо”**, **“Хирадномаи Искандарӣ”** (“Искандар донишмандлиги тўғрисида китоб”).

Шунингдек, ушбу мақсадда (яъни ушбу бобда) ул Ҳазратнинг машҳур шахсига бағишланиш шарафига муяссар бўлган бошқа китобларнинг номларини келтириб ўтиш ҳам муносиб иш бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

“Рисола дар саноеъ ва бадоеъи шеър” (“Шеър бадиияти ва санъатлари тўғрисида рисола”) ва **“Рисолаи қофия”** (“Қофия тўғрисида рисола”) – улуғликнинг паноҳи олийжаноб Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ томонидан ёзилган.

“Лайли ва Мажнун” ва **“Хусрав ва Ширин”** китоблари – Мавлоно Шаҳобиддин Абдурахмон ал-Жомийнинг сеҳрли қалами маҳсуллари.

“Маснавиёт” (“Маснавийлар”) – Мавлоно Алоуддин Кирмонӣ қаламига мансуб.

“Қасидаи маснуъ” (“Бадиӣ санъатлар билан безатилган қасида”) – Мавлоно Аҳлий Шерозӣ асари.

“Юсуф ва Зулайҳо” – Хожа Масъуд Гулистонӣ томонидан ёзилган.

“Сеҳри ҳилол” (“Ярим ой сеҳри”) – Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад Мавлоно Жалол қаламига мансуб.

“Рисолаи муаммо” (“Муаммо тўғрисида рисола”) – Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Бадахший томонидан ёзилган.

“Рисолаи муаммо” (“Муаммо тўғрисида рисола”) – Мавлоно Камолиддин Мир Ҳусайн асари.

⁴⁶ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2015.35-36-б.

Булардан ташқари Амир Низомиддин Шайх Аҳмад Суҳайлий, Амир Камолиддин Ҳусайн Али Жалойир, Мавлоно Низомиддин Астрободий, Мавлоно Фасиҳиддин Соҳибдоро ҳамда бошқа олимлар ва фозиллар ҳидоятга етишган ва давлатга эришган ушбу Амир (Алишер Навоий) мадҳида кўпгина гўзал ва оташин қасидалар битишган бўлиб, уларнинг барчаси тўғрисида сўз юритиш гапнинг чўзилиб кетишига сабаб бўлади”.⁴⁷

Кўпгина ёзувчилар ва шоирлар Навоийнинг топшириғига биноан, катта тарихий асарлар ёздилар (Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий ва бошқа муаллифларнинг асарлари – “Равзатус-сафо”, “Ҳабибус-сияр”, “Тазкиратуш-шуаро” каби асарлар Навоий топшириғи билан ёзилган).⁴⁸

“ВАСОЁ”

Юқорида таъкидланганидек, Муҳаммад Табодгоний Ҳорис бин Асъад Муҳосибийнинг сўфийлик ҳақида дастлабки мулоҳазалар ёзилган “Васоё” яъни, “Китоб ул-мунқиз вал-васоё”сининг форсчага таржима қилган. Тасаввуф намояндаси Ҳорис бин Асъад Муҳосибий ҳақида Навоий жумладан шундай ёзади: *“Аввалги табақадиндур. Кунияти Абу Абдуллоҳдур. Машойих уламосидиндир. Зоҳир улуми ва ботин улумига жомеъдур. Ва анга тасониф (китоблар) бор”*. Аниқроқ қилиб айтганда, ана шу “тасониф”дан бири машҳур рисола “Васоё”дир.

БИР ЎТИРИШДА ЎҚИЛГАН КИТОБ

Навоийнинг ҳикоя қилишича, Шайх Абдуллоҳ котиб Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг *бир китоби(“Илоҳийнома”)*ни шоирлар султони қошига олиб келади: *”Фақир(Навоий) ул рисоланинг аввал саҳифасин очиб, хутбасин ўқумоқ бунёд қилдим, бу хаёл билаким, бир саҳифа ё гояташ бир варақ ўқулгай, андоқки эл маъҳудидур, сўзнинг хўблиғи ва равонлиғидин ҳеч ерда бас қила(тўхтай олмадим) олмадим, икки жузв(қисм)дин ортигроқ эдитмомга(яқунига) етти. Мажлис ҳуззора воқиф бўлиб, таажжуб қилдиларким, бир рисолаким, икки жузвга яқин, балки ортугроқ*

⁴⁷ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2015.51-52-б.

⁴⁸ Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1969. 310-б.

бўлғай, бир таважжуху била боштин-оёққача ўқумоқ холи аз гаробат эмас.

...Тонгласи мавлоно шайх Абдуллоҳ келди, то китобин ё баҳосин олган. Баъзи анга айттиларким: “Фалон яъни банда бу китобни аввалдинким, ўқумоқ бунёд қилди, тугагунча иликдин қўймади”.

Ул таажжуб юзидин дедиким: “Ҳазрати Маҳдумий(Жомий) хизматлариға ҳам элта бердим, аларға ҳам ушбу ҳол воқеъ бўлди”. Асарнинг ўқишлилигидан Навоийда ҳам, Жомийда ҳам мутолаа завқи вужудга келади ҳамда икки қисмдан иборат китоб бир ўтиришда кўз узмай ва қўлдан қўймай ўқиб чиқилади.

“РИСОЛАИ ҚУДСИЯ”

Юқорида Навоий Хожа Муҳаммад Порсо қаламига мансуб “Рисолаи қудсия” (“Хожа Баҳоуддин Нақшбанд сўзларининг шарҳи”)ни Жомий ҳузурида ўқиганини айтиб ўтдик.

Хожа Муҳаммад Порсо нақшбандия силсиласида Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Алоуддин Аттордан кейин учинчи шахс ҳисобланиб, унинг асарлари нақшбандийлик тариқатининг моҳиятини илмий-назарий жиҳатдан асослашда мўътабар манба ҳисобланади.

Хожа Муҳаммад Порсо сермахсул ижодкор бўлган десак, муболаға бўлмас. Унинг “Одоб уч-соликин” (“Тариқат йўлидаги солиқлар одоби”), “Ал-арбаъуна ҳадисан” (“Қирқ ҳадис”), “Анфоси қудсия”(“26 мактуб”), “Таҳқиқот” (“Ирфон, ахлоқ ва сулук одоби”), “Фасл ул-хитоб” (“Шариат ва тариқатнинг муштарак ақидалари бўйича рисола”) каби асарлари шулар жумласидандир.

“РИСОЛАИ ВОЛИДИЯ”

Ушбу асарни ҳам шоирлар султони устозининг хонадонида ўқийди. Хожа Аҳрор Валий ушбу асарни отасининг таклифи билан яратади:

*Отаси қилгон учун таклифе,
Қилди онинг отига таълифе.
Толиб эл тилига мазкурдурур,
“Волидийя” била машхурдурур.*

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор рисола ҳақида шундай ёзади: “Бу мухтасар таълифда маърифатнинг ҳосил бўлишига сабаб бўладиган нарсалар зикр қилинди. Бу мухтасар таълифга назар қилувчилардан (ўқувчилардан) илтимос шуки, муаллифни ўртада кўрмасинлар ва қалам котибнинг қўлида бўлгани каби, уни Ҳақ таолонинг тасарруфи қўлида деб билсинлар. Уни (муаллифни) ўртада кўрмасалар, ўзларини (шундай) бир тоифа каторида кўрадиларки, бу тоифанинг илмлари Ҳақ таолодан бевосита ҳосил бўлган бўлади...”

Чунончи, баъзи ориф зотлар (Аллоҳнинг валий бандалари) назар аҳлига (илми қол соҳибларига) хитобан айтдиларки: “Сизлар ўлик ҳолидаги илмларингизни ўликлардан (яъни оқибат ўлимга маҳкум кишилардан) расман олгансизлар. Биз эса илмларимизни мангу ўлмайдиган – абадий тирик (Ҳайй) Зотдан (Аллоҳдан) олдик...”⁴⁹

“Оталиқ рисола” яъни “Волидия” нақшбандия тариқати, унинг таълимоти, ақидаси ва бошқа тариқатлардан фарқли нозик жиҳатларига бағишланган.

“МУТОЛАА БИЛАН ДОНИШМАНД БЎЛДИ”

“Мажолис ун-нафоис”да Навоий замондоши Мир Муртознинг китоб ўқиб донишманд даражасига етганлигини, илмда нимагаки эришган бўлса барчаси мутолаа сабабли эканлигини ёзиб ўтади: *“Кичик ёшдин бериким, илм касбига машғулдур. Анга тегруким кўпрак улумда донишманд бўлди – ўз мутолааси билан бўлди. Кеча тонг отқунча ва кундуз оқшом бўлгунча иши мутолаа эрди. Бовужуди бу зуҳди дағи аъло мартабада эрди ва сойимуд-дахр (Йил бўйи рўза тутувчи) эрди. Бу риёзатлар жиҳатидин маволи анга Мир Муртоз (Нафсини бўйсиндирганлар амири) от қўйдилар ва ҳоло бу лақаб била машҳурдур”*.

Хондамир “Ҳабиб ус-сияр”да Мир Муртоз фалакиёт ва риёзат илмида тенги йўқ экани, бошқа илмларда ҳам ўз замонасининг кўп олимидан устунлигини айтиб ўтади.

⁴⁹ Заҳируддин Муҳаммад Бобур. “Рисолаи волидийя” Назмий таржимаси ва шарҳи. Т:”ШАРҚ” НМАК БТ-2014.380-б.

Бундан ташқари, бу зоти бобаракот “Ихлосия” мадрасасида талабаларга сабоқ берган.

“УЛУҒ ШОИРНИ ТУШУНИШ УЧУН”

Албатта авлиёларнинг мураккаб китобларини ўқиш кишидан махсус тайёргарликни талаб этган. Шаъроний таъбири айтганда, “Умуман олганда, хос тавҳид китобларини ҳамда орифларнинг асарларини ўқиш комил олим ёки ўша қавмларнинг йўлини тутганларгагина ҳалолдир”.⁵⁰ Навоий эса нақшбандия сулуки аъзоси ҳамда комил инсон сифатида бунга тўла ҳақли эди ҳамда тиши ўтган дейиш мумкин. *“Энди сўфиёна адабиётнинг мураккаблиги ҳақида гап кетганда, шуни айтиш керакки, шоирлар бунга(диний-сўфиёна гояларни шеърга солишга) мажбур эдилар. Зеро тасаввуфни шеър билан баён этиш – фалсафани, илоҳиуносликни шеърга солиш демак. Шу боис биз тасаввуфий адабиёт том маънодаги фалсафий адабиёт деймиз. Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ибнал Арабий, Жомий, Бедиллар Шарқнинг буюк файласуфлари, лекин уларнинг барча ирфоний асарлари шеър билан ёзилган. Ирфоний асарларни ҳам икки қисмга ажратиш мумкин: бир қисми тасаввуф таълимотини баён этган, сўфиёна истилоҳлар билан фикр юритадиган асарлар. Чунончи, Абулмажид Санойининг “Ҳақиқатул ҳақойиқ”, Маҳмуд Шабустарийнинг “Гулишани роз”, Жомийнинг “Шарҳу рубоиёт”, Бедилнинг “Муҳити аъзам”, Сайид Қосимийнинг “Ҳақиқатнома”, Сўфий Оллоёрнинг “Саботул ожизин”, Бобожон Санойининг “Канзул маориф” асарлари бунга мисолдир. Бу асарларни тасаввуф дарсликлари сифатида қабул қилса бўлади. Чунки муаллифлар ушбу таълимотни назм орқали тушунтиришни мақсад қилиб олганлар.*

Иккинчи қисм адабиёт тасаввуф гоялари кечинма ва ҳаяжонлар, тимсол ва тамсиллар орқали тасвирланиб, талқин қилинади. Бу асарларни тасвирий талқин ёки бадиий тафсир (интерпретация) дейиш мумкин. Абулмажид Санойининг “Сайрул ибод”, Фаридиддин Атторнинг “Илоҳийнома”, “Булбулнома”, “Уштурнома”, Жалолиддин Румийнинг “Маснавий маънавий”,

⁵⁰ Алишер Навоий. “Навоийдан чу топқайлар навое”. Т.:“Ҳилол-нашр”-2014.51-б.

Хусрав Деҳлавийнинг “Матлаъул анвор”, Навоийнинг “Ҳайратул аброр” ва “Лисонут тайр” асарлари шу хилдаги асарлардир. Бу асарларда сўфиёна-фалсафий маънолар шеърӣ сатрлар, бадиӣ-ифодали тил билан талқин этилишдан ташқари, яна жуда кўп масал ва ҳикоятлар, рамзий ташбеҳлар келтирилиб, китобхонга шарҳлаб берилган”.⁵¹

Албатта Навоӣ ва унинг салафлари-устозлари асарларини тушуниш учун Навоӣнинг даврига қайтиш керак. “Маълумки, Алишер Навоӣ даврида бошқа илмлар қатори, тасаввуф илми ҳам ривожланган эди. Алишер Навоӣ ҳам нашқбандия тариқати соликларидан эди. Бинобарин, Навоӣни (Навоӣ ўқиган китобларни ҳам) тушуниш учун исломӣ илмларни, жумладан тасаввуф илмини ҳам билиш лозим бўлади. Барча илмлар қатори, тасаввуфнинг ҳам ўзига хос атамалари бўлиши табиӣ. Имом Бухорийнинг гапларини англаш учун ҳадис илми истилоҳларини, Ибн Синонинг сўзларини тушуниш учун табобат атамаларини, Фаробийнинг фикрларини илғаш учун фалсафӣ ибораларни билиш лозим бўлганидек, Навоӣнинг сўзларини тўғри тушуниш учун тасаввуф аҳлининг атамаларини тўғри тушуна билиш керак бўлади...

Тасаввуф аҳли намояндаларидан бўлган Алишер Навоӣнинг асарлари ҳам, табиӣки, ўша истилоҳӣ маънолар асосида талқин қилиниши шарт. Акс ҳолда шундай улуғ шахсиятга тил теккизган, унинг омонатига ҳам, тарихга ҳам, илмга ҳам хиёнат қилган бўламиз...

Навоӣ қуйидаги таржмъбандда қўлида “синган сопол жом” билан “харобот”га “май ичиш” учун киргани қачон, қаерда ва нима мақсадда бўлганини баён қилади ва ўз сўзларининг ҳақиқатан ҳам (юқорида таъкидлаганимиздек) тасаввуф истилоҳлари эканини жуда аниқ очиб беради:

**Тариқат сулукин касб этгали,
Ҳамул кунки, бўлди ҳавое манга.
Бурун зуҳди тақвони айлаб шиор,
Дедимким, етишгай сафое манга.
Бориб хонақаҳ ичра қилдим мақом,**

⁵¹ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т: “Ёзувчи”-1996. 161-162-б.

**Бу маъни худ ўлди балое манга.
Боқиб хилвату зикру сажжодани,
Зухур этти ҳар дам риёе манга.
Булардан ўзимни халос айладим,
Ки то ҳосил ўлғай фаное манга.
Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда сингон сафол.**

(Мазмуни) Ўша кун мен тариқат сулуки, яъни тасаввуф йўналишини ҳаётимга татбиқ қилишни истаган эдим. Авваллари қалб мусавффолигига етишай деб, зуҳди тақвога қаттиқ берилдим. Аммо иш мен ўйлагандек эмас экан: ихлоссиз, муҳаббатсиз ибодат наф бермас экан. Кейин тасаввуф пири (Абдураҳмон Жомий ҳам бўлиши мумкин) ҳузурига бориб, унинг таълимини олишга киришган эдим, билдимки, менинг қуруқ зоҳирий ибодатлар билан юксакликка эришиш ҳақидаги ҳаёлим бир боло экан. Ўзимни хилватга олиб, зикру намоз билан машғул бўлганимда ҳам менда риё иллати зоҳир бўлар эди. Энди мен бундай ибодатлардан, яъни одамлар кўзига ибодат кўринса-да, аслида шахсий манфаатларга қаратилган, ихлоси етарли бўлмаган зоҳирий ибодат қилишдан кечдим. Мақсадим – фано мақомини ҳосил қилиш: қалбда Аллоҳдан ўзгага жой қолмасин, Унга қиладиган ибодатларим, тақволаримда ҳам Аллоҳдан ўзганинг мулоҳазаси бўлмасин, Уни кўриб тургандек ибодат қилай, чин ихлос билан тоатда бўлишга эришай. Мана шу мақсадда муриид даргоҳига ошуфтаҳол кириб бордим. Қалбим ниҳоятда синиқ, шикаста, айни вақтда турли иллатлардан қутила олмай ҳалак эди. Истагим – Аллоҳнинг севгиси, илоҳий ишқ нашъу намоси эди.

Ҳа, Ҳазрат Навоий демоқчиларки, “харобот” деганим мурииднинг даргоҳи, “синиқ сафол” деганим шикаста қалбим, “май” деганим Аллоҳга чин муҳаббат ва бандаликдир...

Хулоса қилиб айтганда, Навоийни тушуниш учун Навоий билган ва фойдаланган билимларни, яъни Қуръон, Суннат, шариат, тасаввуф ва бошқа илмларни билиш, ўрганиш керак бўлади. Ўрганганда ҳам, асл манбалардан ўрганиш даркор. Бунинг учун, албатта, ўша давр Ислом оламида илмий муомалада бўлган тилларни яхши ўзлаштириб, манбаларни бегоналарнинг таржима ёки тавсифлари асосида эмас, асл ҳолатида ўрганиш талаб

қилинади. Бинобарин, навоийшунос бўлишни истаган киши аввало Ислом олими, тасаввуф билимдони бўлиши, бу илмларни билибгина қолмай, уларни ўз ҳаётига татбиқ этиб, зикр қилинган даражаларни шахсан ўзи босиб ўтишига интилиши лозим. Шундагина у Навоийни тўла тушуна олади, у кишининг шахсиятини тўғри англаб, сўзларини теран ҳис қила билади. Очигини айтганда, бугунги навоийшуносликнинг олдида турган энг катта муаммолардан бири шу бўлса, ажаб эмас”.⁵²

Албатта Навоий ўқиган тасаввуф илмига оид китобларни ўқиш фойдадан холи бўлмайди. Чунки бундай ноёб асарлар шахс камолотига хизмат қилади. Фикримизни адабиётшунос Иброҳим Ҳақкулнинг қуйидаги мулоҳазалари ҳам тасдиқлайди: “Имом Раббоний тасаввуфга доир китобларни ўқиш ҳеч вақт ҳеч кимга зиён етказмаслигини махсус таъкидлаган. Албатта, тариқат, маърифат, ҳақиқат ёки ишқ ва комиллик сирлари ёритилган китоблардан одамлар фойда кўрса кўрадики, зарар кўрмайди. Аммо ўша китоблар гирт авом, жоҳил ва нодон ёки фикр-қараишлари тор, қайсар олимларнинг қўлига тушса-чи? Бу жуда ёмон, албатта. Чунки, уларда ифодаланган маъно ва ҳақиқатлар, биринчидан, жўн ва нотўғри тушунилади, иккинчидан тасаввуф этиб бўлмас даражада хато ҳукмлар чиқарилади, хилма-хил ёлгонлар тўқилади. Шунинг учун ўтмишда сайру сулук ҳолларини ўтай билган ёки тасаввуфнинг бош талабларига баҳоли қудрат амал қила олган (тасаввуф илми билимдони бўлмиш) кишиларгагина тасаввуф ҳақида сўзлаш ҳуқуқи берилган”.⁵³

НАВОИЙ НЕЧТА КИТОБ ЎҚИГАН?

Алишер Навоий мутолаа қилган диний-тасаввуфий адабиётларнинг аниқ сонини келтириш мушкул. Балки бу китоблар сони бир неча ўн минг ёки ундан ортиқроқни ташкил этар. Аммо бир нарсани аниқки, Навоий ўз давридаги диний – ирфоний ҳамда тасаввуфга оид машҳур асарларни (бу даврда шаҳарлардаги мавжуд кутубхоналарга ҳам бориб, Ҳазрат Навоий фойдаланган бўлиши мумкин) битта қўймай ўз тилида яъни араб ёки форсчада

⁵² Алишер Навоий. “Навоийдан чу топқайлар навое”. Т: “Ҳилол-нашр”-2014.36-51-б.

⁵³ Иброҳим Ҳақкул. Тақдир ва тафаккур. Т: Шарқ НМАК БТ-2007. 63-б.

бўладими, ўқиб чиққани баайни ҳақиқат. Китобларда акс этган бундай диний-қомусий билимлар, тасаввуфий-фалсафий қарашлар мутафаккир асарларида ўз ифодасини топган. “Навоийдан чу топқайлар навое” китобида таъкидланганидек, *“Алишер Навоий асарлари Ислом таълимоти ва фалсафаси билан тўла йўғрилгандир. Бошқача қилиб айтганда, улар ўз даврининг диний-фалсафий китоблари бўлган. Агар синчиклаб қаралса, у кишининг деярли барча асарларида оят-ҳадисларнинг, айниқса Ислом тасаввуфининг, исломий ҳикматнинг ифори шундоққина уфуриб туради. Фақат уни туйиш, ҳис этиш учун кишининг шуури, зеҳни соғлом ва сезгир бўлиши керак, халос”*.⁵⁴ Зотан уни туйиш ва ҳис қилиш учун эса Навоий ўқиган китобларга ҳам кўз югуртириш, ўқиб, ўрганиш фойдадан ҳоли бўлмайди.

⁵⁴ Алишер Навоий. “Навоийдан чу топқайлар навое”. Т:“Ҳилол-нашр” – 2014.51-б.

“МУТОЛАА ҚИЛМАГАН КИТОБ ҚОЛМАДИ, ҲИСОБ” (Иккинчи мақола)

ДЕВОНЛАРНИ ЎҚИШ ОРҚАЛИ

Навоий даври кишиси ўзида шоирлик қобилиятини сезса, Низомий Арузий Самарқандий ибораси билан айтганда, агар шоир ёшлик айёмида ва йигитлик даврида ўтмиш шоирларининг шеърларидан йигирма минг байтни хотирасида тутмаса, замондошларининг асарларидан ўн минг байтни ёд билмаса, устодлар девонини пайваста ўқимаса, сўзнинг нозик томонлари ва кийин жойларини қандай йўл билан ҳал этганликларини ўрганмаса юксак даражага етолмайди ҳамда шеър навлари ва йўллари унинг табиатида ўз ифодасини топмайди, шеърнинг соз ва нуқсонли томонлари ақлининг саҳифасида ўз аксини кўрсатмайди, сўзлари буюклик томон, таъби эса юксаклик сари майл этмайди. Шунинг учун “Муҳокату-л-луғатайн”да шоирлар султони “*шоирларнинг девонларидан мен мутолаа билан шуғулланмаган тўплам жуда оз*”,⁵⁵ яъни ўқимаган асарлар қолмади, ҳисоб деб эътироф этади. Яъни содда қилиб айтганда, “*Навоий лирикаси унгача бу соҳада форс-тожик ва ўзбек тилларида шеър ёзиб катта муваффақиятларни қўлга киритган ўзбек, форс-тожик шоирларининг ижоди заминиде вужудга келди. “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида бу ҳақда “Ўқурига давовиндин бу фақир мутолаасига кўп машғул бўлмагон девон оз эркин*”, деб ёзган эди. Шоир ўзигача форс-тожик ва ўзбек тилларида девон тузган шоирларнинг ҳаммасининг девонини чуқур мутолаа қилиб чиққан эди. У биринчи навбатда, Шарқ шеъриятида энг юксак мартабага кўтарилган форс-тожик мумтоз адабиёти вакиллариининг асарларини узоқ вақт давомида ниҳоятда синчиклаб ўқиган ва улардаги минг-минг хил санъатни чуқур ўзлаштиришга интилган эди. Бу ҳақда у (Навоий) “Муҳокамат ул-луғатайн”да “*форсий алфоз истийфосин ва ул иборат истиқсосин киши мендин кўпроқ қилмайдур эркин ва салоҳ ва фасодин мендин яхшироқ билмайдур эркин...*” деб ёзади”.⁵⁶

⁵⁵ Алишер Навоий. Муҳокату-л-луғатайн. Қ.Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. Т:Академнашр-2017.74-б.

⁵⁶ Абдуқодир Ҳайитметов. Навоий лирикаси. Т: “Ўзбекистон”-2015.35-б.

Навоий нафақат ёшлигида шеърий тўпламларни ўқиш билан шуғулланади, балки назм жавоҳирларини ёдлайди: “...Йигитлигим замони ва ёшлигим кунлари даврларида кўпроқ шеърда ўйин кўрсатувчи ва назмда афсунбозлик қилувчи шоирларнинг шеърларидан ва рангдор байтларидан эллик мингдан ортиқроғини ёдлаганман. Уларнинг завқ ва қувончидан ўзимни овутибман. У шеърларнинг яхши ва ёмон томонлари устида фикр юритибман. Махфий нозикликларига ўйлаш ва фикрлаш орқали етишибман”. Навоийнинг эллик мингдан ортиқ байтни ёд олиши бир томондан давр талаби бўлган. Бу ҳақда Иzzат Султон шундай деган: “...Ўрта асрларда Осиёда, Шарқда кичикликдан бутун-бутун шеърларнигина эмас, ҳатто катта китобларни ҳам болага ёд олдиришга тўғри келар, “ҳофиза қуввати”ни тарбиялаш-педагогиканинг энг муҳим вазифаларидан эди. Китоб – жуда нодир нарсa (китоб босиш ҳали ихтиро қилинмаган), ёд олиш – мулла, олим бўлишнинг деярли бирдан-бир йўли, мактабда ҳам ёд олдириш – ўқитишнинг асосий усули эди”.⁵⁷

“Тўдакликдан шеър ёд ола бошлаган Алишер ажойиб натижага эришади: эллик минг байт (юз минг сатр) шеърни ёд олади. Шу билан бирга, Алишернинг ёши улғайган сари, бу ёд олиш фақат эстетик аҳмиятга эга бўлмасдан (“агар завқ хушҳоллиғидин ўзумни овутубман”, дейди Навоий), балки чуқур ўрганиш, хулосалар чиқариш характериға эга бўлади. Алишер бу шеърларнинг яхши ва ёмон томонлари (“салоҳ ва фасодлари”) ҳақида фикр юргизади, уларнинг нозик жиҳатларига (“махфий дақойиқиға) фикр билан етишиб, бемалол тушунишға ва ҳатто форсий шеърнинг қайси хилиға қўл урмасин, унда муваффақият қозонишға эришади. Шундай қилиб ёд олиш – катта мактаб ролини бажаради”.⁵⁸

Хўш, Навоий қайси буюк шоирларнинг китобларини ўқиб, шеърларини ёдлаган?

“УЧ БИЛА ТҶРТ ЁШ ОРАСИДА”

Қосим Анвор шеърий тўпламини Навоий болалигидан севиб мутолаа қилган: “Бу фақир(Навоий) аввал (Қосим Анворнинг)

⁵⁷ Иzzат Султон. Навоийнинг қалб дафтари Т: Ғ.Ғулом номидаги БАН-1969.58-б.

⁵⁸ Иzzат Султон. Навоийнинг қалб дафтари Т: Ғ.Ғулом номидаги БАН-1969.95-б.

назмеким, ўрганибмен...Ҳамоно уч ёш била тўрт ёшнинг орасида эрдим, азизлар ўқумоқ таклифи қилиб, баъзи ҳайрат изҳор қилурлар эрди ва маснавийлари ҳазрати мавлоно Жалолиддин Румий(қ.с.) маснавийлари вазнидаким...” дейди буюк мутафаккир хотирлаб.

Қосим Анворнинг девони Навоийнинг севимли китобларидан бири бўлганини шоирнинг “эл бағоят алар(Қосим Анвор) назмлариға мойил ва шеърларини ўқумоқ ва битимакка роғиб бўлдилар. Ҳар ойинаким, **девон** жамъ қилурға бу амр боис бўлди...” таъкидидан ҳам пайқаш мумкин. Бундан ташқари шоирлар султонининг ёзишича, Қосим Анвор сўфийлик тўғрисида “**Анис ул-ошиқин**”(“Ошиқлар дўсти”) номли рисола ҳам яратган. Албатта ушбу “мухтасарроқ маснавий” асарни Навоий завқ билан ўқиб чиққани айни ҳақиқат.

“УЛ КИТОБ ЭРДИ АНИСИ ХИЛВАТИМ”

“Лисон ут-тайр”да Навоий болалигида Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” асарини ўқигани ҳақида сўз боради:

*Менга ул ҳолатда табъи булҳавас,
“Мантиқ ут-тайр” айлаб эрди мултамас.
..Завқи кўп хушҳол этар эрди мени,
Шарҳи онинг лол этар эрди мени.
Чун бу аҳволимға бўлди имтидод,
Бўлди ул дафтарға голиб эътиқод.
Ўйлаким элдин узулди улфатим,
Ул китоб эрди аниси хилватим.
..Онглагоч атфол айлаб шўру шайн,
Истимоъ этти бу сўзни волидайн.
..Ёшуриб дафтарни маъдум эттилар,
Шуглидин кўнглимни маҳрум эттилар.*

Китобга боғланиб қолгани сабабли ёш Алишерни ундан маҳрум қилишади. Бироқ “**Мантиқ ут-тайр**” такрор-такрор мутолаа туфайли ёд бўлиб кетган эди.

Алишер Навоий Фаридиддин Атторнинг бошқа асарларидан яхши таниш бўлгани “Лисон ут-тайр”дан маълум бўлади;

*Халқ учун махлут этиб гул бирла қанд,
Табъға гулқанд янглиғ судманд.*

Чун “Мусибатнома”син айлаб баён,
 Юз мусибат нафсқа айлаб аён.
 ...Чун рақам айлаб “Илоҳийнома”ни,
 Ваҳйига айлаб муҳаррир хомани.
 ...Чунки “Уштурнома” айлаб ошкор,
 Нуктаси бухтиларин тортиб қатор.
 ...Чунки гавси “Лужжаси ҳилож” этиб,
 Ҳар дурун шоҳлар бошига тож этиб.
 ...Чун газал гулзорида мажмаъ тузиб,
 Булбулойин минг тараннум кўргузуб.
 Лекин ул ҳар бир тараннумдин аён,
 Сирри ваҳдат шарҳига равшан баён.⁵⁹

“Халқ учун шундай гул ва қандлар етиштирдик, улар инсон феъл-атвори учун гулқанд каби фойдалидир. Улардан бири – “Мусибатнома”. Унда нафис қуллари юз хил мусибатга дучор бўлиши баён қилинган. Агар кўнгил бирон мусибатга йўлиқса, у “Мусибатнома”дан ўзига таскин топади. Яна “Илоҳийнома”ни ёзди ва қаламни ваҳийликка муҳаррир қилди. Бу асарида илоҳий сирларни шундай шарҳ қилдик, бундай тугал шарҳ камдан-кам учрайди. Яна “Уштурнома” (“Туянома”)ни ёзиб, унда ҳар хил нозик маъноларни гўё нортуюлар каби қатор тизиб қўйди. Ундаги ҳикматлар дуру гавҳарини бир неча минг туя ҳам кўтаришга ожизлик қилади. Яна “Лужжаси ҳилож” (“Дурлар булоғи”)да гаввос каби шўнғиб, пок дурларни қўлга киритди ва ҳар бир дурни шоҳлар бошига тож этди. Аслида уларни шоҳлар тожсининг зийнати қилди, улардан ҳар бирининг қиймати бутун бир мамлакат хирожига тенг. Яна қасидалар даштига чопқир от солди ва бу водийни забт этиш асносида турфа хил ажойиб байтларни қўлга киритди...Яна газал гулзорида гулдасталар ясади, булбул каби минг хил қўшиқ куйлади...Яна рубоийдан девонга зийнат берди ва бутун оламга гавго солди. Яна авлиёлар руҳини шод этувчи тазкира тузди...Бу асарларнинг ҳаммаси қанчалик шараф ва мақтовга сазовор бўлса, унинг ёлғиз “Мантиқ ут-тайр” (“Қуш нутқи”) асари ҳам шунчалик шараф ва мақтовга лойиқ”.⁶⁰

⁵⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012. 26-27-б.

⁶⁰ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т:Янги аср авлоди-2019.28-29-б.

Шоирлар султони “Лисон ут-тайр”да маънавий устози Аттор ижоди ҳақида ўз фикр-мулозаларини билдирар экан, ўзининг бу маънавий меросдан баҳраманд олганлигини яққол намоён этади.

*“Навоий ўтмишининг ажойиб кишилари таржимаи ҳолидан иборат “Насойим ул-муҳаббат”да ҳам Фаридиддин Атторнинг бошқа шарқ классиги Жалолиддин Румийнинг пири, устоди бўлганини, унинг асарлари XV асрда Хуросонда машҳур бўлганини айтади. Навоийнинг ўзи ҳам Абдураҳмон Жомий орқали Фаридиддин Аттордан дарс олган”.*⁶¹

“...КЎП ҚАТЛА ЎҚИБ ЎТГАНМАН”

Навоий ўқиган девонлар сирасига Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ҳамда Абдураҳмон Жомийнинг шеърий тўпламларини киритиш мумкин: *“...Ишқ ва дард аҳлининг раҳбари ва илғори Амир Хусрав Дехлавийнинг девони ошиқликда дард ва зорланиш, куйиш-ёниш йўлини у тарқатди ва унинг ишқ машъаласидан тушган ёруғлик қаронгу дунёнинг ҳамма ерига ёйилди.*

*...Яна ҳақиқат аҳлининг сархайли ва қадрлиси Хожа Ҳофиз Шерозийнинг тоза руҳдан нишон берувчи нафасидан чиққан ингичка ва нозик сўзларини ўқидим. Яна бу фақир(Навоий)нинг пири ва устози, тариқат аҳлининг тўғри йўл кўрсатувчиси, Худога яқинларнинг йўлбошчиси ва шайхул-исломи ҳазрати Маҳдум-Абдураҳмон Жомийнинг руҳпарвар латифаларини ва жон бағишловчи асарларини ўқиганман...Мана шуларнинг барчасини кўп қатла ўқиб ўтганман, балки кўпини ёдлаганман, қасида ва газалларнинг ингичка нуқталарини ва нозикликларини билганман”.*⁶²

Албатта Навоий зикр этган ушбу шоирлар тасаввуф намояндаларидир. Адабиётшунос Нажмиддин Комилов ёзишича, *“тасаввуф адабиёти ўзигача бўлган шакл ва жанрлардан фойдаланди, чунончи, лирик жанрлардан рубоий, газал, қитъа, қасида; эпик жанрлардан маснавий тасаввуф адабиётининг ҳам асосий жанрларига айланди. Сўфий шоирлар бу жанрларни ривожлантириб, уларга руҳ бағишладилар. Кўп шоирларда дунёвийлик билан илоҳий, яъни ирфон қўшилиб зуҳур этади. Ҳофиз*

⁶¹ Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари Т: Ғ.Ғулом номидаги БАН-1969.62-б.

⁶² Алишер Навоий. “Муҳокаму-л-луғатайн”. Т “Академнашр” - 2 017.74-б.

*Шерозий, Саъдий Шерозий, Камол Хўжандий, Жомий ва Навоий ижодида дунё гўзаллиги илоҳий ҳусну жамолнинг давоми ва моддий ифодаси сифатида олиб қаралади. Шунинг учун улардан соф диний гояларни ёхуд соф дунёвий гояларни қидириш, асарларини бири-бирига зид қўйиш нотўғри. Бу шоирлар учун олам ва одам ягонадир, руҳ ва жисм, вужуд ва маъни биргадир. Улар куйлаган реаллик илоҳий сифатларнинг мазҳари ва жилоси. Илоҳий мазҳардан илоҳий манбаъга қараб борадиган руҳ улар учун энг гўзал руҳдир. Шу боис ҳам мазкур шоирларнинг асарларини сўфийлар ўз мақомида, оддий китобхон ўз мақомида англаганлар. Шунинг учун ҳам уларнинг асарлари кўп маъноли, ҳар бир ифода етти қават парда ичига яширинган”.*⁶³

“ЖОМИ ЖАМ”

“Насойим ул-муҳаббат”да тасаввуф шайхи Авҳадий Мароғийнинг диний-тасаввуфий шеърлари шуҳрат қозонгани зикр этилади. Алишер Навоий: Қомусий луғатида зикр этилишича, Авҳадий Мароғийдан шеърлар девони, “Дахнома”(“Ўн нома”), “Мантиқ ул-ушшоқ” (“Ошиқлар мантиғи”) ва “Жоми жам”(“Жамшид жоми”) маснавийси етиб келган. Маснавийлари ирфоний мазмунда бўлиб, “Жоми жам” Санойининг “Ҳадиқат ул-ҳақиқа” асарига эргашиб ёзилган. Тасаввуфда Авҳадиддин Кирмоний муридларидан бўлиб, ўз таҳаллусини ҳам пирининг номидан олган.

Девони ва “Жоми жам” маснавийсига Жомий ва Навоий юксак баҳо берган. “Насойим ул-муҳаббат”да ёзилишича, “...анга шеър девони бор, гоят латофатда бир таржеъоти бор муталим ҳақойиқу маорифқа ва “Жоми жам” отлиг маснавийси бор. Шайх Санойининг “Ҳадиқа”си услуб ва вазни била. Ва анда кўп латойиф дарж қилибдур... Ва Шайх Санойининг “Роия” қасидасига яхши жавоб айтибдур ва абётининг адади юз олтмиш бўлгусидур”.

“ЎЗ ЗАМОНАСИНИНГ БЕНАЗИРИ”

“Мажолис ун-нафоис”да “ўз замонасининг беназири” Мавлоно Котибий тилга олинади. Навоий унинг ижодига баҳо берар экан,

⁶³ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т: “Ёзувчи” – 1996.162-163-б.

*“Ҳар навъ шеързаки, майл кўргузди, анга маонийи ғариба кўп юзланди, батахсис, қасоидда балки ихтироълар ҳам қилди ва кўп яхши келди. Ва маснавийлари ҳам мисли **“Тажнисот”** ва **“Зулбаҳрайн”** ва **“Зулқофиятайн”** ва **“Ҳусн ва ишқ”** ва **“Носир ва Мансур”** ва **“Баҳром ва Гуландом”** бор”* дейди ҳамда китобларини мутолаа қилган киши сифатида унга ўз баҳосини беради: *“Аммо газалиёт ва қасоид девони машҳурроқ ва яхшироқ воқеъ бўлубтур”*.

“ЖУНУН УЛ-МАЖОНИН”

“Насойим ул-муҳаббат”да Амир Қивомиддин Синжонийнинг кўп шеъри борлиги айтиб ўтилади: *“Кўп ашъори бор ва Ҳазрат Мавлоно Жалолиддин Румийнинг баъзи газалиётига татаббуъ қилибдур. Ва китоби тасниф қилибдурки, отин **“Жунун ул-мажонин”** қўйибдур”*. Ва анда ғариб сўзлар дарж қилибдур”.

“ЖАВОҲИРУЛ-АСРОР”

Шайх Озарийнинг ҳам ўз даврида шеъри шуҳрат тутди. Навоий унинг ижодига юксак баҳо берар экан, *“...баъзи кутуб, мисли **“Ажойибуд-дунё”** ва **“Жавоҳирул-асрор”**(**“Сирлар жавоҳири”**) Шайхнингдур. Ўзга мусаннафоти ҳам бордур. Ва девони ҳам машҳурдур”* деб шеъридан мисол келтиради. Навоийнинг Озарий ҳақидаги фикрлари ҳамда “Мажолис ун-нафоис”да мисол тариқасида келтирилган девонидан бир байт шоирлар султонининг шайх ижоди билан яхши танишлигидан далолатдир.

Озарий Тусий ўз даврининг забардаст шоирларидан бўлиб, қасида ва ғазалларни ўз ичига олган девони 30 мингга яқин байтдан иборат. Унинг ***“Баҳманнома”** достони ҳамда **“Имомия”, “Самарот”** (**“Натижалар”**), **“Мафотих ул-асрор”** (**“Сирлар калитлари”**) каби маснавийлари бор. Шайх **“Таърихи Каъба”, “Тузрои Ҳумоюн”** (**“Муборак тузро”**), **“Ғаройиб уд-дунё ва ажойиб ул-аъло”** (**“Дунё ғаройиботлари ва само ажойиботлари”**) китобларини арабчадан таржима қилган.*

“...КИТОБИНИ КЎРСИН”

Хожа Исмадулла Бухорийнинг ўз даврида *“гоят хуштабълигидин ўзин шеърза мансуб қилиб девони машҳур бўл”*гани ҳамда шоирлар султонининг маънавий устози Мавлоно

Яхъё Себакнинг “табъи диққатини ҳар киши билай деса **“Шабистони хаёл”** деган китобини кўрсин” фикрларига асослансак, Навоий устозлари китобларини ўқиб, сўнгра ўз муносабатини билдиргани яққол кўзга ташланади.

“Девони Исмаил Бухорий”даги ғазаллар асосан ошиқона ва орифона мавзуларда, қасидалар давр ҳукмдорлари Халил Султон ва Улуғбек Мирзога бағишланган. Навоий тилга олган девондаги шеърлар ҳажми 8000 байтдан иборат.

“ТУРКЧА ШЕЪРИ ЯХШИ ВОҚЕЪ БЎЛУБДУР”

Туркийгўй шоир Амирий ижодидан Навоийнинг воқифлиги *“туркча шеъри яхши воқеъ бўлубдур, аммо шуҳрат тутмабдур”* сўзларида ўз ифодасини топган. “Бағоят фозил ва хўшгўй” Мавлоно Орифийнинг *“ғазал девони* борлиги” ҳамда унинг шеърий тўпламига Навоий кўз югиртирган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки бошқаларга қараганда, у шоир Орифий ҳақида кенгрок тўхталади.

“ЯХШИ ҚАСОИДЛАРИ БОР”

Навоий суҳбатида бўлган “ўз асрининг яғонаси” Авҳад Муставфийнинг *“шеърда дағи девон тартиб қилибдур, яхши қасоидлари бор”* деб эътироф этади. Демак ўз навбатида ғазал мулкининг султони бу бобаракотнинг шеърий тўпламини мутолаа қилиб, ўз мулоҳазаларини “Мажолис ун-нафоис”да билдирган. Мутафаккир шоир яқиндан мулоқотда бўлган мусоҳиби Масъуд Қумий ҳақида шундай ёзади: *“Ўн икки минг байтқа яқин (шеър) айтибдур. “Юсуф ва Зулайҳо”, “Шамс ва Қамар”, “Тиғ ва Қалам” мунозараси ҳам назм қилибдур... Ва девони эл орасида бор ва машҳурдур”*. Навоий суҳбатдоши Қумий асарларини керак бўлса қизиқиб ўқигани ҳақиқатга яқин. Негаки, “маснавийси пухта ва ғазаллари равон” деган баҳони фақат шоир ижодидан яхши таниш инсонгина бериши мумкин.

“ВАСИЯТ ДАСТУРИ БИЛА...”

Ҳиротдаги Бозори Маликда Мавлоно Қабулий исмли кишининг ғазлфурушлуқ дўкони бор эди. У ўлими олдидан **девонини** Навоийга юборар экан, ундан бошқа ҳеч вақоси йўқлиги, шоирлар

султони уни Мусриҳ қабристониди дафн қилишини васият қилади:
”Сабоҳ хабар туттуқ, эрса ўтиб эрди. Васияти дастури била девонин сенинг қошингга келтуруббиз. Фақир(Навоий) анинг васиятини бажо келтируб, тадфинидин сўнгра девонини очтуқ. Эрса бу матлаи келдиким:

*Агар сенга маъқул бўлсам “Қабулий”ман, йўқса эса
Икки дунёда мендек номақбул топилмас.*

“...ДЕВОНИ ҲАМ МАШҲУР”

“Ўз замонининг маликул-каломи”, “форсий ва туркийда назирӣ йўқ”, “**девони ҳам машҳур**” Мавлоно Лутфий асарларини Навоий севиб мутолаа қилган ва бу улуғ зот ҳақида “Муҳокамату-л-луғатайн”да шундай деган: *“Лекин юқорида айтилган форсий шоирлар қаршисига чиқа оладиган ёлғиз мавлоно Лутфийдан ўзга киши пайдо бўлмади, у кишининг таъъ аҳли қошида ўқиса бўладиган бир неча бошланмалари бор”.*

“ҲАДИҚА”

“Насойим ул-муҳаббат”да валий зотлардан Ҳаким Санойи Ғазнавӣ номи ҳам зикр этилади ва шеърларидан парчалар келтирилади: *“Сўфия тариқининг шуаросининг кубаросидиндур ва машойих анинг назмларидин истишҳодга ўз расойилидин келтирубдурлар ва “Ҳадиқат ул-ҳақиқа” китоби анинг шеърида азвоқу мавожидига ва тавҳид арбоби маърифати адосида камолига қатъий далилдир...Ва анинг “Ҳадиқа”сидин бошқа ҳамул вазн била уч китоби бор...”* “Ҳадиқа” ҳажман 11809 байтдан иборат бўлиб, унинг ўн бобида ҳикоят ва тамсиллар ёрдамида ҳамд, наът, ақл, илм, ҳикмат ва ишқнинг ирфонӣ талқинлари берилган. Алишер Навоӣ: Қомусӣ луғатида ёзилишича, форс адабиётида ирфонӣ дostonнавислик анъанасига асос бўлган ушбу асар кейинчалик Низомийнинг “Махзан ул-асрор”и, Ҳоконӣ Шервонийнинг “Тухфат ул-Ироқайн”ига катта таъсир кўрсатган.

СЕРМАҲСУЛ ШОИР

Форс-тожик шоири Имод Фақих Кирмонӣ билими, фазилатлари ва шоирлик маҳоратига Шайх Озарӣ “Жавоҳир ул-асрор”(“Сирлар жавоҳири”) ва Давлатшоҳ Самарқандӣ “Тазкират

уш-шуаро”(“Шоирлар тазкираси”) асарларида юксак баҳо беришган.

Кирмоний сермахсул шоир бўлиб, унинг олти достони ва бир девони бор. Достонлари *“Тариқатнома”, “Сафонома”, “Сухбатнома”, “Муҳаббатнома”, “Даҳнома”(“Ўн нома”) ва “Тухфат ул-ихлос” (“Ихлос тухфаси”)* деб аталади. Маснавийлари тасаввуфий-ирфоний мавзуда. Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Имод Фақиҳ Кирмоний ҳақида тўхталиб ўтган.

“МАСНАВИЙ”

“Насойим ул-муҳаббат”да *“Маснавий” назмининг сабаби ул эрдиким*”, дея бир воқеа келтирилади: Жалолиддин Румийнинг суҳбатларидан бирида Шайх Ҳисомиддин одамларнинг Ҳаким Санойининг “Илоҳийнома”си ва Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” ҳамда “Мусибатнома”сига қизиқиши баландлигини таъкидлар экан, дўстларга ёдгор сифатида мазкур китоблар йўналишида рисола ёзишга даъват этади: *“Андин сўнгра Мавлоно(Румий) хидматлари дедиларки, андин бурунки сизинг замирингизга бу доия тушай, гайб оламидин кўнглимга мун илқо қилиб эрдиким, бу навъ китобе назм қилилғай ва ихтимомини куллий била “Маснавий” назмига шуруъ қилдилар. Гоҳ – гоҳ андоқ бўлур эрдиким, туннинг аввалидин фажр тулуғизгача имло қилурлар эрди ва Чалабий Ҳисомиддин битир эрди. Ва мажмуъ ул битиганни бийик ун била Мавлоно хидматига ўқур эрди. Чун аввалги дафтар тамомга етти...*

...Андин сўнгра китобнинг охиригача Мавлоно ҳазратлари айтурлар эрди ва Чалабий Ҳисомиддин битир эрди”.

Форсий Қуръон номи билан шуҳрат қозонган 25685 байтдан иборат “Маснавийи маънавий” ана шундай тарзда вужудга келди.

Навоий Жалолиддин Румий ғазаллари, яъни “Девони кабир”(“Улуғ девон”)ни ва “Маснавийи маънавий”сини севиб мутолаа қилганлигини унинг “Насойим ул-муҳаббат” ва “Маҳбуб ул-қулуб” асарларидан пайқаш мумкин.

“КЎП ЎҚУДИМ ВОМИҚУ ФАРҲОДУ МАЖНУН ҚИССАСИН”

Навоий “Муҳокамату-л-луғатайн”да “Хамса” яратган устозлардан Низомий-Ганжавийнинг *“Махзан ул-асрор”*идан илҳомланиб, “Ҳайрат ул-аброр”ни, Хусрав Деҳлавийнинг *“Ширин ва Хусрав”*идан таъсирланиб, “Фарҳод ва Ширин”ни, “Хожа Ҳимматийнинг *“Гавҳарнома”* си таъсирида “Лайли ва Мажнун”ни, Ашраф Мароғийнинг *“Ҳафт пайкар”*идан таъсирланиб, “Сабъаи Сайёр”ни ҳамда Абдурахмон Жомий қаламига мансуб *“Хирадномаи Искандар”* достонига татаббуъ тарзида “Садди Искандарий”ни ёзганлигини айтди. Нафақат юқоридаги достонлар, балки *“Хамса” туркумидаги барча асарларни* Навоий синчиклаб мутолаа қилган: “...Охири “Хамса” ёзиш ҳаваси туғилди. Шундан сўнг, ўтмишда ёзилган “Хамса”ларни, унинг водийлари, тоғлари, дарёларини бошдан-оёқ, тўла-тўкис кўздан кечириarkanман, ҳеч маълум бўлмаган бир дунё кўзимга кўриндики, “Хамса” дунёгина бўлмай, унинг ҳар байти ичига бир жаҳон яширинган экан”, - дейилади “Садди Искандарий”да. Аниқроқ қилиб айтганда, Навоий Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Ашраф Мароғий ҳамда Абдурахмон Жомийларнинг “Хамса”ларини жиддий ўрганган.

“Навоий “Хамса”ни ёзишга тайёргарлик кўриш ва уни ёзиш жараёнида айниқса форс-тожик ва озарбайжон адабиётларидаги эпик анъаналарни, бу адабиётларнинг Абулқосим Фирдавсий, Санойи Ғазнавий, Шайх Саъдий, Фаридиддин Аттор, Ориф Ардабили, Хожу Кирмоний, Ашраф каби намояндалари асарларини чуқур мутолаа қилди. Бунда улуг достончи шоирлардан Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавий “Хамса”ларига Навоий алоҳида ўрин берди. Чунки шоирга достончиликда улар яратган анъаналар, улар қўллаган усул ва йўллар зоят хуш келар эди.

Навоий бу икки хамсанавислар асарларида ҳаёт, борлиқ, улардаги ранг-баранглик бошқаларнинг асарларидагига қараганда анча кенг ва чуқур ифодаланганлигини кўрди. Навоий улуг устозларнинг “Хамса”ларини ўқиб тўймас, мутолаа қилиб чарчамас эди.”⁶⁴

⁶⁴ Абдуқодир Ҳайитметов. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. Т: “Фан”-1996.70-б.

“Ислом маънавияти намояндалари (жумладан Навоий ҳам) ўз ижодларида салафларини инкор этиш, илгари батамом кўрилмаган янгилик яратишга интилиш эмас, балки устозлар яратган маънавий бойликни янада такомиллаштириш, унга янги жило бериш, улар излаган яхлит ва буюк Ҳақиқатнинг янги ва тоза қирраларини кашф этиш, мазмуний бойитиш йўлидан борганлар. Бу том маъноси билан муқаддас анъана бўлиб, Исломнинг илоҳий китоби Қуръони Каримдан сарчашма олади. Дехлавий “Хамса”си Низомийга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмунларнинг янгича талқини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шуҳратини оламга ёйди. Кейинги XIV – XV асрлар минтақа маънавияти “Хамса” анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганда “Хамса”нинг бир достонига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодисадир. Туркий адабиётда Қутб ва Ҳайдар Хоразмийлар бошлаб берган “хамсачилик” анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида кутаётган эди ва бу қутлуғ интизорлик бениҳоя эзгу самара берди. Низомий, Амир Хусрав Дехлавий, Алишер Навоий руҳиятлари “Хамса”нинг маънавият майдонида бирлашиб, ягона иқлим, ягона моҳият касб этди. Ушбу ягона моҳият бутун ислом минтақа маънавиятининг энг буюк чуққисидир. Низомий ва Амир Хусравсиз Навоийни тасаввур этиб бўлмаганидек, Алишер Навоий ижодий меросисиз Низомий ва Амир Хусрав бадий оламини ҳам бутун кўлами билан идрок этиб бўлмайди. Хамсанавислар Низомий, Дехлавий, Жомий ва Навоийлар муваффақияти бу албатта саноксиз китоблар мутолааси туфайлидир”.⁶⁵

“АЛЛОҲ ТАОЛОГА ЁҚҚАН БАЙТ”

Навоий “Насойим ул –муҳаббат”да Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий ҳақида ёзар экан, машойихлардан бири туш кўрганини қайд этади: *“Бир кеча воқеа(туш)да андоқ кўрдик, осмоннинг эшиклари очилди ва малоика нур табақлари билан нозил бўлдилар. Ул сўрдиким, бу не нурдур? Дедиларки, Саъдий Шерозий*

⁶⁵ Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т: “Шарқ” НМАК БТ-1996.96-97-б.

учундурки, бир байт айтибдур ва ул байт Ҳақ ҳазратида қабул тушубдур ва ул байт будурки:

(Таржимаси: Ҳушёр киши назарида яшил дарахтларнинг ҳар бир япроғи Яратувчи маърифатининг бир дафтариدير).

Ул азиз ул воқеадан уйғонди”. Хушхабарни етказиш учун Саъдийнинг уйи томон шошилди. Эшигига бориб кулоқ солса, Саъдий ўша байтни ўқир эди.

Юқорида биз Навоий мактабда Саъдийнинг “Бўстон” ва “Гулистон” асарларини мутолаа қилганини айтиб ўтдик. Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Саъдий ғазалларига ҳам юксак баҳо берган: *“Шайхнинг ашъори девони ва “Бўстон” маснавийси ва “Гулистон” китоби ва сойир кутуби ва расойили андин машхурроқдурки, андин бирор нима ирод қилғай”.*

“САД ПАНДИ АЛИ”

Форс-тожик шоири Ашраф “*Хамса*”дан ташқари “*Сад панди Али*”(“*Алининг юз панд-насиҳати*”) асари орқали Ҳазрат Али(р.а.)нинг юз ҳикматини арабчадан шеърий таржима қилган. Навоий “Назм ул-жавоҳир” асарини яратишда бошқа салаф-устозлари китоблари қатори Ашраф Мароғийнинг “Сад панди Али” асарини ҳам ўқиб, ўрганган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Ашраф Мароғий ҳақида шундай дейди: *“(Мавлоно Ашраф) кўпрак авқотида “Хамса” назмига ўткарур эрди. Оқибат ул-амр ул мутабаррак китоб итмомига мушарраф бўлурга тавфиқ топти”.*

“ҚАЛАМ ТИЛИ КОСИРДИР”

“Мажолис ун-нафоис”да Навоий Хожа Алоуддин Кирмоний ва унинг “*Маснавиёт*”и ҳақида илиқ фикрларни билдиради: *“Хожа Алоуддин Кирмон мулкидин хожа Афзалуддин Муҳаммадқа қаробатдур...Зоҳир улумни такмил қилгондин сўнгра майли дарвешиликларга голиб бўлиб, сулук ва тоатқа машғулдир. Андоқ маълум бўлурким, бу сулукда бийик манзилат ва ёруғлугларга мушарраф бўлубтур ва олий мартабага етибдур...Бу яқинда силаи раҳим ривояти учунки, адои фараз қилғай, Хуросонга келиб эрди неча вақт ҳазрат Махдумий Нуран (Жомий) била суҳбати тушиди. Ул жиҳатдин таваққуф қилди. Чун ул ҳазрат бақо оламига рихлат*

қилди, яна Макка азимати, асли мақомга борди. Борурда йўлда шайх Низомий “Хамса”сининг аввалги китоби “Маҳзан ул асрор” вазнида бир маснавий айтиб юбориб эрди ва кўп ҳақойиқ ва маориф анда дарж қилиб эрди. Бу яқинда Маккадан яна бир маснавий ҳам тасаввуф истилоҳоти ҳадиқа вазнида айтиб юборибдурким, анинг таърифидин қалам тили косирдур, аҳли таҳқиқ ўқуғондин сўнг қайилининг камолин маълум қилгайлар”.

“ТЎҚСОН ТЎҚҚИЗ РИСОЛА ТАСНИФ ҚИЛИБДУР”

Абулҳасан Яминиддин бин Сайфиддин Маҳмуд Хусрав Деҳлавий араб, ҳинд ва форс тилларида гўзал шеърлар ёзган. Хусрав Деҳлавий устози, тариқат пири Низомиддин Авлиё раҳнамолигида авлиёлик даражасига етишади ва шеърят, наср ва мусиқада ҳам дунёнинг етук ижодкорлари сафидан ўрин олади. У “Тухфат ус-сиғар” (“Ёшлик тухфаси”), “Васат ул-хаёт” (“Умр ўртаси”), “Дуррат ул – камол” (“Камолот ибтидоси”), “Бақияи нақия” (“Сараларнинг сараси”), “Нихоят ул–камол” (“Камолот ниҳояси”) номи билан беш девон тузган.

Низомий “Хамса”сига жавоб ёзиб, хамсачилик анъанасини бошлаб берган Деҳлавий бундан ташқари тарихий мавзуда “Қирон ус – саъдайн” (“Икки саодатли сайёранинг учрашуви”), “Мифтоҳ ул-футуҳ” (“Ғалабалар калити”), “Дувалроний ва Хизрхон”, “Нўҳ сипехр” (“Тўққиз фалак”), Тўғлиқнома” каби беш достон ёзган.

Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, тарих илмига оид “Маноқиб хинд” (“Ҳиндистон авлиёлари маноқиб”), “Тарихи Деҳли” ҳамда мусиқа илмига оид “Рисолайи мусиқий” асари ҳозирча топилгани йўқ. “Насойим ул муҳаббат”да Деҳлавий сермахсул ижодкор эканлиги зикр этилган: “...**Тўқсон тўққиз китоб тасниф қилибдур. Дерларки, баъзи мусаннофитида битибдурки, менинг шеърим абъёти адади беш юз мингдан озроқдур ва тўрт юз мингдин кўпрақдур ва дерларки, Шайх Саъдийнинг йигитлигида кўриб, хизматиға мушарраф бўлгон экандур**”.⁶⁶

⁶⁶ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўнинчи жилд. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012. 480-б.

“ДЕНГИЗДАН БИР ТОМЧИ”

Мухтасар қилиб Навоий ибораси билан айтганда, шоирлар султони ўз даври нозимларини девонларини, асарларини мутолаа қилган. Биз юқорида номларини қайд этган асарлар ҳамда мутафаккирлар, авлиёлар, шоирлар исмлари денгиздан томчи, халос. Албатта келажакда Навоий ўқиган китобларни таснифлаш ҳамда уларнинг буюк мутафаккир тафаккурининг шаклланиши ҳамда ижодига таъсирини ўрганиш тақозо этилади, деб ўйлаймиз.

БЕШИКДАН ҚАБРГАЧА ИЛМ ИЗЛАГАН ЗОТ
Ёки олим Навоий мутолаа қилган илмий асарлар
(Учинчи мақола)

“БАРЧА ИЛМЛАРДАН ХАБАРДОР ШОИР”

Кўпчилигимиз Навоий деганда, ғазал мулкининг султонини тушунамиз. Аммо Алишер Навоий нафақат шоир, балки аллома, адиб, олим, уламо, мутафаккир бўлганлигини унинг асарларини мутолаа қилсангиз маълум бўлади-қолади. Шунини алоҳида айтиш лозимки, бу буюк аллома ўз даврининг барча фанларидан хабардор бўлган. Шунинг учун биз уни мутафаккир деймиз! Зотан Навоийшунос олим Омонулла Мадаев таъкидлаганидек, *“Ажабланарли жиҳати шундаки, ўрта асрларда алломаларимиз аниқ ва ижтимоий фан йўналишларида уйғун фаолият кўрсатганлар. Уларнинг астрономия, ҳикмат, кимё, математика соҳасидаги янгиликлари муттасил равишда фалсафа, мусиқа, бадиий адабиёт ва таъбир жоиз бўлса, тарбия билан узвий алоқада амалга оширилган. Бу жиҳатдан 15 асрнинг буюк даҳо шоири Алишер Навоий Фаробий, Ибн Сино, Беруний каби ўтмиш устозларининг муносиб давомчиси сифатида маърифат майдонида гавдаланади. Фарҳод тилидан “Топилмас мушқули мен қилмаган ҳал” деганда илм, фан, бадиий ижод соҳасида ўз ечимини топмаган муаммо йўқ эканини таъкидлагандек бўлади Алишер Навоий. Фақат аввалги устозлардан фарқли ўлароқ, атоқли адиб илм ва фан соҳасидаги улкан маълумотларни бадиий асарларда намоён қилди. Натижада “Хазойин ул-маоний”, “Хамса”, “Лисон ут-тайр” ва бошқа сўз санъати намуналаридаги ифодалар илмий тафсилотлар нуқтаи назаридан ҳам мукаммаллашди”.*⁶⁷

Алишер Навоий илм билан ҳам шуғулланган. Ушбу фаолият натижаси ўлароқ, адабиётшунослик, тилшунослик, тарих, дин тарихи ва назарияси, тасаввуф оид қатор асарлар дунёга келган. Бундай асарларни ёзиш учун эса унгача ёзилган манбаларни билиш ҳамда кенг маълумотга эга бўлиш талаб этилган. Аниқроқ қилиб айтганда, Алишер Навоий ҳар қандай асар ёзар экан, у ўз даврининг маълум ва машҳур асарларини ўқиб ўрганган, тадқиқ

⁶⁷ .Омонулла Мадаев. Навоий суҳбатлари. Т:Ўқитувчи НМИУ-2018.233-б.

қилган. “Фарҳод ва Ширин” достонида бу ҳақда шундай дейилади: “Бу иқбол варақларини таққосламоқ, бу саодат тарҳлари режасини тузмоқ, хаёл денгизиде маънолар туҳфасини харид қилмоқ учун йўл босиб, ҳар бир афсона мажмуасини ва тарих тўпламини варақма-варақ ахтариб, хатоликларини рад қилмоқ, маъно нафосатлари матоъини ғайбдан савдогарлардан ҳаётим нақдини бериб, латофат уйининг келинчаклари учун сотиб олмоқ ва жон ипи ва киприк игнаси билан намоёни ва оро либосини тикиб, бу бокира қадларига солиб жилвалантирмоқ”.⁶⁸ Бундан янада соддалаштириб айтидиган бўлсак, юқоридаги сўзлар билан Навоий биргина “Фарҳод ва Ширин” достонини ёзишда қанчадан-қанча китоблар ўқилганини, тарих тўплamlари варақланганини, шулардан тўпланган инжулар ўқувчи олдида жилва кўрсатаётганини таъкидламоқда.

“МУАММО ФАНИ БИЛИМДОНИ”

Муаммо илмига бағишланган рисола ёзишга бел боғлар экан, Навоий ўзига ҳа ёзилган китоблар билан танишиб чиққан. Масалан, “Ҳамсат ут-мутаҳаййирин”да у Жомийнинг муаммо илмига бағишланган рисоласини ўқиганини ёзади: “Яна “Муаммо”нинг иккинчи рисоласидурким, **“Ҳулият ул-ҳилал”**дин сўнгроқ битилибдур”. “Ҳулият ул-ҳилал” рисоласи Яздийнинг **“Ҳулали мутарраз дар илми муаммо ва луғаз”** асарига шарҳ сифатида ёзилган. Жомий муаммо бўйича тўрт рисола яратган. Навоий Яздий ва Жомийнинг мазкур “фан”га бағишланган китобларини қайта-қайта ўқиган, ўзи ҳам устозларининг йўлидан бориб, муаммо илмига бағишланган адабиётшуносликка оид “Рисолаи Муфрадот” асарини ёзган.

“БОШҚАЛАР “АРУЗИ”ДА ЙЎҚ ҚОИДАЛАРКИМ...”

Навоий аруз вазнига бағишланган рисола яратишда ушбу мавзудаги қатор китобларни кўриб чиққан. Хусусан Жомийнинг “Рисолаи аруз” китобини Алишер Навоий кўздан кечирганини таъкидлаб ўтади. Шунингдек Навоий “Мезон ул –авзон”да аруз илми асосчиси Халил ибн Аҳмад (**“Китоб ал-аруз”** асари), Шамс

⁶⁸ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ.7-жилд. Т:Фан-1992. 396-б.

Қайс(*“Ал-мўжам”* асари) ҳамда Насир Тусийнинг *“Меъёр ул-ашъор”* китоблари номини айтиб ўтар экан, мазкур рисолаларда мавжуд бўлмаган баъзи қоида, доира ва вазнларни ўз асари “Мезон ул авзон”да келтирганини таъкидлайди: *“...Неча қоидаю доира ва вазнким, ҳеч арузда, мисли фан воизи Халил ибн Аҳмад ва илм устоди Шамс Қайс қутубида ва Хожас Насир Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор”ида, балки Ҳазрати Маҳдумий наввара марқадаҳу нуран “Аруз”ларида йўқ эрдиким, бу фақир бу фан усулидин истихроҷ қилиб эрдиким, бу китобга изофа қилдим”.*

Мухтасар айтганда, “Мезон ул-авзон”ни кўздан кечирсангиз, Навоий арузга бағишланган асар ёзишидан олдин ўзигача ёзилган ва мазкур илмга бағишланган асарларни ўқиб чиққани маълум бўлади.

Қолаверса, Навоийнинг тарбиясини олган Сайфий Бухорийнинг ҳам *“Рисолаи аруз”* номли илмий асари мавжудлигини ҳам, унга буюк мутафаккирнинг муборак назари тушганлигини ҳам айтиш жоиз. “Рисолаи аруз” номи билан шуҳрат қозонган бу рисола шеър ушайрилик моҳияти, шарҳу баён, истилоҳот, аруз қонун-қоидаларидан баҳс этади. Муқаддима ва 112 фаслдан иборат арузшунослик анъаналарини давом эттирган бу китоб Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, ўзидан кейинги арузга оид рисолаларга кучли таъсир кўрсатган.

Сайфий Бухорий яна икки шеър девон, “Саноеъ ул-бадоеъ” тўплами ва “Рисолаи мусиқий” асарларини яратган.

НАФИС МАЖЛИСЛАР

Алишер Навоий ўз даврида ва ўзигача ёзилган тазкиралардан хабардор бўлган ва кейинчалик ўзи ҳам “Мажолис ун-нафоис” номли тазкира ёзади. Шоир мазкур асарда тазкиралар нима мақсадда ёзилган, деган саволга жавоб беради: *“...Бас, назм илми қойиллари ва шеър фани комиллариким, дақойиқ дурри покининг баҳри Уммон ва маоний лаъли оташнокининг қони бўла олғайлар, бас шариф хайл ва азиз қавм бўлғайлар, бу жиҳатдиндурким, аларнинг номий отлари ва киромий сифотлари замон саҳойифидин ва даврон сафойиҳидин маҳф бўлмасун деб таснифларида фусули ораста ва абвоби пийроста қилибдурлар ва ўз китобларига бу жамоат зикридин зеб берубдурлар”.*

Навоий Давлатшоҳ Самарқандий ижоди ҳақида ёзар экан, **“Мажмауи-шуаро”**(**“Тазкират уи-шуаро”**) тазкираси тўғрисида тўхталади: *““Мажмауи-шуаро” тасниф қилибдурким, ҳар киши ани мутолаа қилса, мусаннифининг истеъдод ва камолин маълум қилур”*. Бу таъриф билан бир томондан шоирнинг ижодкор китобини синчиклаб ўқиганлиги намоён бўлмоқда. Агарда у асарни ўқимаган бўлса, *“аммо фақир(Навоий) кўрмадим”* ёки *“тилаб топилмади”* деб изоҳ беради, *“Мажолис ун-нафоис”*да. Ушбу асарда Ўрта Осиё, Эрон ва Ироқда ижод қилган қалам аҳли ҳақида маълумот келтирилади: *“Амир Давлатшоҳким, Хуросон мулкининг асил мирзодалари орасида фазл ва дониш зевари била сарбаланддур, ҳам султони соҳибқирон отига “Тазкиратуи-шуаро” отлиг китоб битибдур, воқеан баса заҳмат тортибдур ва бу тоифани яхши жамъ қилибдур. Бу бобда яна дағи расоил ва кутуб бор”* дейди *“Мажолис ун-нафоис”* муқаддимасида шоирлар султони.

Ушбу тазкирада шоирлар султони яна севиб мутолаа қилган Жомийнинг **“Баҳористон”** асари ҳақида тўхталади: *“...Нуриддин Абдураҳмон Жомий... “Баҳористон” отлиг китобидаким, секкиз равза очибдур ва секкиз равзаи жаннат алар хижолатидин эл кўзидин ихтифо пардасига қочибдур ва они султони соҳибқирон(Хусайн Бойқаро) оти зевари била музайял ва алқоби гавҳари билан мукалал қилибдур”*. Мазкур **“Баҳористон”** асари гарчи ахлоқий-дидактик рисола бўлсада, Жомий унинг 7-равзасида форс-тожик тилида ижод қилган 39 шоир ҳақида маълумот бериб, замондош ижодкорлардан фақат Навоий ҳақида алоҳида тўхталади. Шоирлар ҳақида маълумот берилгани учун мутафаккир **“Баҳористон”**ни тазкира сифатида *“Мажолис ун-нафоис”* муқаддимасида қайд этади.

АВЛИЁЛАР ТАЗКИРАСИ

Алишер Навоий **“Насойим ул-муҳаббат”** асарини ёзишда бу мавзуга бағишланган қатор асарлардан фойдаланган.

Ҳазрат Навоий **“Хамсат ут-мутаҳаййирин”**да Жомийнинг **“Нафоҳат ул-унс”** асари ҳақида тўхталар экан, авлиёлар тўғрисидаги маълумотларни ўзида жамлаган Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг **“Табақоти машойихи сўфия”**, Фаридиддин

Атторнинг **“Тазкират ул-авлиё”** ҳамда Абу Абдурахмон Сулламий қаламига мансуб **“Табақоти Сулламий”** китобларига ўз баҳосини бериб ўтади. Яъни *“аммо улча ўзларидин бурунги замондаги машойихдур, борчасининг зикрин қилмайдурлар ва ўз муосирларининг кўпини ҳам ва ўзларин ҳам битмайдурлар. Ва ўзларидин тўрт-беш юз йил мобайнида зуҳур қилгон машойихи изом ва авлиёи киром зикри худ ул кутубда йўқтур. Агарчи баъзининг мақомотин тиласа, топса бўлғай, аммо оз ва ҳеч ким бу мазкур бўлгон бузургворларни бир китобда жамъ қилмайдурким, замон аҳлига нафъи куллий андин етушгай”*, -дея ўзи мутолаа қилган учала асар тўғрисида тўхталади ва Жомийга бу ҳақда буларданда мукамалроқ асар ёзишни маслаҳат беради ҳамда устози шогирди илтимоси билан *“Нафаҳот ун-унс”*ни яратади. Авлиёлар таржимаи ҳоли, ибратли ҳикоятлар ва ҳикматлар ўзида мужассам этган китобларни ўқиб, ўрганган Навоий вақти келиб, ўзи ҳам *“Насойим ул-муҳаббат”* тазкирасини яратади.

Навоий ушбу асарида чиштия тариқатининг Ҳиндистондаги намояндалари ҳаётини ёритишда Сайид Муҳаммад Деҳлавийнинг **“Сияр ул-авлиё”**, Бадриддин Исҳоқ Деҳлавийнинг **“Асрор ул-авлиё”**(Шайх Фаридиддин Шакарғанж маноқиб), **“Табақоти Носирий”** каби муҳим ва мўътабар манбаларга суянган.

Шунингдек, Навоий *“Насойим ул-муҳаббат”*ни ёзаётган бир даврда авлиёлар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган машҳур асарлар-**“Табақот ус-сўфия”**, **“Ҳулят ул-авлиё”**, **“Рисолат ал-Қушайрия”**, **“Ал-фехрист”**, **“Таърихи гузида”** ва **“Табақот ул-авлиё”** сингари рисоалардан ҳам фойдаланган.

Бундан ташқари, Навоий *“Насойим ул-муҳаббат”* асарини ёзишда яна қатор манбалардан фойдаланганлигини ва бу мавзудаги китобларни ҳижжалаб ўқиб чиққанини *“Шайх Абу Саид Молоний “Машойихи арбаъин”да келтурубдурким”, “Ва Сулламий тарихини анинг тарихиға бино кўюбдур”, “Имом Ёфиъ тарихида дебдурки”, “Кашиф ул-махжуб” соҳиби дер эрмишки”, “Шарҳи “Нафоҳот ул-унс”да битикликдур”, “Ва Шайх ул-ислом(Ансорий) мазкур ишорати била”, “Ҳазрати Шайх(Аҳмад Жомий) “Сирож ул-соирин” отлиғ китобида келтурубдурки”, “Айн ул-қузот Ҳамадоний ўз мусаннафотида келтирубдурки”, “Айн ул-қузот Ҳамадоний расойилидин маълумдур”, “Қут ул-қулуб” китобида*

мазкурдур”, “Халлож **“Айн ул-жам”**да китоби охирида дебдурки”, “Шайх Нажмиддин Кубро **“Фавотиҳ ул-жамол”** отлиғ китобида келтирубдурким”, “Ул(Сухравардий) **“Адаб ул-муридин”** китобида келтирубдурки”, “Маждуддин Боғдодийнинг **“Тухфат ул-барараҳ”** китобида ёзилган”, **“Таъарруф”** шарҳида андоқ мазкур эрмишки” ёки “Ҳазрати Махдумий **“Нафоҳат ул-унс”**да битибдурларки” каби қайдлар яна бир бор исботлайди.

“ТАЗКИРАТ УЛ-АВЛИЁ”

Алишер Навоий Фаридиддин Атторнинг валийлар ҳаётига бағишланган “Тазкират ул-авлиё” асарини қайта-қайта ўқиган ва у юқорида айтганимиздек, “Насойим ул-муҳаббат”ни ёзиш жараёнида ҳам унга мурожаат қилган.

***Наср ила чун “Тазкира” мавжуд этиб,
Авлиё арвоҳини хушнуд этиб.
Ҳар бирининг руҳидин юз тийра зот,
Жон топиб ичкон каби оби ҳаёт.***

Аттор “Тазкират ул-авлиё”нинг жамият маънавий ҳаётидаги аҳамияти ва унинг ёзилишига сабаб бўлган омиллар ҳақида ушбу китобида шундай ёзган: “**“Қуръон”** ва ҳадислардан кейин ҳеч сўз тариқатдаги машойихлар айтган сўзлардан афзал эмас...

Бу қавмнинг сўзларига дўстларимнинг кўпчилиги бутунлай рағбат қилаётганини кўриб, менинг ҳам майлим зиёда бўлди. Зотан, уларнинг ҳол ва қоллари ёзилган китоблар мутолаасига завқим ва ҳавасим кўп эди.

Уларнинг сўзлари ниҳоятда кўп бўлиб, ҳаммасини жам қилсам чўзилиб кетарди. Баъзи дўстлар ва муҳиблар илтимос қилганлари учун танлаб олинди, то ёдгор қолсин деб.

Ва агар толиблар бу қавм сўзларининг шарҳини истасалар, **“Шарҳ ул-қулуб”, “Кашф ул-асрор”, “Маърифат ун-нафс”** китобларидан топиши мумкин.

Ҳар ким бу уч китобни мутолаа қилса, бу мукаррам тоифанинг сўзлари у кишига махфий қолмаслигига шубҳа йўқ. Агар бу китоб(“Тазкират ул-авлиё”)да бу қавмнинг сўзларини шарҳ қилсам, минг жузв(қисм), балки ундан ҳам зиёда қоғоз керак бўлар эди. Бироқ, асар яратишда уни мўжаз ва мухтасар қилиш суннат

тарикидандир”.⁶⁹ Навоий ҳам “Насойим ул-муҳаббат”ни ёзиш давомида Аттордек йўл тутди, китобида айрим авлиёлар ҳақидаги ҳикоятларни қисқартирган ҳолда улар ҳақида батафсил маълумотга эга бўлишни истаганларга Абдулла Ансорий ва Жомий каби улуғларнинг рисолаларини мутолаа қилишни тавсия этди.

“БОШ МАНБАИ – ҚУРЪОНИ КАРИМ”

Навоий яшаган даврда пайғамбарлар тарихига бағишланган **“Қиссасул анбиё”**лар кенг тарқалган эди. Чунончи мутафаккирнинг ўзи ҳам “Қиссасул анбиё”ларни ўқиб, улғайган. Кези келиб, Навоий дин тарихига доир мавзунини давом эттириб, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарини яратади.

Ўзигача яратилган асарларни тизимлаштириб, набийлар биографиясини сулолалар бўйича келтиради. Ислом дини манбаларига асосланган асар пайғамбарлар-расул ва набийлар ҳамда ҳаким зотлар-алломалар тарихига бағишланган.

Пайғамбарлар ҳақида келтирилган маълумотларнинг бош манбаи **“Қуръони Карим”**дир. Шунинг учун Навоий асарда фикрларини асослаш учун оятлардан фойдаланган.

Бундан ташқари Навоий Абдурахмон Жомий ҳузурида устозининг пайғамбарлар ҳаётига бағишланган **“Шавоҳид ун-нубувват”** асаридан таълим олади: “Ул, расоил ва кутуб теъдодиким, бу фақир(Навоий) алар(Жомий) хизматида таълим ва истифода юзидин ўқибмен:

...Яна бири “Шавоҳид ун-нубувват” муқобала қилилибтурким, алфози иймон жўйбори ашжорин яқин анҳори била сероб ва маонийси ийқон ашжори асорин таҳқиқ саҳоби амтори билан шахди ноб этар”, дейди Навоий.

МУАРРИХ

Алишер Навоий “Тарихи мулуки ажам”(“Араб бўлмаган шоҳлар тарихи”) номли асарини ёзишда ўз даврининг машҳур тарихий манбаларига таянган. Хусусан “Тарихи мулуки ажам” асарини ўқиш мобайнида Ҳазрат Навоий **“Банокатийнинг “Жоме ут-таворих” ва “Девон ун-насаб”, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг**

⁶⁹ Фаридуддин Аттор Тазкират ул-авлиё. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2013.11-12-б.

“Насиҳат ул-мулук”, Ҳушангнинг “Жовидони хирад”(Исломдан аввалги Эрон ҳакимлари тузган асар. Ахлоқий масалаларга бағишланган бу китоб, пешдодийлар подшоҳи Ҳушангга нисбат берилган), Мискавайҳнинг “Одоб ул-араб ва ал-фурус”, Қазвинийнинг “Тарихи Гузида” ва Яздийнинг “Мунтахаб” китобларидаги маълумотлардан фойдаланганига амин бўламиз. Қолаверса у Табарийнинг *“Тарихи Табарий”* ҳамда Фирдавсийнинг *“Шоҳнома”* асарларига мурожаат қилганки, Навоий мазкур тарихий асарларни ўқиб, ўрганиб асар ёзишга киришади. Бундан ташқари Навоий Искандар ҳақидаги қиссада хамсанавислар Хусрав Деҳлавий ва Низомий Ганжавийларнинг қарашларини ҳам келтириб ўтган.

Абу Сулаймон Фахриддин Бинокатийнинг “Девон ун-насаб” асарининг тўлиқ номи “Равзат ул-албоб фи таворих ал-ақобир вал-ансоб” (“Ақобирлар ва насл-насаблар тарихи хусусида оқиллар боғи”)дир. Асар энг қадимги даврдан тортиб то элхонийлардан Абу сайидхон ҳукмронлигигача Эрон, Ҳиндистон, Мовароуннаҳр, Хитой ва Европада бўлиб ўтган воқеалар ифодаланган.

Шунингдек, Рашиддиддун Фазлуллоҳ Ҳамадонийнинг *“Жомеъ ут-таворих”* асари ҳам тарихчи олимнинг эътиборидан четда қолмаган. Одам Атодан тортиб, то 14 асаргача бўлган даврни камраб олган бу тарихий асар “Тарихи мулуки Аҷам”да тилга олинган.

“Тарихи мулуки Аҷам”ни ёзишда *“Низом ут-таворих”*(“Тарихлар низоми”) асаридан манба сифатида фойдаланилган. Абдулхайр Насириддин Абдуллоҳ ибн Умар(Қози Байзовий) қаламига мансуб “Низом ут-таворих”да Одам Ато замонидан милодий 13-асргача бўлган давр воқеалари баён қилинган. Қози Байзовий Эрон подшоҳлари тарихини қисқа тарзда ёритиб беришга ҳаракат қилган. Бир сўз билан Навоий ўзигача ёзилган барча тарихий асарларни чуқур ўрганиб, китоб ёзишга қўл урган дейиш мумкин. Навоийнинг тарих китобларини сув қилиб ичганини “Соқийнома”даги қуйидаги сатрлар ҳам тасдиқлайди:

*Кўрки, ҳар шаҳки юруб олди жаҳон,
Барча бордурму қаро ерда ниҳон.
Ҳам Каюмарс ила Ҳушанг қани?
Иккига тоғе ила авранг қани?*

*Қани Жамшиду Фаридун охир,
Бирини кўйдиму гардун охир?
Не Каёний бору не Сасоний,
Не Скандар доғи не Ашконий.
Қолмади Рустам ила Сом доғи,
Язди Журд ўттию Баҳром доғи.
Қани хонлар хони Чингизхон,
Ўғдой қаники, эрди қоон.
Қани Темур – шаҳи исломпаноҳ,
Ки жаҳон олди, чекиб хайли сипоҳ.⁷⁰*

“ТАРИХДОНЛИҚДА ЗАМОНАСИНИНГ ЯҒОНАСИ”

Замондошлари Алишер Навоийни тарих илмини чуқур билганини, кўплаб тарихий китоблар ўқиганини ҳамда кутубхонасида ўз замонасининг маълум ва машҳур тарихий китоблари сақланганини зикр этишган. Тарихчи Мирхонд ҳам тарихий воқеаларни эшитишга кўп иштиёқи бор Навоийни “тарихдонлиқда замонасининг яғонаси” деб таърифлаган.

*Кўп эттим таворих ўқур сори майл,
Ҳомоноки бор эрдилар тўрт хайл.
Ки тарих таҳририн этган рақам,
Битибдур аларни “Мулуки ажам”.
Таворих вазъига беҳад футур,
Ки андин бу фан ичра бўлмиш қусур.
Вале улча бергайлар андин хабар,
“Низомут-таворих” эрур мўътабар.
Яна бир жаҳондор Хушанг эди,
Ки зебандаи тоғжу авранг эди.
Анга йўқ хирадмандлиг ичра ҳад,
Битиб нусхаи “Жовидоний хирад”.
Муаррихки ёзди мулуки ажам,
Бу янглиг қилур дostonни рақам.
“Мулуки тавойиф”ки машҳур эрур,
Булардурки, дафтарда мастур эрур.⁷¹*

⁷⁰ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. Фавойидул-кибар. Соқийнома. Т:Бадий адабиёт нашриёти-1965. 408-б.

⁷¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМБ-1991.70-75-б.

Шоирлар султони “Назм ул-жавоҳир”да мўғул султонларидан Иёсиддин даврида яшаган олим, атоқли тарихчи Шарафуддин Абдуллоҳ Вассоф⁷² ҳамда “Тарихи Табарий” асари муаллифи, донишманд муаррих Муҳаммад ибн Жориф Табарий⁷³ номларини зикр этган.

Навоийнинг кўрсатмаси билан Мирхонд “Равзат ус-сафо” китобини ёзишга киришар экан, асарнинг дебочасида жумладан шундай дейди: *“Ул оламини ёритувчи фикр соҳиби(Навоий)га арз қилинди. Бу сўз унинг табъига маъқул тушиб, олий кўрсатма берилди: “Тарихий китоб ёзишга киришилсин. Иборалари мажозу истиорадан холи ва ўғирли-ку орият айбидан соф бўлсин. Муқаддима, етти қисм ва хотимадан иборат бўлсин”.*

Мен қабул бармогини итоат кўзи узра қўйдим ва ... қалам каби китоб ёзишга хизмат камарини боғладим ва бу амрни бажаришда муваффақ бўлиш учун тарихий китоблар ва қогоз қоралаш учун хона сўрадим. Менинг жамъи илтимосларим ҳазрати султоннинг яқин кишиси томонидан инобатга олинди”.

Шундан сўнг Мирхонд енг шимариб ишга киришади. Ажойиб тарихий асар дунёга келади. “Равзат ус-сафо фи сияр ил-анбиё вал-мулук вал-хулафо” (Набийлар, маликлар ва халифаларнинг таржимаи ҳолида софлик боғи) тарихий асарининг еттинчи қисми Мирхонднинг невараси Хондамир томонидан ёзилган.

“ФАСОҲАТОЁТЛИК АСАРЛАР”

Хондамирнинг “Хулосат ул-ахбор фи аҳвол ил-ахёр” (Хайрли кишилар аҳволида жаҳон хабарларининг хулосаси) асари ҳам Ҳазрат Навоийнинг ғамхўрлигида ёзилган.

Шоирлар султони ўз кутубхонасидаги тарихий китобларни унинг қўлига тутқазиб, уни мазкур асарларни мутолаа қилишга, кўпроқ билим ва маълумотга эга бўлишга даъват этган: *“Наби ҳижратининг тўққиз юзу тўртинчи йили ул бузругвор маъмур кутубхонасидаги тарих ва ахборга оид барча китобларни ушбу*

⁷² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўнинчи жилд. Т: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.37-б.

⁷³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўнинчи жилд. Т: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012. 37-б.

*фақирга топишдилар ва уларни ўқишга ундадилар. Мен фасоҳатоётлик асарлар билан танишганимдан ва бўлиғ, чекланмаган фойдаларни йиғиш, ўзлаштиришдан бахтиёр ва баҳраманд бўлганимдан бошлаб шундай ҳавас бошида ва бу хаёл хотирда пайдо бўлдимки, турли тарих маълумотларига муҳтожлар ва китобдорлар машаққатларини енгиллаштириш мақсадида равшан ва тушунарли иборалар ёрдамида ул фойдаларнинг (қисқартирилган) хулосасини бир неча варақча тушурсам ҳамда ул фойдаларнинг сайланмасини баён ипига тизсам. Бу хаёлни ул фазлу камол доираси марказига (Навоий) етказганимда қабул ва ризо иззатиغا сазовор бўлди ва атоқли номани ёзишга рухсат олдим”.*⁷⁴

Хўш, Навоий Хондамирнинг қўлига қандай тарихий китобларни берган? Бизнингча, Хондамирга ўқиш учун тақдим қилинган мазкур тарихий китоблар – Навоийнинг шахсий кутубхонасида асраб-авайлаб келинган, шоирлар султони ўқиган, тарихий рисоалар ёзишда фойдаланган, ўз даврининг машҳур тарихнавислари қаламига мансуб рисоалар бўлган. Аниқроқ қилиб айтганда, Хондамир “Ҳабибус-сияр” (“Ҳабибус-сияр фи ахбори афродул-башар”) асарини ёзишда Ал-Утбийнинг “Тарихи Яминий”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Ҳофизи Абрўнинг “Зубдатут-таворих”, Абдурраззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн”, Мирхонднинг “Равзатус-сафо” асарларига асосланганлигига келиб чиқсак, Навоий муаррихга бошқа китоблар қатори мазкур тарихий адабиётларни ҳам тутқазиб, уларни ўқишга тавсия қилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Маълумки, Хондамир “Хулосат ул-ахбор” ва “Ҳабиб ус-сияр” асарларидан ташқари, Алишер Навоийнинг юксак фазилатларига бағишланган “Макорим ул-ахлоқ” (Хулқларнинг яхшилари) номли рисола яратган.

“ШОИРЛАР СУЛТОНИ ШОҲНОМАНИ ЎҚИГАНМИ?”

⁷⁴ Шуҳрат Сирожиддинов. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. Т: ”Akademnashr” - 2011. 276-277-б.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Навоий Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарини ўқиб чиққанини уни “малик ул-калом Фирдавсий Тусий”ни номини чуқур хурмат билан тилга олганлигидан ҳамда ўз асарларида “Шоҳнома” қаҳрамонлари номларини келтирганидан пайқаса бўлади.

*Бу майдонда Фирдавсий ул гурд эрур,
Ки гар келса Рустам жавобин берур.
Рақам қилди фархунда “Шаҳномаи”,
Ки синди жавобида ҳар хомаи.
Мусаллам дурур зоҳиран ул иши,
Ки маъразга келмайдурур ҳар киши.
Деди ўз тили бирла ул кони ганж,
“Ки си сол бурдам ба Шаҳнома ранж”.
Ани дерга бўлса қачон рағбатим,
Эрур онча ҳақ лутфидин қувватим.
Ки ҳар неча нутқ ўлса коҳил сарой,
Битигайман ўттуз йилин ўттуз ой.⁷⁵*

Навоий Самарқанддан устози Саййид Ҳасан Ардашерга йўллаган шеърий мактуби – маснавийдаги ушбу байтлар билан “маснавийда устои фан” (“Муҳокамат ул-луғатайн”даги эътирофи) Фирдавсий ўттиз йилда ёзган “Шоҳнома”дек улўф асарни ўттиз ойда ёзиши мумкинлигига урғу бермоқда.

Умуман олганда, шоирлар султони кутубхонасида бошқа мўътабар асарлар каби “Шоҳнома” ҳам сақланган, дейишга барча асосларимиз бор.

“ЗАФАРНОМА”ДА ҲИКОЯ ҚИЛИНГАН(МИ?)

Бундан ташқари Алишер Навоий Яздийнинг “*Зафарнома*” китобини пухта ўрганганини қуйидаги ривоятдан англаш мумкин. Аниқроқ қилиб айтганда, Хондамирнинг ёзишича, ўша йилнинг охирларида (1499/1500) бир куни ул олижаноб Амир(Навоий) Саййид Юсуф ўғлоқчига қарата Худо кўнгилларига солган нарсаларни сўзловчи тилларига шу сўзларни келтирдилар:

⁷⁵ Ўзбек адабиёти. Иккинчи том. Алишер Навоий. Т:Бадиий адабиёт нашриёти-1959.43-б.

-Хожа Яхё(Хожа Аҳрор Валийнинг ўғли) танлаган бундай турмуш тарзи сўфийларнинг хулқ-атвorigа муносиб эмас. Шуниси аниқки, кимки ўз ота-боболарининг хулқ-атворлари йўриқларидан четга чиқиб кетса ва узоқлашса, унга жудаям катта зиён-заҳмат етади. Бунга Амир Ҳусайн замонида Самарқанд аҳолисини ўз томонларига оғдириб, уруш байроғини кўтарган ва мўғил лашкари билан жангга киришиб, шаҳарни Амир Ҳусайн ва Ҳазрати Соҳибқирон(Амир Темур) учун қўлларида ушлаб турган Мавлоно Хурдак Бухорий ва Абу Бакр Наддофнинг бошларига тушган балолар мисол бўла олади. Улардан бири Амир Ҳусайн томонидан қатл этилган бўлса, иккинчиси ўзбек улусига қарашли ўлкаларда сарсон-саргардон бўлди. “Зафарнома” асарида бу тўғрида батафсил ҳикоя қилинган.

Амир Юсуф бунга жавобан:

-Мен “Зафарнома”ни ўқиганман, аммо бу тўғрида ҳикоя қилинган қисми эсимда йўқ экан,-деди.

Ўша куни соф кўнгилли Амир(Навоий) “Зафарнома”дан ўша қиссани топиб, ушбу сатрлар муаллифи(Хондамир) орқали ўша амирнинг олдига юбордилар. Мен(Хондамир) (“Зафарнома”нинг ўша жойини) унга ўқиб бердим. Бу лавҳадан Навоий “Зафарнома”ни ўқиш билан бирга, мазкур асарни хотирасида сақлаб қолганлиги яққол кўзга ташланади.

БАДИУЗЗАМОН МИРЗОГА ТАВСИЯ ҚИЛИНГАН РИСОЛА

Бундан ташқари, Алишер Навоий (“Муншаот”даги) Бадиуззамонга йўллаган мактубида ҳам шахзодага бўш пайтларида кутубхонада бўлишни ҳамда “Зафарнома”дек тарихий асарларни ўқишни тавсия этади.

Алишер Навоий Султон Бадиуззамон Мирзога ёзган мактуби(“Муншаот”даги 56-мактуб)да шахзодани кутубхонада мутолаа билан шуғулланишга ундайди ҳамда тарих китоблари ва “Зафарнома”ни ўқишни тавсия этади: “...Хорғинликни дафъ этиш учун китобхонага кирилса, кутубхона ходимлари билан шуғулланилса. Муносиб кўрган ўринбосарингизга тарих китобларидан ўқишни буюрсангиз, хусусан “Зафарнома” ни. Агар шайхлар сўзи ё баъзи девонлар ҳақида гап боргудек бўлса, у

муносиб эмасдир”⁷⁶, - деб ёзади Навоий Бадиуззамон Мирзони китобхонада китоблар ўқиши лозимлигини ўқтириб ҳамда “Зафарнома”дек тарих китобларини тинглаши зарурлигини тавсия қилиб.

СУЛТОНГА ЁҚМАГАН АСАР

“Мажолис ун-нафоис”да Навоий шоир, тарихчи ва мунший Мавлоно Абдулвосеъ Бохарзийни зикр этиб ўтган.

Хондамирнинг ёзишича, Мавлоно Абдулвосеъ ўз асарларида дабдабали сўзлар ва мураккаб ташбеҳлар кўп ишлатган. Шу боис Султон Ҳусайн Бойқаро даври воқеаларига бағишланган “Жомеъ ул-бадоеъи Султоний” тарихий асари подшоҳга ёқмаган.

Бохарзий Навоийнинг илтимоси билан Жомий ҳақида “Мақомати Жомий” асарини ёзган.

“РАСУЛУЛЛОҲ ЎҚИШНИ БУЮРГАН КИТОБ”

Дехли қозиси Мавлоно Алоуддин Амнаий ҳинд мулкининг улуғ кишиларидан бири бўлган. Бир куни кечаси бу улуғ зот тушида Ҳазрати Муҳаммадни (С.А.В.) кўради. Расулуллоҳ(С.А.В.) у кишига “Фалон китобни Қози Сайфиддин қошида ўқи”, деб буюрдилар: ”Бизинг(Расули Акрам(С.А.В.) тилимиздин анга айтки, ул икки ракъат намозки, ҳар кеча ўқирсен ва бизинг руҳимиз туҳфаси қилурсен, бизга етар”, деди пайғамбаримиз.

Ана шу пайтда қозининг шогирди ундан бир китоб олган эди. У шогирдини излашга тушди. Аксини олиб, шогирд бир неча кун устоз ҳузурига келмади. Боз устига ҳеч ким унинг уйини ҳам билмас эди. Бир кеча қози шогирднинг тушига кириб, шогирдидан китобни сўради. Шундан сўнг шогирд эрта тонгдан китобни устози қошига етказди. Китобни олгач қози Қози Сайфиддин ҳузурида уни мутолаа қилиш билан машғул бўлди.

ШЕЪРИЯТ ИЛМИ САБОҚЛАРИ

Шунингдек айтиш жоизки, Алишер Навоий шоир сифатида шеърият илмидан, қонун-қоидаларидан пухта хабардор бўлган. Ўрта асрларда яшаб, ижод этган Низомий Арузий Самарқандий

⁷⁶ Алишер Навоий. Муншаот. Т: “Маънавият”-2001.56-б.

назм оламига қадам қўйган ижодкор шеър илмини чуқур ўзлаштириши лозимлиги ҳақида шундай ёзади: “Ҳар кимнинг шеърда таъби мустаҳкам, сўзлари эса равон бўлса, шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришади. Устод Абулҳасан ас-Сарахсий ал-Баҳромийнинг “Ғоятал-арузайн” асарини ҳамда “Канз ул-қофия”, “Нақди маоний”, “Нақди алфоз”, “Сарикот” ва “Тарожим” китобларини мутолаа қилади. У мазкур фаннинг ҳар бир турини шу фанни яхши билувчи устод қўлида ўзи устодлик даражасига етмагунча,...устодлар каби унинг номи ҳам ҳаёт саҳифасида пайдо бўлмагунча таълим олади”. Арузий Самарқандий фикрларига асосланиб айтиш мумкинки, Ҳазрат Навоий ҳам ўз замонасида маълум бўлган шеърят илмига дахлдор машҳур ва зарур асарларни ўқиган ва кўз югуртирган.

Бундан ташқари, Низомий Арузий Самарқандий ўз даврининг котибларига ўқиш учун қуйидаги шоирларнинг асарларини тавсия қилганки, буларни мутолаа қилиш нафақат котиблар учун, балки назм аҳли учун ҳам кону фойда бўлган: *“Аммо ҳар илмдан баҳра топмаган, ҳар устоддан бирон нуқта ёд олмаган, ҳар ҳакимдан бир ҳикмат эшитмаган, ҳар адибдан бир санъат ўрганмаган, дабир(котиб,муҳаррир)нинг сўзлари бундай аъло даражага етмайди. Демак дабир раббул – иззат (тангри) каломини, мустафо (с.а.в.) хабар(ҳадис)ларини, саҳоба асарларини, араб мақолларини, форс адабиётини, ўтмиш аجدодлар ва уларнинг шогирдлари қолдирган китобларни мутолаа қилмоғи ва мунозараларда қатнашмоғи лозим. Соҳиб, Соби, Кобус мактубларини, Ҳумодий, Имомий ва Қудомат ибн Жаъфар ижодини, Бади, Ҳаририй, Ҳомид “Мақомат”ларини, Балъамий, Аҳмад ибн Ҳасан, Абу Наср Кундурий номаларини, Муҳаммад ибн Абдаҳ, Абдулҳамид ва Сайидаррусо хатларини ўқишини, Муҳаммад ибн Мансур, Ибнаббодий ва Ибн ун-Насобат ал-Алавий суҳбатларида бўлишни, араб шоирларидан Мутанаббий, Абивардий ва Ғаззий девонларини, форс шеърятидан Рўдакий шеърларини, Фирдавсий маснавийларини, Унсурий қасидаларини ўқишни одат қилиши керак. Мен (Низомий Арузий Самарқандий) санаб ўтган шоирларнинг ҳар бири ўз санъати бўйича замонининг ягонаси ва даврининг дурдонаси эдилар. Ҳар қандай котиб (шоир ҳам) буларнинг китобига эга бўлса, уларни мутолаа қилишни тарк*

этмаса, зеҳнини ўткирлаштиради, ақлини чархлайди, табъини равшан қилади ва сўзга моҳир бўлади”.⁷⁷

“АЛ-МУЎЖАМ”

12 – аср охири 13-аср бошларида яшаб ўтган машҳур форс-тожик адабиётишуноси Шамс Қайс Розий (Шамсуддин Муҳаммад ибн Қайс Розий)нинг “Ал-мўжам фи маъори ашъори-ил-ажам” (“Ажам шеър ўлчовлари лугати”) китоби унга фавқулодда шухрат келтириб, номини абадиятга нақш этди. “Тибён ул-лугат ат-турки ало лисон ул қанғали” (“Туркий тилнинг қанғали тилидаги муфассал баёни”), “Ал-уюб фи муқаффи ашъор ул-араб” (“Араб қофиясининг айблари”), “Китоб ул-кофи фи-л-арузайн ва-л-қавофи” (“Аруз ва қофия хусусида батафсил маълумот”) каби рисоалар ҳам ёзган бўлиб, улар бизгача етиб келмаган.

“Ал-мўжам” дебоча, икки қисм ва хотимадан иборат. Китобнинг биринчи қисми арузга бағишланган. Иккинчи қисми эса қофия ва бадий санъатлар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Хотимада шеър ва шоирлик ҳақида сўз юритилади.

“Ал-мўжам” адабиётишунослик ҳақидаги қадимий ва мукамал асар бўлиб, шеър назарияси ва шоирлик шартлари, шоир ва мунаққид муносабати хусусидаги муҳим манба ҳисобланади.

Навоий ҳам “Мезон ул-авзон” асарида Шамс Қайс Розийни аруз фанидаги устози сифатида улуглайди.⁷⁸

“МУФТОҲ”

Навоий ғазалларидан бирида “Муфтоҳ” ва “Талхис” номларини тилга олади. Хоразмлик машҳур олим Сирожиддин Абуюқуб Юсуф бин Абу Бакр Саккокий(1160-1229)нинг “Муфтоҳ ул-улум” асари араб тилининг балоғат ва фасоҳати ҳамда поэтика, сарф, наҳв(синтаксис ва морфология), маъно, баён ва бадеъ илми, аруз ва қофия илмига бағишланган бўлиб, Навоий бу китобни билган:

Банд этибтур жадал аҳли ишин ишқал андоқ

⁷⁷ .Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1984.16-17-б.

⁷⁸ .Алишер Навоий номли қомусий лугат.Т:”Шарқ” НМАК БТ-2016.158-б.

Ким, не “Муфтоҳ” анга суд қилур, не “Талхис”.

“Талхис” “Мифтоҳ ул-улум”га суяниб ёзилган Муҳаммад Қазвинийнинг асари.

Аз – Замахшарийнинг аруз вазнига бағишланган “Ал-Қутос фи-л-аруз” (“Арузда ўлчов мезони”) асари ўрта асрларда муҳим манбалардан бири ҳисобланганлигига асослансак, Навоий эҳтимол бундай зарур китобни кўрган.

Навоий “Хамсат ул-мутахаййирин”да Абдурахмон Жомийнинг ***“Рисолаи қофия”***си асосида таълим олганини айтади: *“Анингдек мухтасар ва муфид рисола бу фанда ҳеч ким билмайдур”*.

Яна шуни айтиш жоизки, 1493 йилда Навоийнинг маслаҳати ва раҳбарлигида ёзилган Атоуллоҳ Ҳусайний адабиётшуносликка оид асар – “Бадоеъ ус-саноеъ”(“Бадий санъатлар”) номли асарида ўз даврининг машҳур адабиёт назариясига доир бебаҳо қўлланмалари – Умар Родиёнийнинг “Таржимон ал-балоғат”, Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоийк ас-сеҳр фи дақойик аш-шеър”, Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам фи маосири ашъори-л-Ажам” китобларига муносабат билдирганлигидан ҳамда адабиётшунос олим Навоий ҳомийлигида яшаб, ижод этганидан келиб чиқсак, юқорида қайд этганимиздек, Хондамир сингари Атоуллоҳга ҳам фойдаланиш учун мазкур ноёб ва ўзи ўқиган китобларни шоирлар султони ўз шахсий кутубхонасидан тақдим этган бўлиши мумкин.

Тахминан 1488-1489 йилларда Ҳусайн Воиз Кошифий томонидан “Бадоеъ ул-афкор фи саноеъ ил-ашъор” (“Шеър санъатлари ҳақида нодир фикрлар”) рисоласи яратилган.

Мухтасар айтганда, Навоий бир умр “Бешикдан қабргача илм изла” ҳадисига амал қилган. Нажот илмда эканлигини англаган ҳолда доимо илмий рисоалар мутолаа қилган ҳамда илмий асарлар ёзган. Олимларни ҳам илмий китоблар ёзишга даъват этган.

НАВОИЙГА САБОҚ БЕРГАН УСТОЗЛАР

(*Тўртинчи мақола*)

Сизу биз “Навоийнинг устози ким бўлган” деган саволга, ҳеч иккиланмай “Абдурахмон Жомий” деб жавоб беришга ўрганиб қолганмиз. Аммо Ҳазрат Алишер Навоийнинг Жомийдан ҳам бошқа мураббийлари бўлганки, юзлаб устозлар буюк мутафаккири тафаккурининг шаклланишида ҳамда камолот касб этишида муҳим рол ўйнагани баайни ҳақиқат. Навоийнинг устозларини тўрт категорияга бўлиш мумкин. Биринчидан, шоир асарларини ўқиб улғайган, улар бир неча аср олдин яшаб ўтишган бўлишсада, ўз устози деб билган, фақат рухан мадад олган табаррук сиймолар, яъни, маънавий устозлар. Иккинчидан, “Маҳбуб ул-қулуб”да қайт этилган улуғ шоирлар. Учинчидан, тасаввуф илмидан сабоқ берган, факру фано тариқидаги пир-муршидлар-мўътабар зотлар. Тўртинчидан, Алишер Навоийга таҳсил берган улуғ мураббийлар.

МАЪНАВИЙ УСТОДЛАР НИЗОМИЙ - ГАНЖАВИЙ

Абу Муҳаммад Илёс бин Юсуф ибн Закий Муайяд Низомий – Ганжавий – форс-тожик тилида ижод қилган озарбайжонлик шоир ҳамда Навоийнинг маънавий устозларидан бири. Бу улуғ боборакот диний билимлар билан бир қаторда тиббиёт, фалсафа, тарих, математика ва астрономия каби фанларни ўзлаштиргани сабабли замондошлари уни “Ҳаким”(Ҳикмат соҳиби) деб улуғлаганлар.

Жомий Низомий “Хамса”си “қўлга киритган назокати ва латофати ҳеч кимга муяссар бўлмаган, балки, умуман, одамзод кудратидан ташқари ҳодисадир” деса, Навоий “ул назмлар агарчи зоҳир юзидин афсонадур, аммо ҳақиқат юзидин ҳақойиқ кашфи ва маориф баёнига баҳонадур”, деб таърифлайди.

“Хамса” хотимасида шоирлар султони Низомийни устоз сифатида мадҳ этиб, унинг шеърӣ маҳорати ва бадиӣ балоғатини таъриф-тавсиф қилади. Чунончи, ““Хамса”нинг хотимасида келтирилган рамзий лавҳа-улуғ устозлар билан фикрий учрашувда

устод Низомий қобил шогирди(Навоий)нинг адабиёт майдонидаги буюк жасоратига таҳсинлар айтади”.⁷⁹

ХУСРАВ ДЕХЛАВИЙ

Абулҳасан Яминиддин бин Сайфиддин Маҳмуд Хусрав Деҳлавий –туркийларнинг лочин уруғидан бўлган ҳиндистонлик шоир ва мутафаккир. Ўз даврининг етук донишмандларидан таълим олган шоир форс, араб ва ҳинд тилларини чуқур ўзлаштириб, уч тилда гўзал шеърлар ёзган.⁸⁰ Деҳлавий Чистия тариқатининг шайхи-Низомиддин Авлиё раҳнамолигида валийликнинг улуғ даражасига етган.

Навоий ижодига Абдурахмон Жомийдан сўнг энг кучли таъсир кўрсатган ижодкор Деҳлавийдир. Навоий Деҳлавийни ғазалнависликда Ҳофиз Шерозий ва Жомий қаторида “соҳири Ҳинд” номи билан тилга олса, “Хамса”нинг ҳар бир достони муқаддимасида уни устозлари қаторида сўз иқлимининг шоҳи, Ҳинд сеҳргари, деб улуғлайди.

*Ғазалда уч киши тавридур ул навъ,
Ким андин яхши йўқ назм эҳтимоли,
Бири –мўъжиз байнлик соҳири Ҳинд,
Ким ишқ аҳлини ўртар сўзи ҳоли.
Бири –оташнафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида масту лоуболи.
Бири-қудсий асарлик орифи Жом,
Ки жоми жамдурур сингон сафоли.
Навоий назмига боқсанг эмастур,
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.
Ҳамона кўзгудурким, акс солмиш,
Анга уч шўхи маҳвашнинг жамоли.*

“...Навоий назми(бу ерда газалиёт назарда тутилмоқда) шундай кўзгуки, унда учта гўзалнинг латофати жамулжам бўлган ҳолда намоён бўлади. Навоийнинг ҳар байтида мазкур учта устознинг(Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Жомий) ҳолати, нафаси уфуриб туради. Аниқроқ қилиб айтганда, Навоий

⁷⁹. Ё.Исҳоқов. “Сўз санъати сўзлиги” Т:Ўзбекистон – 2014. 257-б.

⁸⁰.Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўнинчи жилд.Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.480-б.

шеъриятида уч буюк шеърят даҳосининг асосий фазилатлари синтезлашган.

Алишер Навоийнинг мазкур уч устозга нисбатан юксак эътиқоди “Маҳбуб ул-қулуб”да янада аниқроқ ифодаланган”.⁸¹

ҲОФИЗ ШЕРОЗИЙ

Хожа Шамсиддин Мухаммад Ҳофиз Шерозий – форс–тожик адабиётининг йирик намояндаси. Унинг исми Мухаммад, лақаби Шамсиддин, тахаллуси Ҳофиздир. Қуръони Каримни тўлиқ ёдлаб, 14 хил қироат қила олгани сабабли “Ҳофиз” тахаллусини танлаган.

Ҳофиз Шерозий ўз ғазалларида тасаввуфий маънолар, қуръоний ҳикматлар ва фалсафий хулосаларни шоирона таъби ва истеъдоди билан омукта қилиб, мажоз тариқида айни ҳақиқатни айта олган, “Лисон ул ғайб”(ғайб оламининг таржимони) деган шарафли лақабга сазовор шоир ва мутафаккир саналади. “Насойим ул-муҳаббат”да ёзади: *“Хожалар силсиласидин азизе дебдурки, ҳеч девон Ҳофиз девонидин яхшироқ эмас, агар киши сўфий бўлса. Бу фақир(Навоий)га андоқ маълум бўлубдур ва маишхур мундоқдурки, Ҳазрат Мир Қосим аларнинг девонини “Қуръони форсий” дер эрмишларки, Каломуллоҳ оёти маонисидин мамлу ва асрору нуқотидин маишхурдур. Чун аларнинг ашъори маорифнигори андин маишхурроқдурки, иродга эҳтиёж бўлғай”*.

Навоий Ҳофиз Шерозийни ғазалнависликда ўзига устоз деб билган. “Девони Фоний”да 231 та ғазал Ҳофиз Шерозий таъсирида ёзилган. Унинг Шероздаги мақбарасини шоир бир неча марта зиёрат қилган бўлиши мумкин.

ФАРИДИДДИН АТТОР

Абуҳомид Мухаммад ибн Абубакр Иброҳим Нишопурий ёшлигидан илм олишга қизиқиб, адабий, диний, ҳикмату калом, нужум, тиб ва доришунослик фанларини чуқур ўзлаштириб, ўз даврининг пешқадам кишиларида бирига айланди. У сўфийлик муҳити ва тасаввуф аҳли орасида яшаганидан бу таълимот унга кучли таъсир кўрсатган. У зот шайхлар шайхи Маждиддин Бағдодий кўлидан дарвешлик хирқасини кийган. *“Алар(Аттор)*

⁸¹ Ё.Исҳоқов. “Сўз санъати сўзлиги” Т:Ўзбекистон – 2014.308-б.

Шайх Маждуддин Бағдодий муридидурлар ва “Тазкират ул-авлиё” китобиким, аларнинг мусаннифотидиндур. Анинг дебочасида ўзларининг Шайх Маждуддинга иродатларин зоҳир қилибдурлар”.

Навоийнинг маънавий устозига ихлос-эътиқоди баланд бўлганидан беш ёшида “Мантиқ ут-тайр”ни ёд олгани, бир умр унинг ижодидан таъсирланиб, ҳаётининг сўнгида унга “таржума расми била” жавоб айтгани –“Лисон ут-тайр”ни яратгани маълум. Бу дostonда Навоий Атторни–Қақнус, ўзини–Қақнус боласига ўхшатган. Ҳақиқатан Алишер Навоий “Лисон ут-тайр”да Фаридиддин Атторни ўзига устоз санаб, dostonнинг боши ва охиридаги фаслни унга бағишлаган. Шоирлар султони Аттор қабри устига макбара қурдирган.

*Лек Ҳақ тавфиқ берса, мен гадо,
Шайхнинг руҳига айлаб иқтидо.
Ўйла қушлар нутқини изҳор этай,
Булбули тўти киби гуфтор этай.*

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ

Тасаввуфда машҳур мавлавия тариқати асосчиси, шоир ва мутафаккир ёш **Жалолиддин Румий** Нишопурда авлиё Фаридиддин Аттор билан учрашиб, унинг дуосини олади. Ўспириннинг келажакда улуғ валий бўлишини сезган Аттор унга ўзининг “Асрорнома”сини совға қилади.

Отаси Баҳоуддин Валад ва унинг шогирдлари тарбиясини олган, Ҳалаб ва Дамашқ мадрасаларида ўқиган Румий етук олим бўлиб етишади.

Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Румийга алоҳида фасл ажратади. “Маҳбуб ул-қулуб”да қалам аҳлини ҳақиқий ишқни қуйлаган шоирлар, ўз ижодида ҳақиқий ва мажозий ишқни омукта қилган шоирлар, мажозий ишқни тараннум этган шоирлар тарзида уч гуруҳга ажратар экан, маънавий устози Румийни биринчи тоифага киритади: “Энди биз бу ажойиб зотлар гуруҳига мансуб бўлганлардан баъзилари ҳақида айтиб ўтайлик:

Ул жумладан: форсий ибора билан сирлар жавҳарини тузувчи Шайх Фаридуддин Аттор; “Маснавий”ни ёзувчи, яқинлик денгизининг сувчиси Мавлоно Жалолиддин яъни Мавлавий

*Румийлардир. Буларнинг шеър ёзишдан мақсади илоҳий сирларни баён қилмоқ ва чексиз маърифат тарқатмоқдир”.*⁸²

САЪДИЙ ШЕРОЗИЙ

Шоир, адиб ва мутафаккир **Муслиҳиддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибни Мушрифиддин Саъдий Шерозий** Боғдоддаги “Низомия” ва “Мустансирия” мадрасаларида калом, фикҳ, тафсир, араб тили, форс адабиёти, шарқ фалсафаси, тарих, мантиқ, тиб, табиий ва аниқ фанларни ўрганган. Тасаввуф олими Шаҳобиддин Сухравардий ва илоҳиёт алломаси Абдурахмон Жавзий кўлидан таҳсил олган.

Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон” асарлари унга оламшумул шухрат келтиради. Навоий “Лисон ут-тайр” достонида мактабда “Мантиқ ут-тайр” билан бир қаторда “Бўстон” ва “Гулистон” асарларидан ҳам таълим олганини айтади.

Маънавий устоз Саъдий Шерозийнинг асарлари Навоий ижодига катта таъсир кўрсатган. Бевосита “Гулистон” таъсирида ёзилган “Маҳбуб ул –қулуб”да Навоий Саъдийни “ҳақиқат асрориға мажоз тариқин” омухта қилган шоирлар гуруҳига киритиб, “маоний аҳлининг нуктапардозии” деб улуғлайди.

Кимки назм ичра гуҳаррез ўлди,

Нуктаси мўъжиза ангез ўлди.

Лафзи жонбахш нафис анфоси,

Хосият анда ўлуб эҳёси.

Саъдию, Хисраву, Салмону Камол,

*Ким эрди ҳар бири бешубҳа мисол.*⁸³

АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСИЙ

Шоир ва мутафаккир **Абулқосим Фирдавсий** замонасининг асосий илмларини эгаллаган, араб ва паҳлавий тилларини чуқур ўрганган ва қомусий олим даражасига етгани учун “Ҳаким” деб улуғланган.

Шоирлар султони Навоий Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асаридан хабардор бўлганки, мутафаккир номини ҳурмат билан

⁸² Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1983. 26-б.

⁸³ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. Фавойидул-кибар. Соқийнома. Т:Бадиий адабиёт нашриёти-1965. 424-б.

“малик ул-калом Фирдавсий Тусий” деб тилга олади. Сайид Ҳасанга йўлланган Маснавий-мактубда Фирдавсий маснавий майдонининг паҳлавони деб таърифланса, “Муҳокамат ул-луғатайн”да **“Маснавийда устои фан”** деб эътироф этилади. Албатта Навоий Фирдавсийни ўзининг маснавийда устои сифатида билган.

УНСУРИЙ

Алишер Навоий шарқ шеърятининг барча жанрларида қалам тебратган “малик уш-шуаро” **Абулқосим Ҳасан бинни Аҳмад Унсурий** ижоди хусусида бирор-бир фикр билдирмаган бўлса ҳам, унинг номини бир неча марта забардаст сўз санъаткорлари қаторида ҳурмат билан тилга олади. Жумладан, “Ҳамса”нинг тугатилиши муносабати билан содир бўлган ғайб олами сайрида Шарқнинг буюк шоирлари даврасида Унсурий ҳам бор бўлган:

*Чу Саъдию, Фирдавсию, Унсурий,
Саноию, Хоқонию, Анварий.*

Жомий “Баҳористон”да унга ўз даври шоирларининг сардори деб таъриф беради. Бинобарин, Алишер Навоий ҳам уни устозларидан бири сифатида билган.⁸⁴

САЛМОН СОВАЖИЙ

Унинг исми **Жамолиддин бўлиб, тахаллуси Салмондир**. Соважий кўплаб илмлардан мукаммал таҳсил олди. Умрининг қарийб эллик йилини Жалойирийлар сулоласи саройи хизматига сарфлади.

Соважийнинг ўзидан кейин яшаб ўтган шоирлар ижодига таъсири яққол намоён бўлади. Жумладан Ҳофиз Шерозийга кучли таъсири кўзга ташланади.

Навоий “Махбуб ул-қулуб”да Салмон Соважийни ижодида мажозий ишқ устувор устоз шоирлар билан бир сафга қўяди. Қолаверса шоирлар султони унинг маснуъ қасидасига татаббуъ ёзган: Навоий таъбири билан айтганда, “...*Яна суханпардоз устои олийшон Ҳожа Калимиддин Салмонки, қасида майдонининг*

⁸⁴ Алишер Навоий. Қомусий луғат. Иккинчи жилд. Т: Шарқ НМАК БТ-2016.53-б.

чобуксуворидур ва ўз замонининг беназир сухангузори, маишхурдурки, чун маснуъ қасидаси тартибига қалам сурубдур, ўн секкизда итмом еткурубдур. Воқеан ише қилибдурки, назм аҳли анинг тааммуқида ҳайрон ва тааммулида саргардондурлар”.

ХОҚОНИЙ

Афзалиддин Бадил бин Нажибиддин Али Ширвоний кўп маъноли шеърлари учун “Ҳассон ул-Ажам” лақаби билан машхур бўлган. Абулғало Ганжавий хузурида адабий илмдан таълим олади. Устози орқали Ширвоншоҳлар сулоласи вакили Манучеҳр Хоқон билан танишгач, “Хоқоний” тахаллусини олади. Муайян муддат саройда хизмат қилади.

Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да Хоқонийни мажоз тариқида қалам тебратган ижодкорлар сафига қўшади. “Хамса” хотимасида ҳам шоир сўз санъаткорлари - устозлари даврасида тасвирланади. “Муҳокамат ул-луғатайн”да эса Хоқонийни қасида устози сифатида тилга олади, “халлоқи маоний” - “маънолар ижодкори” деб улуғлайди. “Ситтаи зарурия” туркумига кирувчи “Минҳож ун-нажот” ва “Насим ул-хулд” қасидалари маънавий устоз Хоқонийга татаббуъ тарзида ёзилган:

Шаҳо, дар мадҳат ин назми маро ҳар кас, ки бархонад,

Нагардад мултафит бо шеъри Хоқонию Хоқонаш.

Пас аз вай соҳири ҳиндӣ чунон ин назми худ орошт,

Ки “Мирот-ус-сафо” шуд ном аз табъи сухандонаш.

Зи руҳи Хусравам ояд дусад инсофу сад таҳсин,

***Зи Хоқонӣ малолатҳо ки кардан шарҳ натовонаш*⁸⁵.**

(Мазмуни: Эй шоҳ, сенинг мактовингга бағишланган бу шеърини ким ўқиса, хоқонлик даражасидаги Хоқоний шеърига эътибор қилмай кўяди. (Хоқонийдан) кейин Ҳинд сеҳргари (Хусрав Дехлавий) бу назм қаламга олди. Унинг табъи назми билан “Мирьотус-сафо” (“Ёруғлик оинаси”) номли (асари) пайдо бўлди. Хусрав (Дехлавий)нинг руҳидан менга икки юз инсоф билан айтиладиган (гапу), юз таҳсин муқаррардир. Хоқонийга эса келадиган малолликларни тушунтириб беролмайман).

⁸⁵ Алишер Навоий. Ситтаи зарурия (Қасидалар).Т:Фан-2008. 131-132-б.

АНВАРИЙ

Шоир Авҳадиддин Али ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ Анварий ўз даврининг асосий фанлари, жумладан, нужум, ҳандаса, риёзат, мусиқа, ҳикмат, тиб ва бошқа илмларни ўзлаштиради. У йигирма ёшида Султон Санжарга бағишланган қасидаси билан подшоҳнинг эътирофига сазовор бўлиб, сарой шоирлари сафидан ўрин олади.

Алишер Навоий Анварийни “Махбубул ул-қулуб”да “назмида мажоз тариқи ғолиб” шоирлар гуруҳига киритади. “Назм ул-жавоҳир”да ҳам Анварий шоир Заҳир Фаробий билан бирга зикр этилган.⁸⁶ “Хамса” ниҳоясида ҳам Анварий сўз санъаткорларининг устози қаторида ҳурмат билан тилга олинади. *“Чун фақир(Навоий) асҳоб орасида муттаҳам бунга борменким, Анварийга муътақиддурур(мени одамлар Анварийга эътиқод қўйишида айблайдилар) ва анинг шеърини кўп ўқур. Фильвоқеъ мундоқдур(ҳақиқатан ҳам шундай)”*.

ҚОСИМ АНВОР

Темурийлар давридаги тасаввуфнинг йирик намоёндаси ва шоир Қосим Анвор Навоийнинг ёзишича, тариқатдаги мақоми шеърятдаги даражасидан баланд бўлган. Навоий болаликда ёдлаган илк шеърлар бу улуғ зот қаламига мансуб эканлигини қайд этади.

Риндему ошиқе му жаҳонсўзу жома чок,

Бо давлати гами ту зи фикри жаҳон чи бок.

*Бу фақир(Навоий) аввал назмеки, ўрганибмен, бу ... матлаъдур. Ҳамоно уч ёш била тўрт ёшнинг орасида эрдим, азизлар ўқимоқ таклифи қилиб, баъзи ҳайрат изҳор қилурлар эрди ва маснавийлари ҳазрати мавлоно Жалолиддин Румий (қуддиса сирруҳи) маснавийларининг вазнидаким “рамали мусаддас” дерлар воқеъ бўлубтур... ”.*⁸⁷

“Алишернинг дастлабки ёзган форсча шеър қайси эканини ҳозир аниқлаш қийин, албатта. Аммо бу вақтда шеърятнинг мавзуи, гоялар доираси ва шакли жуда қатъий традицион

⁸⁶ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўнинчи жилд. Т.: Ғ. Ғулом номидаги НМИУ-2012.37-б.

⁸⁷ Алишер Навоий. Ўн иккинчи том. Мажолисун-нафоис. Т.: Ғ. Ғулом номидаги БАН-1966.9-б.

(камдан-кам истисноларни эътиборга олмаганда) бўлганини кўзда тутсак, шу билан бирга Амир Қосим Анвор - биринчи бўлиб Алишер ёд олган шоир, Мир Шоҳий(Сабзаворий) эса - Алишер билан дастлабки хат-мактуб ёзишган шоирлардан бири эканини эсга олсак, Алишернинг даставвал шу икки шоирга ўз ижодида эргашиганини тахмин қилиш хато бўлмайди. Бу фикрни тасдиқлайдиган яна бир далил бор: Навоий ҳақиқатан ҳам бу икки шоирга татаббулар қилган(яъни уларга эргашиб, улардан мавзу олиб шеър ёзган) ва бу шеърларини кейинроқ ўзининг форсий шеърлари девонига киргизган”.⁸⁸

Навоий маънавий устози Қосим Анвор қабри бошида йирик мақбари қурдиради: “Ва ул ҳазратнинг муборақ марқади Жом вилоятида Харжурд қасабасидадур. Ва фақир ҳам ул остона жорубкашларидинмен(мақбара ходимларидан)”.

МАВЛОНО ЯХЪЁ СЕБАК

Шоир, арузшунос олим ва хаттот бўлмиш **Мавлоно Яхъё Себак** Туффоҳий, Фаттоҳий, Хуморий ва Асрорий тахаллуслари билан ижод қилган. Алишер Навоий Яхъё Себакнинг шогирди Дарвеш Мансурдан аруз илми бўйича таҳсил олгани учун ўзини восита билан маънавий устозининг шогирдиман деб таъкидлаган: “Бу фақир аруз фанида восита била Мавлоно (Яхъё Себак)нинг шогирдимен”⁸⁹

ШАРАФУДДИН АЛИ ЯЗДИЙ

“Мажолис ун-нафоис”нинг иккинчи мажлиси аввалида Навоий устоз ва буюк муаррих **Шарафуддин Али Яздий** билан олти яшарлигида учрашганини эсга олади: “Фақир(Навоий) алар(Яздий) сори борурга муваффақ бўлдум. Ҳар неким сўрдилар жавоб айтдим. Табассум қилиб таҳсин қилдилар, дағи сўрдиларким, мактабга борибмусен? Дедимким: борибмен. Дедиларким: не ергача ўқибсен? Дедимки: “таборак” сурасигача. Дедиларки: бу жамоат атфалидин(болаларидан) биз тилаганда, сен келиб биз била ошно бўлдунг, сенинг учун фотиҳа ўқули деб ўз фотиҳаларига мушарраф қилдилар”. Бу билан шоир нафақат Яздийнинг дуосини

⁸⁸ И.Султон. ”Навоийнинг қалб дафтари”. Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1969.81-82-б.

⁸⁹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн иккинчи том.Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1966.16-б.

олди, балки кейинчалик улуғ устознинг “Қасидаи Бурда” ҳамда “Асмоуллоҳ” асарлари шарҳлари ва “Зафарнома” каби китобларини мутолаа қилди, муаммо илмига бағишланган асарига қайта-қайта мурожаат қилди: *“Бир кун бу фақир(Навоий)ни муаммо фикри бу водийга солиб эрдиким андин бериким, устоуди фан Мавлоно Шарафуддин Али Яздий(рахматуллоҳи) бу фанни тадвин қилиб, бу фан аҳлининг отин тиргузди...”*.

ТУРБАТИЙ БИЛАН УЧРАШУВ

“Такдир Алишер Навоийни замонанинг улуғ ва шарафли кишиларига яқин қилди, устоз-мураббийлик этувчи зотлар билан ошно этди”.⁹⁰ Навоий Машҳад мадрасаларида таҳсил олиб юрган кезларида ана шундай улуғ сўз санъаткорларидан бўлмиш машҳур устоз шоир **Шайх Камол Турбатий** билан учрашиш бахтига муяссар бўлади: *“Фақирнинг(Навоийнинг) ани(Турбатий) кўрарга кўп орзум бор эди, ошнолиг бу навъ воқеа бўлдиким, Султон Абу Саид Мирзо замонида ғариб ва хаста бир буқъада йиқилиб эрдим. Қурбон вақфаси бўлди, оламнинг ақсо билодидин халқ имом равзаси тавофига юз қўйдилар...Жамоат маволиваш эл сайр қилиб, деворда битилган абётни ўқиб, бир байт устида баҳсга тушдилар. Бир улуғ кишиким, ул жамоат анго тобеъ эрдилар, ул жамоатни илзом қилди. Фақир заъф ҳолида ул жамоат жонибин сўз айттим. Анга дедиларким: бу бемор йигит ҳам бир сўз айтадур. Ул улуғроқ киши худ Шайх Камол эрмишим, зиёратга келган эрмиш! Бошим устига келиб, мабҳасни орага солди. Фақир жавоб бергач, ўз сўзидан қайтиб, таҳсинлар қилиб, ҳолимни тафаҳхус қилди. Эrsa ул ҳам фақирни эшитган экандур ва кўрар ҳаваси бор экандур. Хушвақт бўлуб, дилжўйлулар қилиб, қошимга ўлтурди...”*⁹¹ Навоий ва Шайх Турбатий ўртасидаги устоз-шогирдлик ва шоир ибораси билан айтганда, “ошнолик” муносабатлари ана шундай бошланган эди. Шоир “Мажолис ун-нафоис”да у ва устоз шоирлар Мавлоно Абдусамад Бадахший ва Муҳаммад Муаммоий ўртасида “ошнолик” ва “улфат”лик борлигини зикр этади.

⁹⁰ Маънавият юлдузлари. Т: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” ДИН-2011.229-б.

⁹¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн иккинчи том. Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1966.39-б.

“МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ”ДАГИ УСТОЗ ШОИРЛАР (Бешинчи мақола)

Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да Али ибн Абу Толиб, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий, Хисрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий каби улуғ устоз шоирлар қатори тасаввуфда нозиклик ва мушкуллик чигалини ечувчи Шайх Заҳириддин Санойӣ, ҳақиқат аҳлининг яғонаси Шайх Авҳадиддин ва “мажоз тариқи адоси алар назмиға ғолиб” шуаро Камол Исфahоний, Ҳожу Кирмоний, Мавлоно Жалолиддин, Хожа Камол, Заҳир, Абдулвосиъ, Асир, Салмон Соважий, Носир Бухорий, Котибий Нишопурий ва Шоҳий Сабзаворий номларини келтириб ўтган. Иззат Султон ҳам *“Шеърятни ўзининг ҳаёт иши деб билган Алишер Навоийнинг устодлари ким эди?” деган саволни ўртага ташилар экан, Навоий асарларида бунга қисман жавоб борлигини айтади. ““Маҳбуб ул-қулуб”да Навоий шоирлар ҳақида махсус боб очиб, улардан энг улуғларига баҳо беради ва демакки, уларни(юқорида номлари зикр этилган) ўзининг(ҳам ҳамма шоирларнинг) устоди деб билади”*.⁹² М.Имомназаров Алишер Навоийнинг шеърятдаги илк устозлари тоғалари *“яхши табъи бор” Мир Саййид Кобулий ва “муסיқа илмидан хабардор” Муҳаммад Али Ғарибийлардир,*⁹³ *деб таъкидлайди.*

“ИЛОҲИЙ МАЪРИФАТ КУЙЧИЛАРИ САРДАФТАРИ”

Ҳазрати Али (р.а.) – Али ибн Абу Толиб (600-661) “чорёрлар” деб аталувчи тўрт халифанинг тўртинчиси. “Маҳбуб ул-қулуб”да Али (р.а.)ни Навоий илоҳий маърифат куйчиларининг сардафтари ва пешвоси деб таърифлайди ва шеърӣ девони борлигини айтиб ўтади: *“У кишининг шеърӣ девонлари бор бўлиб, унга яширинган сир ва маъноларнинг чегараси йўқдир”*.⁹⁴

Навоий асарларида Ҳазрат Али улуғланган. “Хазойин ул-маоний”да Ҳазрат Али(р.а.)нинг *“Унзур лимо қола ло танзур лиман*

⁹² И.Султон. “Навоийнинг қалб дафтари”. Т: Ғ.Ғулом номидаги БАН-1969.98-99-б.

⁹³ Маънавият юлдузлари. Т: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси ДИН-2011.228-б.

⁹⁴ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб Т: Янги аср авлоди-2019.41-б.

қола” (*Ким гапираётганига эмас, нима деяётганига қара*”) ҳикмати куйидагича таржима қилган:

*Чун гараз сўздин эрур маъни анга,
Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр.
Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини,
Кўрма ким дер они, кўргилки не дер.*

“СИРЛАР ЖАВҲАРИНИ ТУЗУВЧИ”

Шайх Фарииддин Аттор (1148-1221) – Муҳаммад ибн Абу Бакр бинни Иброҳим тасаввуф олими, шоир.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Навоий Фарииддин Атторни ўзининг маънавий устозларидан бири санаган. Ёшлигидан бу зоти бобаракотга ихлос қўйиб, беш ёшида “Мантиқ ут-тайр”ни ёд олади. Ҳаётининг сўнггида эса “таржума расми била” – “Лисон ут-тайр”ни яратади.

“Маҳбуб ул-қулуб”да қалам аҳлини илоҳий ишқни улуғлаган, илоҳий ва мажозий ишқни омухта ҳолда тараннум этган ва мажозий ишқни куйлаган шоирлар сифатида уч тоифага ажратиб, Фарииддин Атторни биринчи тоифага киритади. Бу тоифанинг шеърятдан мақсади илоҳий сирларнинг назмий талқини – маъно хазинасидан маърифат гавҳарини териб, ўқувчилар файз олиши учун назм риштасига теришдан иборат.

“Профессор Хелмут Риттер “Ислом қомуси”даги Фарииддин Атторга бағишланган мақоласида унинг ижодий фаолиятини уч босқичга ажратади: биринчи босқичда у моҳир ҳикоянавис, иккинчи босқичда ҳис-ҳаяжони юксак бир шоир, кейин эса ҳар қандай режадан фориғ бир ҳолда асарлар яратган эркин ижодкордир. Атторга нисбат берилган “Хусравнома”, “Асрорнома”, “Жавҳарнома”, “Мусибатнома”, “Илоҳийнома”, “Мухторнома”, “Мантиқ ут-тайр”, “Девон”, “Тазкират ул-авлиё” каби ўндан ортиқ нодир асарлар ана шу уч босқичда ёзилган. Аттор бошданоқ тасаввуф, ишқ ва маърифат сирлари билан қизиққан. Сўфий, дарвеш, фақру фано аҳлининг маънавий-руҳий ҳаётига оид китобларни у алоҳида диққат билан ўқиб-

ўрганган. *Атторнинг ўз эътирофига кўра, валий ва эранларга бағишланган мингга яқин китобни мутолаа қилган.*”⁹⁵

“ЯҚИНЛИК ДЕНГИЗИНИНГ СУВЧИСИ”

Мавлоно Жалолиддин Румий (1207-1273) – буюк шоир ва мутафаккир, тасаввуфдаги машҳур мавлавия тариқати асосчиси. Жалолиддин Румийни Навоий ўзига устоз деб билган. “Махбуб ул-кулуб”да Навоий Румийни ҳақиқий ишқни куйлаган шоирлар тоифасига қўшади: *“Маснавий”ни ёзувчи, яқинлик денгизининг сувчиси Мавлоно Жалолиддин, яъни Мавлавий Румийдир. Буларнинг шеър ёзишдан мақсади илоҳий сирларни баён қилмоқ ва чексиз маърифат тарқатмоқдир*”.

“МАЪНО АҲЛИ СЎЗ ПАРДОЗЧИСИ”

Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий(1203-1292)нинг “Бўстон” ва “Тулистон” асарлари ўша вақтдаёқ ва кейинги даврларда ҳам жуда машҳур бўлган. Саъдий Шерозийнинг 4 та ғазаллар девонида шеърятининг энг гўзал намуналари жамланган. Саъдий ижодида ишқи мажозий ва ишқи ҳақиқий тараннуми уйғунлашиб кетган. “Махбуб ул-кулуб”да Саъдий *“Маъно аҳли сўз пардозчиси”* деб таърифланади.

Саъдий асарлари Навоий ижодига катта таъсир кўрсатган. Унинг “Тулистон” асари таъсирида “Махбуб ул-кулуб” рисоласи ёзилган.

“ИШҚ АҲЛИНИНГ САДОҚАТЛИ ОШИҒИ”

Амир Хисрав Дехлавий(1253-1325)ни Алишер Навоий ўзининг маънавий устозларидан бири ҳисоблаган.

У 1253 йили Ҳиндистонда йирик давлат арбоби оиласида дунёга келади. Асли шахрисабзлик бўлмиш бу зоти бобаракот “Хамса”, шеърӣ девонлари ва қатор асарлари билан шуҳрат топди. *“Унинг камолоти (ортиқча) шарҳ ва баёнга муҳтож эмас. Фариштасифат олам маънилари ганимати билан бой, ийқон (имон, эътиқод) конининг гавҳари ва ирфон дарёсининг бебаҳо дуридир...Ошиқлар подшосидирким, номи ҳам Хисравдир.*

⁹⁵ Иброҳим Ҳаққул. Мерос ва моҳият. Т: Маънавият-2008.61-62-б.

Сўзамоллик мулкида бу ном бенуқсондир, (шунинг учун ҳам) унинг ҳақидаги ортиқча гаплар мартабасиз (ва) унинг хусусидаги қиссани қисқа қилиш лозим.

...Фозиллар Амир Хисрав девонини жам қила олган эмаслар, зеро инсоф юзасидан фикр қилиб кўриб, билганларки, дарё зарфга, илоҳиёт илми ҳарф қайдига сизмас экан. Бахтиёр султон Бойсунқур баҳодир (Шоҳруҳ Мирзонинг ўғли) Амир Хисрав шеърларини жамлашда кўп саъй ҳаракатлар қилди ва ўша пайтда 120 минг байтдан зиёдроқ шеъри тўпланди. Кейинчалик, (Амир) Хисрав газалларидан девонига кирмаган яна икки минг байтни топдилар. Тадқиқ қилиб кўрдиларки, Амир Хисравнинг барча шеърларини тўплаш амримаҳолдир. Шу сабабдан, бу ишни тўхтатган эканлар. (Лекин) Амир Хисрав рисоаларидан бирида ёзганки, менинг шеърларим 500 минг байтдан камроқ, 400 мингдан ортиқроқ деб.

...Амир Хисравнинг хос ва нозик маънилари, пуришўр ва ошиқона суҳанлари инсон қалбига ўт ёқиб, ошиқларнинг сабру тоқатларини зуҳур этади... ”⁹⁶

“ТАСАВВУФ МУШКУЛОТЛАРИ ТУГУНИНИ ЕЧУВЧИСИ”

Шайх Заҳириддин Саной (1079-1140) – Абдулмажид Маждуд ибни Одам Ғазнада яшаб ижод этган. Санойнинг катта шеърлар девони, айниқса, “Ҳадиқат ул-ҳақиқат” (“Ҳақиқатлар гулзори”) номли достони ғоятда машҳур. 12 минг байтдан иборат бу достонни адабиётда тасаввуф комуси деб атайдилар. “Маҳбуб ул-қулуб”да Навоий Заҳириддин Санойни “*тасаввуф мушкулоти тугунини ечувчиси*” деб қайд этади.

“ҲАҚИҚАТ АҲЛИНИНГ ЯҒОНАСИ”

Шайх Авҳадиддин (1168-1236) – Ҳомид ибн Абуфаҳр Авҳадиддин Кирмоний тасаввуф намояндаси, улуғ шайх, шоир. Шайх Рукниддин Синжонийнинг шогирди. У форс-тожик ирфоний шеърятининг устозларидан саналади.

⁹⁶ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан)
Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981. 96-97-б.

“Насойим ул-муҳаббат”да Шайх Авҳадиддин *“ниҳоятда улуг киши эрмиш, гўзал шеърлари бор”*, деб таърифланган. “Маҳбуб ул-қулуб”да эса Шайх Авҳадиддин Кирмоний *“ҳақиқат асрорига мажоз тариқин”* омухта қилган шоирлар гуруҳига киритилган.

“МАЪНОЛАРНИ ОЧИБ БЕРУВЧИ”

Хожа Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз (1321-1389) – машҳур шоир Қуръони каримни ёд олган ҳофиз бўлган, таҳаллуси ҳам шу фазилатидан олинган. Ҳофизни ўз давридаёқ “ринд” деб аташган эди. Бунинг боиси кўпроқ унинг шеъриятда жаранглаган журъатли овози, ҳур ва дадил фикрларидир. Ҳофиз ғазалларида ирфоний ғоялар, тасаввуфга эътиқод устунлик қилади. Алишер Навоий лирик шеъриятда Ҳофизни ўз устозларидан бири сифатида эътироф этган. Шоирлар султони “Маҳбуб ул-қулуб”да Ҳофизни маъноларни очиб берувчи деб таърифлайди.

“СУХАНИ ҒОЯТ НОЗИК”

Камол Исфahоний (1170-1237) – 10 минг байтдан зиёд шеърий девон соҳибидир. Шоир қасидалари фақат мадҳия руҳида бўлмай, уларда маҳорат билан замона носозликлари, илм-ҳунар аҳлининг ночорликлари, баъзи давлатмандларнинг жоҳиллиги юзасидан дадил фикрлар илгари сурилади. “Султон Улуғбек кўрагон Жамолиддин Муҳаммад (ибн) Абдураззоқ(Камол Исфahонийнинг отаси) сўзларини Камолиддин Исмоил сўзларидан ортиқ кўрар ва дердики: *“Ажабо, отанинг сўзлари покизароқ ва шоиронароқ, лекин не сабабдан ўғилнинг сўзлари шуҳрат топибдир”*. Бу даъво далилсиз ва у кибрланишидир, зеро Камолиддин (Исмоил)нинг сухани ғоят нозик, зоҳири осон, мазмуни терандир. Аммо подшолар сўзига шак келтирмоққа авомнинг дахли йўқ, (яъни): *“Подшолар сўзи-сўзлар подшосидир”*.⁹⁷

“МАЖОЗ ТАРИҚИДА ҚАЛАМ ТЕБРАТГАН”

Ҳоқоний Ширвоний (1120 – 1198) - Косиб оиласида дунёга келади. Амакиси қўлида табиб ва шоир бўлиб етишади. Бирмунча вақт ширвоншоҳлар саройида хизмат қилади.

⁹⁷ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан)
Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981. 69-б.

Ҳоқоний девони 17 минг байтдан таркиб топган. Унда 220 қасида, 330 ғазал, 300 рубойи, 230 форсча қитъа ва 450 арабча шеърлар бор. Ҳоқоний шеъриятининг кейинги давр шоирларига таъсири сезиларли бўлган. Навоий Ҳоқонийни мажоз тариқида қалам тебратган шоирлар қаторига қўшган.

“ШОИРЛАР НАҲБАНДИ”

Ҳожуйи Кирмоний (1280-1341) – *“Кирмоннинг бузургзодаларидан, фозил ва хушсухан кишидир. Даврининг фозилу муътабарлари унинг фасоҳат ва балогатда тенги йўқ, шоирлар наҳбанди, деб атаганлар... “Хумой ва Хумоюн” китобини Богдодда битган ҳамда бу дostonда суханворликнинг додини берган. Ўша ерда яна марғуб ғазаллар ёзган.*

*Хожунинг девони йигирма минг байтдан иборат. Ҳаммаси маснуъ. (Девон) покиза қасидалар, қитъалар ва ғазаллардан тузилганки, таҳсинга сазовордир”.*⁹⁸

“ТЕНГИ ЙЎҚ ШЕЪР БИЛАН”

Мавлоно Жалолиддин – Ибни Жаъфар Фароҳоний (вафоти 1336) соҳиби девон шоир. Низомий Ганжавийнинг “Махзан ул-асрор”ига 3 минг байтли жавоб ёзган. Шеърятда фалсафий, диний ва ахлоқий ғояларни тараннум этган. *“Сахий, олий ҳиммат ва мурувватли одам бўлиб, ҳамиша деҳқончилик билан тирикчилик қилган. Шоир ва олимлар хизматида бўлар, (ўзи ҳам) хуш сухан шоир эди. Донишманд шайх Саъдий Шерозийга назира ёзган ҳамда шайх Низомийнинг “Маҳзан ул-асрор” (“Сирлар хазинаси”)ига минг байтдан ортиқ, тенги йўқ шеър билан жавоб айтган”.*⁹⁹

“ПОКИЗА ВА НАФИС ҒАЗАЛЛАР СОҲИБИ”

Ҳожа Камол – Камолиддин Амид 12 асрда яшаб, ижод қилган шоир. Бухородан Хуросонга Султон Санжар саройига келган. У донишманд инсон, моҳир хаттот ва мусиқачи бўлган. Анварий таъсирида ёзган шеърлари анчагина. Камол Амид девони

⁹⁸ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан)
Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981. 96-97-б.

⁹⁹ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан)
Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981. 81-б.

замонамизгача етиб келмаган. Улардан баъзилари тазкираларда берилган. Навоий бу шоирни мажоз тариқида шеър битган ижодкорлар сирасига киритади.

Аммо Алишер Навоий: Қомусий луғатида “Маҳбуб ул-қулуб”да Хожа Камол деганда Камол Хўжандий(1318-1401) кўзда тутилганлиги ёзилган. Хўжандда туғилган шоир Самарқанд, Хоразм ва Тошкентда таҳсил олади. У 14 асрнинг ўрталарида ҳаж нияти билан сафарга чиқиб, қайтишда Табризда яшаб қолади. *“Замонасининг улуғи, одиллар мақбули, хосу авом паноҳгоҳи, давр акобирлари сардори эди. Азиз табъи кўпроқ шоирликка мойиллиги боис, унинг шарофатли зикри шуаро гуруҳида ёзилаётир. Шайхнинг валийлик ва иршодлик даражаси ортиқ бўлиб, шоирлик (эса) у эришган мартабаларнинг настидир...*

*...Хожа Ҳофиз (Шерозий)да зойибона шайхни (Камол Хўжандийни) кўриш ихлоси, унга эътиқод пайдо бўлиб, ҳамиша унинг шеърларини талаб қилар эди. Шайхнинг руҳлантирувчи фараҳбахш газалларидан унда завқу кайфият тугиларди. (Бир вақт унинг шеърларини ўқиб) бундай деди: “Бузрукворнинг табиати олий ва сўзлари покиза экан”. Ва инсоф билан айтиш керакки, ундан илгари ва кейин ўтган шоирлардан биронтаси Хўжандийдан покизароқ, нафисроқ газал айтмаган”.*¹⁰⁰ Агар биз Навоийнинг замондоши Давлатшоҳ Самарқандийнинг Хожа Камол ҳақидаги мазкур фикрларига асослансак, шоирлар султони “Маҳбуб ул-қулуб”да Амидни эмас, балки айнан Хўжандийни “мажоз тариқи адоси назмиға ғолиб” шоирлар сирасига киритган, деган хулосага келамиз.

Аммо масаланинг яна бир томони борки, Навоий Хожа Камол деганда Машҳадда учрашган шоир Камол Турбатийни ҳам назарда тутган бўлиши мумкин

“ҚАСИДА ПАЙҒАМБАРИ”

Анварий – Авҳадиддин Муҳаммад Анварий (1105-1187) Султон Санжар саройи қасиданавис шоирларидан. Авҳадиддин Анварийни “Қасида пайғамбари” деб аташган. Шеърлари катта бадий маҳорат билан ёзилганлиги, тили бир мунча оғир ва теран

¹⁰⁰ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан)
Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981. 127-128-б.

маъноли эканлиги эътироф этилган. Масалан Абулҳасан Фарраҳоний Анварий девонини шарҳлаш учун турли фанларга оид 60 та илмий китоб, 20 га яқин девон ва илк классик шеърят билимдонлари маслаҳатларидан фойдаланган. Бу мисолдан Анварий мутафаккир шоир бўлганлиги ойдинлашади. *“Сўзамоллиги ва фазилат тарқатувчилиги таърифи ой каби равшан, замона шоирлари ичра донишманддир. Бошқа хислатларда ҳам унга тенг келадигани кам бўлган. Асли Абивард вилоятининг Меҳна ёнида жойлашган Будана қишлоғидан бўлиб, у қишлоқ дашти Ховарон саҳросидадир. (Шунинг учун ҳам) Анварий дастлаб “Ховарий” тахаллусини олган. (Кейинчалик) устоди ундан “Анварий” тахаллусини қабул қилишни сўраган”.*¹⁰¹

Навоий Анварий шеърларини севиб мутолаа қилган. Кунлардан бир куни Жомий ҳузурида ҳам Анварий қасидалари ҳақида сўз очилади. Аниқроқ қилиб айтганда, *“Алар (Жомий) бу навъ таъриф қиладур эрдиларким: “Биз а(Анварий)нинг ашъорин, батахсис қасойидин оз кўриб эрдик, бу яқинда бир-икки девони бизнинг илигимиз(қўлимиз)га тушубтур, гоҳи анга машғул бўладурбиз, баъзи ерда айтса бўлғайким, башар каломидин ўтиб, эъжоз ҳаддига етмиш бўлғай, ғариб таркиблар ва ажиб адолар назарга келадур”.*

Чун фақир(Навоий) асҳоб орасида муттаҳам мунга борменким, Анварийга муътақиддурур (Мени Анварийга эътиқод қилишда айблайдилар) ва анинг шеърин кўп ўқур. Филвоқеъ мундоқдур (Ҳақиқатан ҳам шундай). Бағоят хушвақт бўлуб айттимким: *“Илтимосим борким, ул қасидасинким будур:*

Гар дилу даст баҳру кон бошад,

Дилу дасти худойгон бошад.

(Таржимаси: Агар кўнгил билан қўл –дарё ва кон бўлса, Шоҳларнинг дили ва қўли бўлади).

бир қатла ўқуб мулоҳаза қилилса”.

Алар мутабассим бўлуб айттиларким: *“Ажаб сўз айтдинг, биз бу уч-тўрт кунда бу қасидасин ўқуб, хушҳол бўлуб, гоят хуш келгандин жавоб ҳам айтибмиз, - деб мусаввадани бир худранг*

¹⁰¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан)
Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981. 42-43-б.

варақда чиқариб, фақирнинг илгига бердиларким: “Ўқуб кўр”.
Матлаи бу эрдиким:

**Ҳар киро дар даҳон забон бошад,
Дар санои шаҳи жаҳон бошад.**

(Ҳар кимнинг оғзида тили бўлса, Жаҳон шоҳининг мадҳида бўлсин).

Биз фақирлар не истиҳқоқ била таъриф қила олғайбиз. Мунча
густоҳлиқ қилилдиким, ул қасидани сеҳр хаёл қилур эрдик, бу шеър
ани паст қилгондек кўринадур, ҳамоноки мўъжиз деса бўлғай”.¹⁰²

НАВОИЙ ҚАЙСИ ШОИР ЗАҲИРНИ НАЗАРДА ТУТГАН?

Заҳир – Заҳириддин Нишопурий 12 асрда яшаган шоир ва тарихчи. Ишқий ва ахлоқий мавзуларда пароканда шеърлари бор. Яна Заҳир Самарқандий деган (12 асрда яшаб ўтган) насрнавис бўлган. Энг муҳим асари “Синдбаднома” бўлиб, адолатли шоҳ тимсолини сержило бўёқларда яратган. Навоий бу ерда (Заҳир деганда) мажоз тариқида қалам тебратган шоирларни санаб ўтаётгани учун сўз Заҳир Нишопурий устида кетаяпти чоғи¹⁰³, - дейди Иноят Махсумов. Аммо Алишер Навоий: Қомусий луғатида Заҳир Нишопурий ўрнига “мажозий ишқни тараннум этган шоирлар сирасидан” Заҳир Форёбий номи зикр этилади. “Шоир тез танилиб, Нишопур ҳокими Тўғоншоҳ саройига таклиф этилади. Ҳоким билан муносабатлар бузилгач, у саройни тарк этади ва Озарбайжонда Қизил Арслонга хизмат қилади. Девони қасида, газал, қитъа, рубоий ва таркибанд жанридаги шеърлардан иборат. Жамолиддин Исфаҳоний, Мужириддин Байлақоний, Хоқоний Ширвоний, Низомий Ганжавий, Асириддин Ахсикатий, Анварий Абивардий каби шоирларнинг издоши бўлган. Шунинг учун ҳам Навоий Заҳир Фарёбийни “Маҳбуб ул-қулуб” асарида мажозий ишқни тараннум қилган шоирлар сирасига киритади. Навоий “Ҳилолия” қасидасини Заҳир Фарёбийнинг шу номдаги қасидаси таъсирида ёзган.¹⁰⁴ Демак Навоий Заҳир деганда Фарёбийни назарда тутган бўлса ажаб эмас.

¹⁰² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Бешинчи жилд. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.750-б.

¹⁰³ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т:Янги аср авлоди-2019.295-296-б.

¹⁰⁴ Алишер Навоий: Қомусий луғат. Биринчи жилд. Т: “Шарқ” НМАК БТ-2016.191-192-б.

АБДУЛВОСЕЪ ЖАБОЛИЙ

Абдулвосеъ (вафоти 1160) – Бадиуззамон Фарииддин ибни Умар ибни Рабеъи Гуржистоний ўз замонасида Абдулвосеъ Жаболий номи билан танилган. Ҳиротда таҳсил кўриб, Ғазна ва Машҳадда яшаган. Девони қасида, ғазал ва рубоийлардан таркиб топган. Шеърларида баҳор, наврўз, ишқу муҳаббат, дўстлик ва садоқат тараннум этилган. Навоий Абдулвосеъни мажоз тариқида ёзганлар қаторига қўшади.

ЎЗ ДАВРИНИНГ МАШҲУР ИККИ “АСИР”И

Асир – Асириддин Абдуллоҳ Амоний (вафоти 1236) араб ва форс тилларида ижод қилган, айниқса *Анварий шеърларига пайравлик қилган шоир. Содда, таъсирчан ва ширин шеърларидан тузилган девони тахминан 5000 байтни ташкил қилади. Қарийб шу даврларда яна бир Асири Ахсикатий (Асириддин Абулфазл Муҳаммад Тоҳир) деган шоир (1108-1198) яшаган. У Ҳирот ва Марвда таҳсил олиб, риёзат, тиб, нуҷум, ҳайъат, фалсафа, тилишуносликда шухрат қозонади. Маълум муддат Ироқи аҷамда истиқомат қилади. Девонида 120 қасида, 220 ғазал, 80 қитъа, 80 рубоий, 4 таркибанд ва таржеъбанд, 24 фард мавҷуд. Ғоялари – кажрафтор фалакдан шикоят, давлатмандларнинг ҳирсу ҳавасга ружуълари ва тамаъкорликларни қоралаб, сабру тоқат, илму донишга даъват каби фоний фикрлардан иборат. Фикримизча, Навоий Асир деганда, Асириддин Ахсикатийни эмас, Асириддин Абдуллоҳни кўзда тутган. Зероки, бу шоир Навоий тилга олган мажоз тариқида ижод қилгай шоирлар жумласидандир.*¹⁰⁵ Бироқ Давлатшоҳ Самарқандийнинг Асириддин Ахсикатий ҳақидаги куйидаги фикрлари уни Навоий зикр этган “Асир” бўлиши мумкин деган фикр ўйғотади: “...Фазл эгалари Асир(иддин Ахсикатий)нинг шоирлигига тан берар эдилар. Баъзилар унинг сўзлари Анварий ҳамда Хоқоний сўзларидан фазлirroқ эканлигини айтганлар. Бошқалар (эса) бу фикрни қабул этмадилар. Инсоф билан айтганда, мазкур учала фозилнинг (ўзига хос) бир шеваси борки, бу ўзгаларда учрамайди. (Чунончи) Асириддин (Ахсикантий) сўзни

¹⁰⁵ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т:Янги аср авлоди-2019.296-б.

донишмандона, Анварий завқ билан айтар эдилар. Хоқоний (эса) сўзга беазагу оройиш беришда барчадан мумтоз эди...(Хуллас) улар учаласи (ҳам) маънилар дарёсининг гаввослари эдилар ва ҳар бири ўша дарёдан кучи етганча дур олиб чиққанлар”.¹⁰⁶

ШУАРОНИНГ УЛУҒЛАРИДАН

Салмон Соважий – “Шуаронинг улуғларидан...илми сиёқни ҳам яхши билган, шеър ушоирликда ўз асрининг саромади бўлган. Донишманд шайх Рукниддин Алоуддавла Симноний айтган экан: “Симноннинг анорию Салмоннинг шеърига ўхшаши ҳеч қаерда йўқ”, деб. Бу гапнинг исботи – шоирнинг шеърийатда кўрсатган истеъдодидир. Фозиллар олдида равшанки, бундан зиёд ақл, ақлга сизмайдир. Хусусан, шоир девонига кирмаган бир қасида унинг истеъдодидан ягона гувоҳдир”.¹⁰⁷

“КИТОБДАН БОШҚА ҲЕЧ ВАҚОСИ ЙЎҚ ЭДИ”

Носир Бухорий – 14 асрда яшаб ўтган бу шоир “фозил ва дарвиш табиат (бўлган). Фақирона сўзлари қалбга етиб боради. (Носир Бухорий) ҳамиша дарвешлар либосида саёҳат қилиб, наमतдан тикилган қабо, тақия, бўз чопон кийиб юрган. Унинг китобидан бошқа бирор нарсаси бўлмаган. Мана бу қасида униқидир:

**Бил, қаноат мулки дарвеш, бешиак мусаллам эрур,
Бўлса ҳам дарвеш номи ул султони олам эрур.
Мулку чарх танурида қайноқ қуёшдин кулча нон,
Аммо дарвеш супрасида чошгоҳ маҳал ул кам эрур.**

Кунлардан бир куни Дажла дарёси бўйида Салмон Соважий ва Носир Бухорий учрашиб қолади. Носир Бухорий унинг ёнига келиб салом беради. Соважий сўрайди: “Сен ким бўласан?” Носир Бухорий жавоб беради: “Ғариб ва шоир одамман”. Хожа Салмон Соважий уни имтиҳон қилиб деди:

Дажланинг рафтори бу йил, воажаб мастонадир?

Носир Бухорий жавоб беради:

¹⁰⁶ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан)
Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981. 59-б.

¹⁰⁷ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан)
Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981. 96-97-б.

Пойи магар занжир аро, лабда каф, девонадир?

Соважий Носир Бухорийнинг латиф таъбига офаринлар ўқийди”.¹⁰⁸

ЗАМОНАСИНИНГ БЕНАЗИРИ

Котибий Нишопурий – Шамсиддин Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Мавлоно Сиймийдан хаттотликни ўрганиб, хушхат котиб бўлиб етишгани учун Котибий тахаллусини олган. Бир неча девонлари ва маснавийлари бор. У “Мажолис ун-нафоис”да *“ўз замонининг беназири эрди. Ҳар навъ шеъргаки, майл кўргузди, анга маонийи ғариба кўп юзланди. Батахсис, қасоидда, балки ихтироълар ҳам қилди ва кўп яхши келди”*, деб қайд этилади.

ЁШ АЛИШЕР БИЛАН МАКТУБ ЁЗИШГАН УСТОЗ

Шоҳий Сабзаворий – Амир Окмалик ибни Малик Жамолиддин Ферузкўҳий (1385 – 1453) Бойсунғур Мирзо саройи мажлислари надими сифатида темурийзода саройида хизмат қилган. Шоҳий 5-7 байтли ошиқона ғазаллар кўп битган. Уларга Жомий ва Навоий юксак баҳо берган. Шоирлар султони билан мактуб ёзишиб турган Шоҳий Сабзаворий ҳақида “Мажолис ун-нафоис” шундай ёзилган: *“Фароғат дўст ва хушбош киши эрди. Анинг шеърининг чошни, салосат ва якдаст ва латофатида таъриф қилмоқ ҳожат эрмас. Ғазали гарчи оздур, аммо барча халойиқ қошида писандида ва мустаҳсандур”*.

“НАЗМ АҲЛИНИНГ ПЕШВОСИ”

Абдурахмон Жомий (1414 – 1492) – Нуриддин Абдурахмон ибни Низомиддин Аҳмад ибни Шамсиддин Муҳаммад Навоийнинг устози ва тариқатдаги пиридир: *“Яна ҳақиқат, инсоний севгини мадҳ этиш йўлида камолга эришган, илми ҳар икки йўлда ҳам мукамал ва бекаму кўст бўлган, назм аҳлининг пешвоси ва раҳбар устози ҳазрати Шайх-ул-ислом, миллат ва диннинг нури Мавлоно Абдурахмон Жомийдирларким, биринчи гуруҳ равишида сўзи шарафли ва сўнгги гуруҳнинг ҳам услуби гўзалликларида камол эгасидирки, дунёдаги илоҳий ҳақиқат шайдолари ҳам, пок инсоний*

¹⁰⁸ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан)
Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981. 99-100-б.

муҳаббат аҳллари ҳам буларнинг латиф ва маънодор сўзлари билан хушнуддирлар ва тарқатган маърифатлари билан ҳузур қиладилар”.¹⁰⁹

**Сочиб лақаби жаҳон аро нур,
Зоти била нурун ало-нур.
Абдурахмондин оти номий,
Лекин топиб иштиҳор Жомий.
Ҳам назминг насрдек келиб хуб,
Ҳам насринг назмдек дил ошуб.
Бу назм ила насринг сипоҳи,
Олам юзини тутиб камоҳи.
Гар “Ҳамса”ни этмай мураттаб,
Килкинг яна сўз қилиб мураккаб.
Ул дамки хароши хома қилдинг,
Ўзга нима нақши нома қилдинг.
Чун “Силсила” айладинг хувайдо,
Юз ақлни қилдинг яна шайдо.
Чун “Тухфа”ни эл балоси эттинг,
Жон тухфаларин фидоси эттинг.
Чун “Субҳа”ни килкинг этти тавзих,
Солдинг малак ичра зикри тасбиҳ.
Чун қилдинг “Аҳсанул-қисас” фан,
Ул қисса улусқа бўлди аҳсан.
“Девон”ники айладинг муҳайё,
Сочди бошинга гуҳар сурайё.
Кўргуздинг тортмай ғаму ранж,
“Беи ганж”ларига беи ганж.
Назминг сифати баёнидан ортуқ,
Насрингники дерман ондин ортуқ.
Файзинг била баҳраманд олам,
Олам эли поймоли, мен ҳам.”¹¹⁰**

“Жомий болалигидаёқ хат ўқишни ўрганиб олганлиги ҳақида маълумотлар бор. Мактабда ўқишни ҳам жуда эрта бошлаган. Абдурахмон Ҳиротнинг Дилкаш мадрасасига қатнаб, унда араб тили грамматикаси ва араб тилида ёзилган аруз, қофия илмларига

¹⁰⁹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т:Янги аср авлоди-2019.41-42-б.

¹¹⁰ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1990.30-32-б.

доир рисоаларни ўрганади. Кейин бадиийёт илми ҳақидаги китобларни шарҳу изоҳлари билан ўргана бошлайди.

...Бу даврда Жомийнинг устодлари унинг истеъдодига юқори баҳо бердилар. Унинг ҳамма нарсани дарров билиб олишлигини, чуқур ва нозик фикрлар унга тез бориб етишлигини қайд қиладилар.

...Жомий Самарқандга келиб, Мирзо Улуғбекнинг сафдошларидан бири, ўз замонасининг машҳур олими Қозизода Румий маърузаларини эшитишга муяссар бўлади. Самарқанддаги ўқиш даври ҳам жуда муваффақият билан ўтади.

...Хуллас, Жомий ўз замонининг араб тили, грамматика, синтаксис, бадиийёт илми, музика, математика, астрономия (фалакиёт), фалсафа, фикр (дин асослари), ҳадис, қуръон ўқиш ва шарҳлаш каби фанлардан жуда чуқур ва кенг маълумот эгаси бўлиб етишади.

Жомий бир умр мутолаа билан шугулланади. У жаҳонда энг яхши дўст – китоб деб билади.

**Китобдин яхиироқ дўст йўқ жаҳонда,
Ғамхўринг ҳам у ғамли бу замонда,
У билан қол танҳо ҳеч бермас озор,
Жонингга юз роҳат берар ҳар онда.**

Шоир ҳаётининг кўпчилик қисмини мана шу дўстлари – китоблар билан ўтказади.¹¹¹

РАҲНАМО ПИРЛАР (Олтинчи мақола)

ШАЙХ САДРИДДИН РАВОСИЙ

Йирик шайх ва шоир Садриддин Равосий Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” ҳамда “Насойим ул-муҳаббат” асарларида юксак ихлос-эътиқод билан тилга олинади. У айтган ваъзлар халойиққа манзур бўлган, мажлисига давлат арбоблари ҳам иштирок этган. Равосий билан суҳбатлашиш бахтига Навоий ҳам муяссар бўлган. “Шайх зебо ва раъно эрди. Шакли дилтисанд ва ҳақойиқ (илоҳиёт фани) ва маориф (маърифат) айтмоғи дилфириб

¹¹¹ Шомухамедов Шоислом. Форс – тожик адабиёти классиклари. Т:Бадий адабиёт нашриёти-1963.151-164-б.

(жозибали) эрди. Шариф суҳбатига фақир мушарраф бўлдум. Бадахшон шоҳзаким, анга мурид бўлуб эрди. “Фусус” (Ибн ал-Арабийнинг “Фусус ал-ҳикам” асари)дин дарс айтур эрди, кўнглимни баса сайд қилди”.¹¹² Шайх Зайниддин халифаси тасаввуф шайхи Равосий билан доимий мулоқотлар ёш Алишер Навоийнинг тафаккури ва дунёқараши ҳамда маънавий дунёси тараққиётида муайян рол ўйнаган, дейиш мумкин. “Фусус”дан дарс айтган тасаввуф пирининг суҳбати бошқа муршидларнинг мулоқоти каби ўқув машғулотининг бир тури бўлиб, унда тасаввуф ғояларидан таълим берилган.

ХОЖА АХРОР ВАЛИЙ

Навоий авлиёлар султонини “Сулук аҳлининг пешвоси, давр султонларининг султони, ҳақ сўзини шоҳу дарвешга бирдек етказишни ўзига бурч деб билган офоқ муршиди, замон яғонаси” деб таърифлайди. Шоир Самарқандга борганда **Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор** суҳбатларига мушарраф бўлиб, мажлисларида иштирок этган. Ўз навбатида шоирлар султони мазкур мажлисларда нақшбандия тариқатидан сабоқ олган. Ҳиротга қайтгач эса авлиёлар султони билан хат ёзишиб турган. Бу улуг зотнинг мактуб орқали йўллаган кўрсатмаларига амал қилган. Навоий тартиб берган “Мураққаъ” тўпламидаги 128 та мактуб Хожа Аҳрор Валий қаламига мансубдир. “Андоқки, ботин жамиятидаги барча абнои замондин балки кўп, мозий машойихдин доғи ҳамоноки ортиғроқ эрди ва бу ҳақир (Навоий) била илтифотлари кўп бор учун ваҳйи осор руқъалари била мушарраф қилиб, ишларга маъмур қилурлар эрди”. Албатта, “Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва Бобур уни (Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийни) ўзларига маънавий тирустоз деб билганлар”.¹¹³

АБДУРАХМОН ЖОМИЙ

Навоий ва унинг замондошлари Махдуми Нуран деб чуқур ҳурмат тилга олинган мутафаккир ва авлиё **Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий** шоирлар султонининг устози ҳамда пири

¹¹² Алишер Навоий. Ўн иккинчи том. Мажолисун-нафоис. Т: Ғ. Ғулом номидаги БАН-1966.34-б.

¹¹³ Захириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. Т: “Шарқ” НМАК БТ-2014.540-б.

муршидидир. Навоий деярли барча асарларида Жомийнинг исмини эҳтиром билан зикр этиб, уни муршид, устоз ва раҳнамо сифатида улуғлайди. *“Дунё ва охиратни бир оҳ билан ўртаган, пок ошиқлар бошлиғи, ерда фаришталар оламида яшовчиларнинг шайхулисломи, тўғри йўлга бошловчи улуг зот, миллат ва диннинг нури Абдурахмон Жомийдирким, гарчи у кишининг мақтови назмга нисбат беришдан юқоририқ бўлса ҳам, лекин шеъриятнинг ҳар бир услубида мислсиз эдилар ва шеърларида ҳар бир байт билан дард аҳлларининг жонини ва кўнгил оламини куйдирган эдилар.*

*Яна у ҳазратнинг муҳаббат қадаҳидан юқ-юрум ичиб, тўғри йўл кўрсатишидан фонисифат бўлган, дард ва ишқни туркий тилида ҳарорат билан ифодалаб, турклар ўртасида ўз ижоди билан ҳаяжон ва сортлар орасида офат қўзғотган кимса(Навоий) ҳам бор”.*¹¹⁴

**Ул сафо аҳли пок фар жоми,
Пок фар жому пок фар Жомий.
Ул фано сори дастгир манга,
Мурииду устоду пир манга.
Ки тутубдур жаҳонни таснифи,
Назм девону, наср таълифи.**

“Навоийнинг Жомийдан дарс олиши ажойиб ижодий характерга эга эди: агар дарслик ёш Алишерга етарли даражада тушунарли бўлмаса, Жомий бу дарсликка махсус шарҳ ёзар эди”. *“Ул вақтдаким, фақир(Навоий) алар(Жомий) хизматида суфия румуз ва ишорати ва алфоз ва ибрати истилоҳни ўтқарур(сўфийлик терминологиясини ўрганар) эрдим, ҳазрати қутбус-соликин шайх Фаҳриддин Ироқийнинг “Ламаоти” орзуси ҳаёлга кўп эврулур(келур) эрди. Бир кун тақриб била бу маънини изҳор қилдим. Алар дедиларким: “Тариқат машойихининг форсий кутуб ва расоили(китоб ва рисоалари) оз мутолаа қилибдур, аммо чун ҳавасинг бор, андоқ бўлсун”.*

То улким, ул шариф китобни фақирга сабақ айтурга муртакиб бўлдилар(бел боғладилар), ҳар кун ҳар сабақда хушҳол бўлиб, таъриф қилурлар эрди. Биз “Савониҳ” мутолаасида дағи мунча

¹¹⁴ Алишер Навоий. “Махбуб ул-қулуб”. Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1983.52-53-б.

хушҳол бўлмайдура эрдукки, мунда(бўлганидек) деб айтурлар эрди. Бир неча сабақдан сўнгра сўз мушуқроқ бўлиб, шуруҳга(шарҳлашга) эҳтиёж изҳори қилдилар ва шайх Ёрали шарҳин ва баъзи шуруҳни муборақ назарларига қўюб, ул сабақни айтурлар эрди”. Яъни Навоий Шарқ фалсафасини, айниқса тасаввуфни чуқур ўзлаштирган, даврининг энг зўр донишманди ва орифи қошифи Абдурахмон Жомий ҳузурида тариқат сулуқининг одоб ва ахлоқидан дарс тинглаган.

“Рашаҳот”да ёзилишича, Жомий ҳам болалигидан китобга меҳр қўйиб, мутолаа билан жиддий шуғулланган: “Вақтиким алар (Жомий) ёш замонларида волиди шарифлари (оталари) била Ҳиротга келдилар. Мадрасаи Низомияда иқомат этиб, Мавлоно Жунайд Усулийким, арабият илмида моҳир ва ул фанда шуҳрати тамоми бор эрди, онинг дарсига кирдилар ва “Мухтасари Талхис”нинг мутолаасига майл этдилар. Вақтиким ул дарсга ҳозир бўлдилар, бир жамоага “Шарҳи Мифтоҳ” ва “Мутаввал”нинг қироатига машғул эрдилар. Олор бовужуд ҳануз шаръий ҳаддига етушгон йўқ эрдилар, ўзларида онинг фаҳмига истеъдод топтилар ва “Мутаввал” ва “Ҳошиян Мутаввал”нинг мутолаасига шугл этдилар. Ондин сўнг Мавлоно Хожа Али Самарқандийким, рўзгорининг мудаққиқлари улугларидин ва Ҳазрати Саййид Шариф Журжоний раҳматуллоҳи алайҳнинг таломизалари куммалидин эрди, онинг дарсларига кирдилар. Айтур эрдиларким, ул (Журжоний) тариқи мутолаада бемисл эрди, аммо қирқ кунга қариб ондин мустағний бўлса бўлур эрди”. Ондин сўнг Мавлоно Шаҳобуддин Муҳаммад Жожармийким, ўз наъоний мубоҳисларининг афозилларидин эрди ва Ҳазрати Мавлоно Саъдуддин Тафтазоний раҳматуллоҳнинг силсилаи тилмизаларидин эрди, айтур эрдиларким, “неча кунлар онинг дарсига борур эрдим, ондин икки сўз эшитдимким, ишга ярар эрди: бири – “Китоби Талвиҳ”даким Мавлонзодаи Хаттобийнинг эътирозотларидин баъзисини дафъа этар эрдилар. Аввалги кунким, ул эътирознинг дафъи учун икки-уч муқаддима илқо этди. Они ботил этдик. Яна бир бошқа мажлисда тааммули вофийдин сўнг суврат жавоби баён эттиким, фил-жумла ваҷҳе бор эрди ва яна сўзи “Талхиси мутаввал”нинг фани баёнида андак муноқаша кўргузди. Агар чандиким, ул сўзга аслда зиёда дафъие йўқ эрди. Китобнинг иборатига ва лафзига тааллуқе бор эрди. Аммо онинг

*таважжухида истиқомат бор эрди”. Ва ондин сўнг (Абдурахмон Жомий) Самарқандда Қозий (Қозизода) Румийким, ўз асрининг муҳаққиқларидан эрди, онинг дарсига бордилар”.*¹¹⁵ Жомий шунингдек мунтазам мустақил мутолаа билан шуғулланган.

Муҳтарам Юртбошимиз Шавкат Мирзиёев Абдурахмон Жомийнинг “Муҳаббат махзани” номли китоби сўзбошисида Жомий ва Навоий ўртасидаги устоз-шогирдлик, дўсту биродарлик муносабатларини қуйидагича ифодалайди: “Абдурахмон Жомий Алишер Навоийнинг тариқатда пири, адабиётда устози, ҳаётда энг яқин дўсти ва маслакдоши эди. Навоий бу улуг зот ҳақида чексиз эҳтиром билан “Мурииду устоду пир манга”, дея эътироф этиб ёзгани бежиз эмас.

Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомийга ҳурмати шу даражада баланд эдики, у “Хамса”нинг барча дostonларида, шу билан бирга, “Насойимул-муҳаббат”, “Мажолисун-нафоис” ва бошқа кўплаб асарларида меҳрибон устозининг эзгу фазилатларини чин дилдан таъриф тавсиф этади. Жомий вафотидан сўнг унга бағишлаб “Хамсат ул-мутаҳаййирин” номли махсус асар яратади.

Ўз навбатида, Абдурахмон Жомий ҳам Алишер Навоий ижодини юксак қадрлагани тарихий манбалардан яхши маълум.

“Хирадномаи Искандар” достонида Навоийнинг истеъдоди ва маҳоратига юксак баҳо бериб, “У Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавий панжасига муносиб панжа ура олди, ҳатто улардан ҳам ўзиб кетди. Яхшиямки, у ўз асарларини туркий тилда яратди, агар форсийда қалам тебратганида борми, бошқаларга бу майдонда жавлон уруш учун мажол қолмас эди”, дея мадҳ этади. Бу эътироф мавлоно Жомий Навоийнинг туркийда ёзган асарларини ҳам мунтазам ўқиб, унга ўз муносабатини билдириб борганидан далолат беради.

Инсоний маслаги ва орзу-интилишлари бир бўлган бу даҳо шоирлар ҳамиша эл-юртнинг дарду таъвишлари билан яшаи, одамлар, элатлар ва халқлар ўртасида аҳиллик ва ҳамжиҳатликни

¹¹⁵ Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил – ҳаёт. Т: Абу Али Ибн Сино-2004.178-б.

*қарор топтириш, юксак фазилатларни тараннум этиш каби мақсадларни ҳаёт мазмуни, деб билганлар”.*¹¹⁶

ИМОМГА ИХЛОСИ БАЛАНД ЭДИ

Имом Али ибн Мусо, лақаби Али Ризо Алишер Навоийнинг маънавий пирларидан бири ҳисобланади. Ислом ақидаларига кўра, саккизинчи имомдир. У аввал Мадинага яшаган, 816 йилда Халифа Ал-Маъмун томонидан Хуросонга келтирилган ва 817-йилда Марвда 33 минг одам қатнашган йиғинда валиаҳд деб эълон қилинган. Али Ризо Эроннинг қадимги Тус шаҳри яқинидаги Нукон қишлоғида тўсатдан вафот этади. Маъмун уни Санобод деган Хорун ар-Рашид мақбараси жойлашган боққа дафн қилади. Кейинчалик бу ерда Машҳад шаҳри пайдо бўлади. Навоий бутун умри мобайнида кўп маротаба маънавий устози мақбарасини зиёрат қилади ва унинг жанубий қисмида гўзал бир айвон курдиради, “Дор ул-хуффоз”(“Ҳофизлар уйи”) барпо этади. Машҳад шаҳрига сув олиб келади ва бу ерда кўплаб савобли ишлар бошида туради. Унинг Машҳад шаҳрига бўлган меҳр-муҳаббати бевосита Имом Али Мусо ар-Ризо номи билан боғлиқ.

АБДУЛЛА АНСОРИЙ

“Пири Ҳирот” ва “Шайхулислом” номлари билан тилга олинган бу улуғ зот шоир, муфасссир, фақиҳ ва тасаввуф шайхи **Абдулла Ансорий** Навоийнинг маънавий устозларидан биридир. Навоийнинг “Пири Ҳирот”га ихлос –эътиқоди юқори бўлган. “Насойим ул-муҳаббат”да ёзилади: *“Ҳар ердаким Шайхулислом воқеъдурур, мутлақ мурод ондиндур”*. Шоирлар султони умрининг охирида Ҳусайн Бойқародан ижозат олиб, барча расмий мансаб ва лавозимлардан воз кечган ҳолда Абдулла Ансорий мазори жорубкашлигини(супурувчи ёки ходим) афзал билгани ҳам бежиз эмас.

Абу Исмоил Абдулло бин Абий Мансур Муҳаммад ал-Ансорий ҳақида Жомий “Нафоҳат ул-унс”да ёзишча, қалами остидан чиққан шеърлари ёдида нақшланиб қолар экан. 1000 байт араб шоирлари шеърларини ёд билган. Хожа Абдулло Ансорий Қуръон

¹¹⁶ Шавкат Мирзиёев. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд.Т: “Ўзбекистон” НМИУ-2018. 333-334-б.

тазкир ва тафсирида ўзини Хожа Имом Яҳё Амморнинг шогирди ҳисоблаган. У соф сунний бўлган 300 минг ҳадисни, минг-минг исноди (далиллар) билан ёддан билган.

Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”даги “Шайх ул-ислом” номли мақолотида “шариат қонунларида мустаҳкам ва барқарор турган, ҳар қандай бидъатни йўққа чиқарган, файзли ва обрўли инсонни Шайх ул-ислом деса бўлади”, деб Шайхулислом Ансорийни намуна қилиб кўрсатади ва қуйидаги байтни келтиради.

***Шайх ул-ислом пир Ансорий,
Шундан Холиқнинг яқини бўлди.***

БАҲОУДДИН НАҚШБАНД

Буюк мутафаккирнинг маънавий пир-устозларидан бири сифатида улуғ авлиё, нақшбандия тариқатининг асосчиси **Баҳоуддин Нақшбанд**нинг номини ҳам келтириш мумкин. Навоий “Ҳайрат ул-аброр”нинг 21-бобида Хожа Муҳаммад ибн Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбандни *“фано илмини касб этган соҳибдил дарвеш, кўнглидан дунё ҳаваслари нақшини буткул ўчириб, басират назарини бақо олами гўзалликларига қаратган ориф, бутун олам кўзига узукка ўйилган нақшдек кичик ва аҳамиятсиз кўринган маърифат эгаси, маърифат нури билан солиқлар йўлини мунаввар этган маънавий раҳнамо”* сифатида таърифлайди. Нақшбандийлик сулукига расман кирган Навоийнинг пири Жомий ҳам бевосита ушбу тариқатнинг пешволаридан бири эди. Шоирлар султони ҳам ушбу муршиду муқтадони маънавий пир деб улуғлагани шубҳасиз.

УЛУҒ МУРАББИЙЛАР (Еттинчи мақола)

АБУЛҚОСИМ БОБУР

Султон Абулқосим Бобур подшоҳ Навоийни ўн ёшидан ўз саройига хизматга, тарбиясига ва ғамхўрлигига олади, мураббийлик ва ҳомийлик қилади. Алишер Навоийнинг таҳсил олиши учун барча шарт-шароитларни яратиб беради. У шоирлар султонини “ўғлим” деб атар, зарур йўл-йўриқларни берарди. Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, “Ул улуг амир(Навоий) юқорида зикр этилган мағфиратли подшоҳ(Абулқосим Бобур) замонида, унинг ҳашаматли ва улкан ҳиммати билан, ҳаммавақт фазилат орттиришига интилди, фазл эгаларининг суҳбатини топди, карамли таъби ва ўтқир зеҳни шеър айтиши, ўтмиш тарихни ўрганишига қаратилди. Ёшлик пайтидаёқ, икки тил эгаси: туркийда соҳиби фан, форсийда фазл эгаси бўлди.

...Султон Абулқосим Бобур сўзамол ва ҳунарпарвар подшоҳ эди, ҳаммавақт улуг амирга таъбининг мулойимлиги, зийраклиги учун офаринлар ўқир эди, баъзи пайтларда улуг амир битган туркийча ёки форсийча шеърларни мутолаа қилар, таъбининг қудрати ва шарофатли сўзларининг ширинлигидан таажубланарди, бедариг марҳаматидан баҳраманд қилар ва хайрли дуолари билан қўллаб-қувватларди...”¹¹⁷

“Маърифатпарвар Ғиёсиддинбек Ҳиротдан узоқ бир ерга ҳоким қилиб тайинлангач, у ўғли Алишерни тарбиялашни шоҳ Абулқосим Бобурдан илтимос қилади. Ҳукмдор унинг илтимосини қабул қилиб, Алишерни ўз фарзандидек тарбиялай бошлайди. Ёш Алишер “малик ул калом” Лутфийни бир ғазали билан қандай хайратга солган бўлса, Абулқосим Бобурни ҳам ўз шеърлари билан шундай мафтун этади. Орадан маълум бир муддат ўтгач эса ҳукмдор Алишерга таълим беришни ўз асрининг алломалари, темурийзодалар мураббийлари ва етук устозларга топширади.”¹¹⁸

¹¹⁷ Навоий замондошлари хотирасида. Т: Ғ. Ғулом номидаги АСН-1986.14-15-б.

¹¹⁸ Муҳаммаджон Маҳмуд. Навоий ижодига янгича қараш. Т: “Meriyus”-2015.11-12-б.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

Алишер Навоий дўсти Султон Ҳусайн Бойқарони ўз асарларида ўз мураббийси сифатида ҳам эътироф этади:

Яна улки: фазл аҳли ҳар не қилур,

Урар, лоф ишни мураббий қилур.

Шаҳеким улус чорасози дурур,

Улус фозили Шоҳи Ғозий дурур.

“Гарчи, дарёга қатра ёрдам кўрсатганидан бирор фойда ва қуёшга зарра яқин келганидан бирор мақсад мумкинлигини тасаввур қилиб бўлмаса ҳам, ул қадар хизматдаки, бу касалга қувват борица ва ул миқдор мулозиматдаки, бу синиқ кўнгилга Тангри тоқат берганича, фидокорлик одатини унутмадим... Ҳар ҳолда ниятим гулистонида ҳийла ва юзакилик хасу хошоки топилмаслиги ва хизматим бўстони садоқат ва порлоқлик булутидан сероб бўлгани туфайли ҳар соат рўзгори димоғи ўзгача иноят шаббодаси файзидан хушҳид ва ҳар лаҳза умидим чироғи ўзгача тарбият(мураббийлик ва муқаввийлик) машъали нуридан ёруғ бўла бошлади. Оз фурсатда ул Ҳазрат(Ҳусайн Бойқаро)нинг ваҳий асарлик сўзи ва илҳом хосиятлик ваъдасидек сўзимга пок маънолар гавҳари тож бўлди ва ўзимга пок гавҳарлик маънолар муҳтож бўлдилар”.¹¹⁹

“Хазон ул-маоний” дебочасида Навоий ўзининг эллик, олтмиш ёки юзга яқин ғазали йиғилиб қолса, таҳрир учун Ҳусайн Бойқаро хузурига юборганини таъкидлайди: “(Ҳусайн Бойқаро)...ўз хизонайи хотири ганжхонасидин ёқуту лаъли рангин ва гавҳару дурри самин била зебу зийнатқа табдил еткуруб, ҳар ғазални тартиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди.

Ва бу фақири бебизоату фақири беиститоат ул таълимларни ўзимга дастур қилиб ҳамул дастур била ул забту тартибга шуруъ қилур эрдим”. Султон ғамхўрликларидан илҳомланиб, “таълимини олган” Навоий катта ишларга қўл уришга, яъни “Хазойин ул-маоний” ҳамда “Хамса”ни яратишга бел боғлайди.

АҲМАД ҲОЖИБЕК

¹¹⁹ Алишер Навоий. “Вақфия”. Т:Фан-1991. 53-б

Бобур Мирзо “(Навоий) Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди” деб ёзади. Султон Малик Қошғарийнинг ўғли бўлмиш **Аҳмад Ҳожибек** Султон Аҳмад Мирзо ҳукмдорлиги даврида Самарқанд шаҳрида ҳокимлик қилган. Аҳмад Ҳожибек шоирлар султониининг илм олиши ва яшаши учун барча шароитни яратиб беради, моддий ва маънавий жиҳатдан ҳамиша қўллаб қувватлайди: “*Мир Алишер Навоий Ҳирийдин Самарқандга келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди*”.¹²⁰

ХОЖА АВҲАД МУСТАВФИЙ

Ўз замонасида ниҳоятда билимдон ва истеъдодли бўлмиш **Хожа Авҳад Муставфий** кўп илмлардан хабардор эди. Уни “Кадуд” деб аташган. “*Ўз асрининг яғонаси эрди. Кўпроқ улум ва фунунни билур эрди, батахсис улуми ғарибани, аммо фалакиётда шуҳрати бор эрди. Бу фақир(Навоий) ул бузруквор суҳбатига етар эрди, кўп илтифотлари бор эрди*”.¹²¹

Хожа Авҳад ҳақида Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро”да шундай ёзган: “*Хожа Фахриддин Авҳадий билимдонлиги, фозил ва камолотга етганлиги туфайли фақиру дарвишона табиат пайдо қилди. Закий ва истеъдодли кишилар ҳаммаси ҳамма вақт унинг суҳбатига бориб, илм касб қилиш билан машғул эдилар. Хожа форс, араб ва бошқа тилларда битилган минг жилд китоб жамлаган, уларнинг (ўчган жойларини) ўз муборак хати билан тиклаган эди. Бу фоний дунёда ақл орттиришдан бўлак касбга ҳаваси йўқ эди. Ундан яхши сўз ва яхши китоб ёдгор қолди*”.¹²²

ХОЖА ФАЗЛУЛЛОҲ АБУЛЛАЙСИЙ

Олим ва мударрис бўлган **Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий**ни фикҳда мақомини машҳур фақиҳ ва ҳанафий мазҳабини асосчиси Абу Ҳанифа билан қиёслаб, “Абу Ҳанифаи Соний” деб аташган бўлса, араб тилини чуқур билгани учун араб тилшуноси Ибн

¹²⁰ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т:Юлдузча.1990.22-б.

¹²¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн иккинчи том.Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1966.31-б.

¹²² Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. (“Тазкират уш-шуаро”дан) Т: Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981.176-б.

Ҳожиб билан тенглаштиришган. Ўз замонасида бу бобаракотни “Иккинчи Ибн Сино” деб ҳам тилга олишган. *“Зоҳир илмида Ҳожа Фазлуллоҳ Абуллайсий(р.а.)ким, Самарқанд Дор ул-илмининг олими уламози эрди, зуҳду тақвода назири йўқ эрди ва фақҳда Абу Ҳанифаи соний дерлар эрдиким, бу ҳақир(Навоий) ҳам алар шогирдлиги шарафига мушарраф бўлибмен”*.

Навоий Самарқандга келганда Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг хонақоҳидан хужра олиб, унинг ҳузурида икки йил фикҳ, фалсафа, тарих, астрономия, математика, географияга оид фанларни кунт билан ўрганади. “Макорим ул-ахлоқ”да ёзилишича, *“...маълум муддат давомида (Навоий) муносиб тарзда илм олиш билан шуғулланди. Жаноби Ҳожа доимо ул Ҳазратнинг табиатидаги олийҳимматликни мақтар ва (уни) бошқа талабалардан устун кўрарди”*. Устоз Фазлуллоҳ Абуллайсий Навоийни бошқалардан ортиқ кўрар эди.” *“Фақир(Навоий) икки йил аларнинг қошида сабақ ўқуб эрдим, анча илтифотлари бор эрдиким, “фарзанд” дер эрдилар”*.¹²³

Самарқанддаги Улуғбек Мирзо мадрасаси мударриси, йирик аллома **Ҳожа Хурд** ҳам Навоийнинг устозларидан бири бўлган, чунки ҳозирги давр тили билан айтганда, ўз даврининг “профессори” бўлмиш Ҳожа Хурддан Навоий дарс олган ёки маърузаларини тинглаган: *“Бовужуди фазлу камолу ақл ва дониш хуляси била орастадур ва бовужуди зуҳди тақво, ҳусни ахлоқ зевари била пийростадир. Мунча машогил ва авориз била чун лутфи табъи голибдур, назм ва иншо ва муаммо фунунида ҳам иштигол кўргузур...”*¹²⁴

ДАРВЕШ МАНСУР

Шоир ва олим **Дарвеш Мансур** тасаввуф йўлида кўп риёзат чеккан, тақводор ва дарвеш киши бўлган. Аруз ҳақида иккита рисола ёзиб, Салмон Соважийнинг маснуъ қасидасига жавоб айтган. Ирфоний ғояларни рубоийда, ошиқона кечинмаларни ғазалда ифода этган. Дарвеш Мансур Навоийга аруз илмидан устозлик қилган. *“Кўпроқ авқот сойим эрди, аруз ва саноеъда*

¹²³ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн иккинчи том.Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1966.32-б.

¹²⁴ А.Навоий.Асарлар. Ўн иккинчи том..Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1966.157-б.

Мавлоно Яхъё Себак шогирди эрди... Фақир арузни Дарвеш қошида ўқибмен".¹²⁵ Ёки "Насойим ул-муҳаббат"да бу ҳақда шундай дейилади: *"Ва замон подшоҳи(Абулқосим Бобур) бу ҳақир(Навоий) кичик эрканда арузи санойеъ ўқумоққа аларга сипойиш қилиб эрдилар. Аммо бу тоифа(тасаввуф аҳли)нинг чун истилоҳотин ҳам хуб билур эрдилар. Мундин ҳам кўпрак алардин эшитилур эрди. Бу тоифада алардек хуш табъу дақиқ оз киши воқеъ бўлмиш бўлғай"*. Аниқроқ қилиб айтганда, Абулқосим Бобур ёш Навоийни устоз Дарвеш Мансур кўлига топширади ва у устоз хузурида аруз илмини ўрганади.

ҲОФИЗ АЛИ ЖОМИЙ

Хуросонлик адиб ва тасаввуф намоёнчаси бўлмиш бу зоти бобаракот - **Ҳофиз Али Жомий** тасаввуф илмида ўз замонасининг "соҳиб камоли", қироат илмида барча қорилар унинг шогирдлари эканликларидан фахрланишган. Алишер Навоий ҳам Ҳофиз Али Жомийдан сабоқ олишга мушарраф бўлган. *"Ўз замонининг соҳиб камоли эрди, батахсис тасаввуф илмида...Ва қироат илмида жамеи қурро анинг шогирдлигига мубоҳат қилурлар эрди. Ва фақир ҳам неча сабақ ўқибмен"*.¹²⁶

ХОЖА ЮСУФ БУРҲОН

Муסיқашунос ва тариқат пири бўлмиш **Хожа Юсуф Бурхон** шеър ва муסיқа илмини яхши билган, ўзи шеър ёзиб, муסיқа басталаган. Навоий муסיқадан илк сабоқни тоғаси Муҳаммад Али Ғарибийдан олганидан сўнг Юсуф Бурхондан унинг нозик сирларини ўрганади. Бу буюк зотдан Навоий нафақат муסיқа, балки тариқат илмини ҳам ўрганган, ўз ғазалларига муסיқа басталаш ва тасаввуфона оҳанг бағишлашни ўзлаштирган: *"Фақр ва фано тарийқида сулук қилур эрди. Ва тажарруд ва инқитоъ расмин кўп маслук тутар эрди. Ва жамеи аҳли туруқнинг соҳиб*

¹²⁵ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн иккинчи том. Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1966.40-б.

¹²⁶ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн иккинчи том Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1966.40-41-б.

*тарийқи эрди ва музиқий илмин ҳам яхши билур эрди ва фақир(Навоий) музиқий фанида анинг шогирдимен”.*¹²⁷

Навоий Жомий ҳузурида ҳам муסיқа илмидан сабоқ олганлиги, буюк устоз етук шогирди учун бу соҳага оид махсус рисола (дарслик) ёзганлиги манбалардан маълум: “Ул ердинким, аларнинг бу фақир сори иноят ва илтифотлари бор эрди, музиқий ва адвор рисоласин битидиларким, бу фанда андоқ мунаққаҳ ва муфид рисола йўқтур”.¹²⁸

Хондамир “Хулосат ул-ахбор”да Навоий муסיқа илмини мукаммал билганини ёзади: “...Олиҳазрат амир Алишер муסיқа илмида ҳам шу қадар маҳорат ҳосил қилган эдиларки, агар муаллими соний Абу Наср Фаробий ҳаёт бўлганларида унга шогирдлик сирғасини қулогига тақиб оларди. Қонуну удда зўр таълим олган. Бинобарин, созанда аҳлининг кўпчилиги ҳамиша олиҳазратнинг мулозаматида бўлардилар”.

МАВЛОНО ЛУТФИЙ

Ўз даврининг “Малик ул-каломи” улуғ шоир **Мавлоно Лутфий**, Навоий таъбири билан айтганда, **“Мавлоно Лутфий холо мусалламдурлар ва бу қавм (туркий шоирлар)нинг устои”дир**”. Жумладан Навоийнинг ҳам. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да машҳур Лутфий ёш шоир ҳақида дуойи хайрлар қилганини ёзар экан, “бу фақир(Навоий) борасида кўп фотиҳалар ўқубтур. Умед улким, чун дарвеш киши эрди, баъзи мустажоб бўлмиш бўлғай”, дейди.

“Лутфий ўз даври адабий ҳаётида устоз сифатида катта мавқега эга эди. Кексайиб бораётган шоирнинг (умрининг сўнгги йиллари) уйи кўпинча шогирдлар билан гавжум бўларди. **Лутфийнинг яқин шогирдларидан бири Алишер Навоий эди.** Навоий ўз устози ҳақида гапирганда, икки ўртадаги яқин инсоний муносабатларни ички бир ифтихор билан тилга олади. Навоий Лутфийдан назмийатнинг сирру синоатлари бобида кўп нарса ўрганди. Устоз шеъриятига бўлган катта эътиқод билан унинг

¹²⁷ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн иккинчи том.Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1966.50-б.

¹²⁸ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Бешинчи жилд.Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.786-б.

*“Лайлатул меърожининг шарҳи сочи тобиндадур”, “Кўкдадур ҳар дам фигоним кўргали сен моҳни”, “Эй сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами” мисралари билан бошланувчи газалларига мухаммаслар боғлади. Унинг устозни “Эй жамолинг лаҳзол-у бебадал ҳуснунг жамил”, “Эй қадинг тўбийи жаннат ҳадди гулгун устина” муқаддимали газалларига мусаддаслари ҳам мавжуд. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Навоий ўзига ва ўзига замондош бўлиб яшаган туркийгўй шоирлардан фақат Лутфий газалларигагина мухаммас ва мусаддаслар боғлаган”.*¹²⁹

МАВЛОНО ФАСИХИДДИН МУҲАММАД НИЗОМИЙ

Навоийнинг устозларидан бири бўлмиш олим ва фақиҳ **Мавлоно Фасиҳиддин Муҳаммад Низомий** ҳузурида шоирлар султони фикҳ, фалсафа каби фанларни ўрганган ва уни охунд деб улуғлаган. Ғиёсиддин Хондамир ёзишича, (Алишер Навоий) хоҳ шаҳарда, хоҳ сафарда олий мартабали жаноб ҳамда миллат ва диннинг сўзга чечан нотиғи бўлган Мавлоно Фасиҳиддин Муҳаммад Низомийдан таҳсил олган: *“Йигирма ёшига яқин эканда улумни такмил қилди. Ҳоло ўттуз йилга яқин борким, ифодага машғулдур. Зоҳир улумидин ҳеч қайси бўлмагайким, дарс айтмагай. Ва ҳар бир илмки айтур, кўнида ҳавоший ва муфид мусаннафоти борким, уламо андин баҳраманддурлар.... Бовужуди мунча камол бу фақир(Навоий)нинг таназзул қилиб, сафар ва ҳазарда кўпрак авқот ўз шариф суҳбати билан мушарраф қилур”.*¹³⁰

*“Олиҳазрат амир Алишер (Навоий) зарур илмларнинг барчасини жаноб мавлавий (Фасиҳиддин Муҳаммад Низомий) ҳузурида ўрганган ва ҳаммавақт у кишини охунд деб чақирар эдилар...Қадимги дастурга биноан (Навоий ул зотга) олий йигинларда вазъ айтишга рухсат бердилар. Ул жаноб буни мамнуният билан қабул қилди ва ҳар куни султон ҳазратлари яқин дўстининг остонасига бориб турадилар ва диний масалаларни таҳқиқ қилиш билан банд бўладилар”.*¹³¹

¹²⁹ Маънавият юлдузлари.(Муҳаррир Ф.Ҳасанов).Т: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” ДИН-2011.218-б.

¹³⁰ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Ўн иккинчи том. Т:Ғ.Ғулом номидаги БАН-1966.145-146-б.

¹³¹ Навоий замондошлари хотирасида. Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1985.71-б.

Фасиҳиддин Муҳаммад ан-Низомий томонидан ёзилган “Ҳошияи “Мухтасар” (“Мухтасар асарига изоҳлар”), “Ҳошияи Чағминий” (“Чағминий изоҳлари”), “Ҳошияи шарҳи “Ҳидояи ҳикмат” (“Ҳикмат ҳидояти” шарҳига ёзилган изоҳлар”), “Ҳошиям шарҳи “Ашкол” (“Шакллар” асари шарҳига ёзилган изоҳлар”), “Таъсиси шарҳи бист боби “Устурлоб” (“Устурлоб” шарҳининг йигирма бобига ёзилган изоҳлар), “Ҳошияи “Мавоқиф” (“Тўхталишлар” асарига ёзилган изоҳлар”), “Шарҳи “Миръату омил” (“Юз омил” асарига ёзилган шарҳ”) ва бошқа асарлари илм аҳли ўртасида машҳур бўлган. Ўз замонасининг аксарият билимларини Мавлоно Фасиҳиддин ҳузурида ўқиб-ўрганган Навоий “муаллими”нинг юқорида тилга олинган китобларини мутолаа қилмаган бўлиши эҳтимолдан узоқ. Чунки ҳазрат Навоий “Мавлоно Фасиҳиддин Муҳаммад Низомийнинг ҳузурида унинг илмидан фойдаланиш мақсадида” (Хондамир) хизматида турганидан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, шоирлар султони “муаллим”нинг ушбу китобларини ўқиш орқали билимини такомиллаштирган.

САЙИД ҲАСАН АРДАШЕР

Навоийнинг устози ва дўсти, ота мақомидаги бу улуғ зот **Сайид Ҳасан Ардашер** шогирдини “фақр тариқи” –дарвешлик сулукига даъват қилган, шеър ёзишга илҳомлантирган. “1450-йилларда маълум бир муддат ҳукмдор Абулқосим Бобур Алишерга таълим беришни ўз асрининг алломаси, темурийзодалар мураббийси Сайид Ҳасан Ардашерга топширади. Ардашер фавқуллодда катта истеъдод соҳиби, яқинда отаси оламдан ўтган Алишерни ҳам меҳрибон пиру устоз, ҳам ҳақиқий ота сифатида тарбиясига олади. Алишер билан Сайид Ҳасан ўрталаридаги устоз-шогирдлик муносабатлари оталик ва фарзандлик мақомига кўтарилади”.¹³² Шоирнинг аксар шеърларини ёд олиб, мажлисларда ўқиб юрган. “Ва бу фақирни фақр тариқида далолат ва иршод қилурлар эрди ва назм айтурга тарғиб кўргузурлар эрди. Чун ул авқотда фақирнинг назмлари Хуросонда шухрат тутуб

¹³² Муҳаммаджон Маҳмуд. Навоий ижодига янгича қараш. Т: “Меридиан”-2015.11-12-б.

эрди, алар даги илтифот қилиб, баъзи абётни кўп ўқурлар эрди ва мажолисда хушвақт бўлурлар эрди”. Алишер Навоийнинг туркий шеърлари орасида марсия руҳидаги иккита таркибанд бўлиб, улардан бири “Наводир уш-шабоб” девонидан ўрин олган. Етти банддан(56-байт) иборат бу асар, шеъринг мактуб-маснавий, “Мажолис ун-нафоис” ҳамда Насойим ул-муҳаббат”даги мақолалар, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асари муаллифнинг “ҳам ота, муршиду пири” бўлмиш Саййид Ҳасан Ардашерга бағишланган.

Навоий устози кўп вақти мобайнида мутолаа билан шуғулланганини “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”да зикр этган: “Форсий ашъордин Ҳазрати Хожя Ҳофиз Шерозий (қ.с.) девонига кўп ақидалари бор эрдиким, балким ул девондин аксари аларнинг хотирида эрди ва кўп абёт мажолисида ул девондин мазкур қилурлар эрди ва маснавий жинсидин Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (раҳматуллоҳу) “Бўстон”ига мўътақид эрдилар ва Ҳазрат Шайх Фаридиддин Аттор(қ.с.)нинг “Мантиқ ут-тайр”ининг кўпрагини ёд билурлар эрди ва кўп ўқурлар эди ва кўп сўз хотирларида бор эрди. Бу наср кутубдин Хужжасат ул-ислом Имом Муҳаммад Ғаззолий (р.т.) мусаннафотида мўътақид эрдилар ва кўп ўқур эрдилар. Ва кўп сўз хотирларида бор эрди. Батахсис “Кимийе саодат”дин ва Шайх Азиз Насафий(қ.с.) расолин ҳам таъриф қилурлар эрди ва андин сўзлар нақл қилурлар эрди”.

Алишер Навоий устозига шундай деб ёзади:

Мангаким видодинга хурсандмен,

Жанобинга шогирду фарзандмен.

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД

“Ҳазрати Алишер Навоий учун ҳам дўст, ҳам ота, ҳам устоз мақомида бўлган зотлардан бири **Паҳлавон Муҳаммад** эди. Навоий бир шеърида “Паҳлавон эрди менинг ёриму бир шўх анисим”, деб ёзса, “Мажолис ун-нафоис”да “Ҳоло фақр аҳлининг пешвоси ва тарийқ хайлининг муқтадоси Паҳлавондур”, дея улуғлайди. Бу зотнинг вафотидан сўнг улуғ шоир “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарини ёзади.

“...Навоий Паҳлавон Муҳаммад ҳақида сўз бошлар экан, аввало, унинг жисмоний жиҳатдан забардаст ва кучли бўлганлигини айтади. Ҳатто унинг каби кучли инсон беш юз, минг йилларда ҳам тугилмайди, дейди. Сўнг унинг юксак илмий истеъдод ва иқтидори ҳақида тўхталиб, унинг мусиқа, тиббиёт, шеърят, қофия, аруз, бадиий санъатлар, илми нуҷум, фикҳда кенг маълумотга эга бўлганлигини таъкидлайди....(Унинг) Мир Бузург Термизийга бағишлаб кашф қилган “Чоҳоргоҳ” куйи бутун Хуросонда, ҳатто Самарқанд ва Ироқда ҳам бағоят машҳур бўлиб, уни куйламаган бирор ҳофиз бўлмаган”.¹³³

Устоз Паҳлавон Муҳаммад билан Навоий қирқ йил мобайнида дўсту қадрдон, устозу шогирдлардек яқин муносабатда бўлган: “Қирқ йилга яқин бу фақир била мусоҳиби жоний, маҳрами рози пинҳоний эрди”.

МАВЛОНО МУҲАММАД МУАММОИЙ

Алишер Навоий: Қомусий луғатида, **Мавлоно Муаммоий** шоирлар султонининг устози сифатида қайд этилган: “Латиф ва сунний мазҳаб киши эрди. Кўп ақобир хизматиға етиб эрди, манзури назарлар бўлуб эрди. Бобир Мирзо замонида муаззам сад бўлди ва сўнгра ҳам салотин мажлисида мақбул ва махсус эрди... Фақир била улфати бор эрди ва кўп мушарраф қилур эрди...” Муҳаммад Муаммоий Абулқосим Бобурнинг сарой шоири бўлиб, бадиҳа айтишда моҳир бўлган. Алишер Навоий Абулқосим Бобур Мирзо саройида хизмат қилганида ундан муаммо фанидан сабоқ олган.

ХОЖА УҲД МАСТУНИЙ

Тадқиқотчи Саидбаҳром Азизов Навоий Самарқандда таҳсил олганда, **машҳур фалакишунос Хожа Уҳд Мастуний**лардан фалакиёт сирларини ўрганади, дейди.¹³⁴ Навоий Мастуний ҳақида шундай ёзади: “Хожа Уҳд Мастуний ўз асрининг яғонаси эрди. Илм ва фунун билур эрди. Аммо фалакиётда шухрати бор эрди. Бу фақир(Навоий) ул бузруквор(Мастуний) суҳбатига етар эрдим”. Ана шу даврда Самарқанд ва Ҳирот астрономик муҳити таъсирида

¹³³ Д.Юсупова. “Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти” (Алишер Навоий даври). Т: “Тамаддун”-2016.247-248-б.

¹³⁴ Саидбаҳром Азизов. Алишер Навоий асарларида фалакиёт сирлари. Т: Ўзбекистон-2018.12-б.

Алишер Навоийнинг космик дунёқараши шаклланди ва бу жараён асарларида ўз аксини топди.

АЛ - КЎҲИСТОНИЙ

...Навоий Самарқанддан таҳсилдан Хиротга қайтгач, **Ал-Кўҳистоний** раҳбарлигида фалакиёт илмидан сабоқ олишни давом эттиргани ва Кўҳистоний ўз шогирди Алишер Навоийга бағишлаб фалакиёт илмидан иккита китоб ёзгани маълум. Улардан бири – Носириддин Тусийнинг “Мифтоҳи бист боб дар маърифати астурилоб” (“Устурилобни билиш ҳақида йигирма бобнинг калити”) китобига шарҳ ва иккинчиси – Қозизода Румий томонидан Ас-Самарқандийнинг “Исбот(билан боғлиқ) таклифлар” асари шарҳига ёзилган шарҳдир.

МИР АТОУЛЛОҲ ҲУСАЙНИЙ

Ўз даврининг машҳур адабиётшуноси ва шоири. Хондамирнинг маълумот беришича, *“Навоий ҳузуридаги адабий мажлисларда Мир Атоуллоҳ Ҳусайний илми бадийъга оид ваъзлар ўқиганда, улуғ шоирнинг ўзи ҳам қўлида дафтар билан сабоқ олгани ҳозир бўлар экан”*.

Унинг “Бадоеъ ус-саноеъ” асари Навоийнинг ҳам, бошқа замона фозилларининг эътирофига сазовор бўлган. Бу машҳур асар ҳақида Навоий “Мажолис ун-нафоис”да шундай деган: *“Маълум эмаским, бу фанда ҳаргиз ҳеч киши онча жамъ ва муфид китоб битмиш бўлғай”*.

Навоий “Мажолис ун-нафоис”да ўзининг устозларидан бири билимдон ва фозил Мир Атоуллоҳ Ҳусайнийни яна дарвеш сифатида кўриш истабини билдиради: *“Фақир (Навоий) густоҳлик юзидан (беодоблик қилиб) Мирга дерменким, фазоил ва камолотингизга кўра дарвешлигингиз ҳам бўлса эрди – хўб эрди”*.

Мухтасар қилиб айтганда, Алишер Навоийнинг биз тилга олган устозлари рўйхатини узоқ давом эттириш мумкин. Юқорида зикр этилганлари учдан бир қисми холос. Ҳали биз билмаганлар қанчадан қанча. Муҳими бу буюк сиймолар ўз асарлари, оқ фотиҳалари, йўл-йўриқлари ва сабоқлари билан Навоийнинг буюк Навоий бўлишида муносиб ҳисса қўшишган.

НАВОИЙНИ ДУО ҚИЛГАН БУЗРУКЛАР (Саккизинчи мақола)

“ЖОМИЙНИНГ ОҚ ФОТИҲАСИ БИЛАН”

Халқимизда “олтин олма дуо, дуо олтин эмасми?” деган нақл бор. Бу ҳикматли ибора кеча ёки бугун пайдо бўлмаган. У минг йил мобайнида халқимиз тафаккурида шаклланиб, ҳаётида ўз исботини топган. Ана шу боис Ҳазрат Навоий бир умр улуғ инсонлар, буюк устозлар ва тариқат пирлари ҳамда фозилу фозулоларнинг дуосини олиб яшаган. “Хамса” ёзишга қўл урар экан, энг аввало устози, буюк мутафаккир **Абдурахмон Жомий**дан оқ фотиҳа олган.

“ФОТИҲА БИР БЎЛУР”

Навоий қаерга бормасин, ўша ҳудуднинг улуғлари суҳбатига ва дуосига мушарраф бўлган. Самарқандда таҳсил олганда, барокотлар ёғиладиган авлиёлар султони **Хожа Аҳрор Валий** илмий-диний мажлисларида иштирок этиб, унинг ҳурмат-эътиборини қозонган. Ўз ўрнида узоқ йиллар мобайнида Навоий билан хат ёзишиб турган бу пиру муршид келажаги порлоқ зотни дуолар қилиб, оламлар парвардигоридан уни қўллаб-қувватлашни сўрагани ҳам айни ҳақиқат.

Авлиёлар султони дуосининг кучи “Рашахоту айнил-ҳаёт”да баён қилинган. Унда ҳикоя қилинишича, кунлардан бир кун темурий Султон Абу Саъид Мирзо туш кўрди. Тушида Хожа Аҳрор Валий Аҳмад Яссавий ишораси билан унинг ҳаққига фотиҳа ўқийди.

Султон Абу Саъид тушида кўрган авлиёни излаб Тошкентга келади ва суҳбатлашади. Мулоқот охирида эса Хожа Аҳрордан яна бир бор дуо беришини сўрайди. Аммо Хожа Аҳрор “Фотиҳа бир бўлур!”, дея унга нусрат ва зафар қозониши учун тушдаги дуо кифоя қилишини айтади. Дарвоқе, ана шу фотиҳа туфайли Султон Абу Саъид кўп ўтмай Самарқандни қўлга киритади, кейинчалик Мовароуннахр ва Хуросон подшоҳига айланади. Дарҳақиқат Хожа

Ахрор Валий ҳам дуолари мустажоб бўлган азиз инсонлардан эди.¹³⁵

“ФАҚИР КИЧИК ЁШИМДА...”

“Насойим ул-муҳаббат”да Навоий **Хожа Шамсуддин Муҳаммад Кусуи Жомий** отаси Ғиёсиддин Баҳодирнинг пири-муршиди эканини ёзар экан, падари авлиёни хизматида бўлиб, суҳбатини олганини баён этади. Бинобарин, ёш Навоийга ҳам авлиё Хожанинг муборак назари тушади: *“Ва фақир ҳам кичик ёшимда аларнинг муборак назарига етиб, илтифот топиб, фотиҳалари(дуолари)га мушарраф бўлубмен ва азим фойда андин умидим бор. Умид улки, ноумид бўлмагаймен”*, дейди бу ҳақда Навоий. Яъни Аллоҳнинг дўстлари –азиз-авлиёларнинг дуоларини Яратган мустажоб айлаши Навоийни шубҳалантирмаган. Нафақат бундан шубҳаланмаган, балки у ўз ҳаққига қилинган дуолар ижобатига гувоҳ бўлган. Шунинг учун пок зотлардан олтидан қиммат дуо олишга интилан.

“ДУО БУ – ИБОДАТДИР”

“Насойим ул-муҳаббат”да авлиёларнинг дуолари ижобати кароматлардан бири сифатида талқин қилинган. Аниқроқ қилиб айтганда, авлиёлар дуо си сўзсиз қабул бўлган. Аллоҳ азда ва жалла Қуръони Каримда марҳамат қилади; *“Роббингиз: Менга дуо қилинг, сизга ижобат қилурман....деди...”(Ғофур сураси 60 оят)*. Имом Термизий ривоят қилган ҳадиси шарифда *“(Дуоингиз) ижобат бўлишига ишонган ҳолингизда Аллоҳга дуо қилинг, албатта, Аллоҳ таоло ғофил қалбдан дуо қабул қилмайди”*, дейилади. Имом Абул Қосим ал-Қушайрий(р.х.а.) ривоят қилдиларки: “Дуо қилиш афзалми, ё Аллоҳ таолонинг қазои қадарига рози бўлиб, сукут сақлаш афзалми?” Баъзи уламолар *“Дуо бу – ибодатдир”* ҳадисини далил қилиб, дуо қилишни афзал деб билишди. Зеро, дуо – Аллоҳ таолого банда муҳтожлигини изҳор қилиш, ёлворишдир. Зотан, Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло Ўзи мутакаббир зот бўлиб, Ундан сўрашларини, ялиниб ёлворишларини яхши кўради. Ҳадиси шарифда Расулуллоҳ

¹³⁵ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т:“Ёзувчи”-1996.72-б.

соллаллоҳу алайҳи васаллам шундай марҳамат қиладилар: *“Аллоҳ азза ва жалланинг фазли карамидан сўранглар, чунки Аллоҳ азза ва жалла сўралишни севади, ибодатнинг афзали (Аллоҳ субҳонаху ва таоло тарафидан келадиган) ёрдамни кутишдир”*.¹³⁶

“Чақирмоқ, мурожаат қилмоқ, ёрдам сўрамоқ” маъноларида келадиган дуо, Қуръонга кўра, “банданинг бутун борлиғи билан Аллоҳга юзланиши” ёки “кучи чегараланган ва ўзи ўткинчи бўлган инсоннинг чексиз ва абадий қудрат қошида ожизлигини эътироф қилиб, ёлвориши” тарзида таърифланади.

...Қуръонга кўра, дуо қилиш Аллоҳ билан боғланишнинг энг осон йўли...

...Кишилар ҳамма жойда, ҳар қандай ҳолатда нима истасалар, Аллоҳдан сўраб, дуо қила оладилар. Аллоҳ таоло имон келтирганларнинг ҳар қандай ҳолда ҳам дуо қилишлари, Ўзини зикр этишлари мумкин эканини куйидаги оятлар билан баён қилади: *“Улар туриб ҳам, ўтириб ҳам, ётиб ҳам Аллоҳни зикр этадилар ва осмонлару Ернинг яратилиши ҳақида фикр юритадилар (ва дуо қиладилар:) “Эй Раббимиз! Бу (коинот)ни беҳуда яратмагансан. Сен (айблардан) пок зотдирсан. Бас, бизни дўзах азобидан сақлагин! Эй, Раббимиз! Кимни Сен дўзахга киргизсанг, албатта, уни хор қилган бўласан. Золимларга эса ёрдамчилар йўқдир. Эй Раббимиз! Биз “Раббингизга имон келтиринг!” деб имонга чорлаган жарчини (Муҳаммадни) эшитдик ва дарҳол унга имон келтирдик. Эй Раббимиз! Бизнинг гуноҳларимизни кечир, хатоларимизни ўчир ва бизларни солиҳ кишилар қаторида вафот эттир! Эй Раббимиз! Яна бизларга (барча ўтган) пайгамбарларингга (уларнинг воситаси ила умматларига) ваъда қилган нарсаларингни (савоб ва ёрдамнинг) ато эт ва бизларни қиёмат кунда шармисор қилмагин! Албатта, Сен ваъдага хилоф қилмагайсан”*.

Бас, Парвардигорлари уларни (дуоларини) ижобат этиб, (деди:) “Албатта, Мен сизлардан амал қилувчининг – хоҳ эркак

¹³⁶ Али ибн Султон Муҳаммад ал-Қорий ал-Маккий. “Исми аъзам”. Дуолар тўплами. Т: “Мовароуннаҳр”-2004. 33-34-б.

бўлсин ва хоҳ аёл бўлсин - амалини зое қилмасман...” (Оли Имрон, 191-195).

Шунингдек, дуо қилишнинг энг чиройли ва мақбул йўллари Қуръони каримда таълим берилади.¹³⁷

“ДУО - ТАҚДИРНИ ЎЗГАРТИРАДИМИ?”

Дуо тақдирни ўзгартира оладими, деган ҳақли савол туғилади? Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да ёзишича, биров Зуннун Мисрийдан дуо талаб қилади. Зуннун Мисрий эса унга шундай жавоб берди:

-Эй йигит, агар Ҳақ таолонинг азалий тақдирида сенга бир иш муқаррар бўлган бўлса, қилмаган дуолар ҳам сен учун мустажоб бўлмай. Агар бунинг акси бўлса, сувга чўкаётган одамга кичкиришдан не фойда? Ҳосили фақат шуки, чўкиб кетар ва бўғзига сув кўпроқ боргай.¹³⁸ Яъни Зуннун Мисрий бу билан дуо тақдирни ўзгартира олмайди, деб гувоҳлик бермоқда. Бирок машойихлар бунинг аксини таъкидлашади. Имом Ғаззолий айтадилар: “Агар Аллоҳнинг қазоси ва тақдиридан қочиб қутилиш мумкин бўлмаса, дуонинг қандай фойдаси бор деб сўралса, жавоб бериладики: “Балонинг дуо сабабидан қайтарилиши ҳам Аллоҳнинг тақдиридандир. Бало ҳам, дуо ҳам Аллоҳнинг қазосидир. Демак, Аллоҳнинг бир қазоси (ҳукми) бошқа қазоси (ҳукми) билан даф этиляпти” (Ихёу улумид-дин, 1-жилд).

Ойша онамиз (р.а.) ривоятларида Пайғамбаримиз (С.А.В.) дедилар: *“Тақдирдан қочишда эҳтиёт бўлишнинг ўзи фойда бермайди. Дуо эса келган тақдирдан ҳам, ҳали келмаган тақдирдан ҳам қутултиради. Албатта, бало келса, унга дуо юзма-юз бўлади ва қиёматгача олишади (қарши курашади)”* (Имом Аҳмад, Абу Яъло, Табароний).

Ҳазрат Али ибн Абу Толиб (р.а.) дедилар: *“Эҳтиёткорлик тақдирни қайтаролмайди. Шубҳасиз, дуо уни қайтаради. Бу ҳақда Аллоҳнинг ушбу ояти далилдир: “Илло, Юнус қавми шундай қилди. Иймон келтиришгач, улардан дунё ҳаётидаги*

¹³⁷ Қуръони карим суралари ва дуолари фазилати. Нашрга тайёрловчи Ф.Файзуллоҳ ўғли, М.Қодиров. Т: Ғ. Ғулом номидаги НМИУ-2018. 11-12-б.

¹³⁸ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат ҳикоятлар ва ҳидоятлар. Т:Ўзбекистон НМИУ-2015.42-43-б.

хорлик азобини кеткиздик ва уларни маълум вақтгача ҳаёт лаззатидан баҳраманд қилдик” (Юнус, 98). Яъни Юнус (а.с)нинг қавмлари иймонга келганларидан сўнг балодан нажот сўраб, дуо қилдилар. Аллоҳ уларнинг дуоси барокотидан азобни роҳатга айлантирди” (Суютий, Дуррул мансур, 3-ж).

...Зикр пайтида банда Аллоҳ билан қалбан боғлиқ бўлар экан, дуоларнинг ижобат пайти ҳам айни шу дамдир. Демак, инсон қанча кўп зикрда бўлса, унинг дуоси ижобат бўладиган вақти ҳам шунча кўп бўлади. Бироқ хосияти ва фазилати жиҳатидан дуонинг ижобатига сабаб бўладиган ҳолатлар, вақтлар ва жойлар, дуоси бешак ижобат бўладиган шахслар мавжуд.¹³⁹

“СЕНИНГ УЧУН ФОТИҲА ЎҚУЛИ...”

Алишер Навоий олти ёшида юқорида биз зикр этган дуоси ижобат бўладиган шахслардан бири, тарихчи **Шарофиддин Али Яздий** билан учрашгани кўпчиликка маълум. Шоирлар султони болалигидаёқ “сенинг учун фотиҳа ўқули деб” кўлини дуога очган табаррук бузрукворларнинг дуосини олиш бахтига мушарраф бўлган: “*Дағи Мавлоно(Яздий) ўз замони салотини(подшоҳлари) қошида муъаззас ва сойир ашироф қошида мукаррам эрдилар ва Тафтида хонақоҳ ва шогирдлари ва муридлари бор эрди. Бу ҳақир(Навоий) сизари синда ул буқъада алар хизматлариға мушарраф бўлиб, менинг борамда фотиҳалар ўқудилар*”, - деб ёзади Навоий. Бизнингча, Яздийдек улуғ зот эса ўз дуосида Яратгандан “ёш Алишерни комил инсон бўлиб улғайишини сўраган”, бўлса не ажаб?! Бу дуо эса тарихдан маълумки, ижобат бўлган ва Навоий буюк авлиё, комил инсон, етук шоир бўлиб вояга етган.

“ДУОЛАРИ ... МУСТАЖОБ БЎЛМИШ БЎЛГАЙ”

Ўз замонасининг маликул-каломи деб эътироф этилган **Лутфийни** ҳам Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да валийлар қаторига қўшади. Ўз ўрнида айтиш жоизки, шоирлар султони Мавлоно Лутфийнинг кўп маротаба дуосини олган: “*Бу фақир*

¹³⁹ Қуръоний ва энг зарурий дуолар. Нашрга тайёрловчилар. А.Аҳмад. А.Тилавов. Т: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ - 2017. 7-8-б.

*борасида кўп фотиҳалар ўқубтур. Умед улким, чун дарвеш киши эрди, баъзи мустажоб бўлмиш бўлғай”, дея ёзади Навоий бу ҳақда. Яъни у мазкур фикри билан Лутфийнинг Навоий ҳаққига қилган дуолари ижобат бўлгани тўғрисида сўз юритмоқда. Навоий ҳақ. Фаридуддин Аттор ҳам дарвешлар дуоларини қабул бўлишини тасдиқлайди: “Дарвешларни Аллоҳнинг ўзи сақлайди. Дунёни тарк этган ҳар бир дарвешнинг халқ узра қилган дуолари мақбулдир. Уларнинг қилган дуоларининг баракатидан мусулмонлар бало ва кийинчиликлардан омон бўладилар”.*¹⁴⁰ Лутфий нафақат дуо қилган, балки шоирлар султонини доимо онасини рози қилишга, дуосини олишга даъват этганига нима дейсиз?! Навоийнинг ёзишича, “бу фақир(Навоий) борасида кўп илтифоти бор эрди ва фотиҳалар ўқур эрди ва доим волида мулозаматиға ва ризойи хотириға тарғиб қилур эрди”.

“ВОЛИДАНГ ДУОСИНИ ОЛ”

Ўз ўрни айтиш жоизки, жаннат пойида бўлган волидаи мухтарама ҳам, розилиги Тангри розилиги билан баробар падари бузруквор ҳам фарзандлари Алишерни истиқболи учун дуо қилишган. Боз устига Алишер Навоий ота-онасини рози қилиб, дуосини олганига шак-шубҳамиз йўқ. Чунончи, ҳадису шарифда таъкидланганидек, ота-онанинг фарзанди ҳаққига қилган дуосини ҳам Тангри таоло мустажоб айлагай!

“Тазкират ул-авлиё”да Боязид Бистомийга бағишланган бобда орифлар султони у эришган барча муваффақиятлар онасининг дуоси туфайли эканлигини таъкидлайди: “Нақлдирки, (авлиё) Боязид (Бистомий) айтади, мунча мартабаким, Аллоҳ менга ато қилди, барчасини онамнинг дуосидан топдим.

Бир кеча қаттиқ совуқ эди. Онам мендан сув сўради. Бордим, ариқдан музни ёриб, сув келтирдим. Онам уйқуга кетган экан, сувни тутиб турдим. Қўлларим муз бўлди. Онам уйқудан уйғонди, кўрдиким, мен хануз кўзани кўтариб турибман. Сув олиб ичди ва мени дуо қилди. Унинг дуоси баракатидан ҳар нима истадим,

¹⁴⁰ Фаридуддин Аттор. “Тазкират ул-авлиё” Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2013.429-б.

топдим”.¹⁴¹ Албатта, Навоий бобомиз ҳам Бистомий сингари волидасининг дуосини олиб, ўз ютуқларини ҳам она оқ фотиҳаси билан боғлаган бўлса не ажаб?!

“АЛАР ХИЗМАТИҒА МУШАРРАФ БЎЛИБМЕН”

“Худо ёри ва поклар руҳи мададкори бўлган” Навоий Яратганнинг дўстларидан шерозлик **Хумомиддин Калободий** дуосини ҳам олган. *“Хукком ва ашироф алар суҳбатига етар эрди. Мавлононинг зоҳир ва ботин улуми азҳар ва мин аш-шамс эрди. Бу ҳақир(Навоий) сизари синда(болалигида) алар хидматига мушарраф бўлубмен. Менинг борамда фотиҳа ўқуб, бир қасаб ёғлиғ иноят қилибдурлар”*. Албатта, мажлиси ҳикмат аҳли билан доим гавжум бўладиган Калободий ёш Алишерни дуо қилиш билан унинг ёрқин келажагини олдиндан кўра олган.

КАРОМАТГЎЙ БОБО ПИРИЙ

“Насойим ул-муҳаббат”да зикр этилишича, **Бобо Пирий** олдидан ўтган одамларни сўкар экан. Шу боис *“ҳақир(Навоий) анинг илайидан ўтмас эрдим. Ва ҳол улки, маскани халқ йўли устида эрди. Бир кун бир ҳамроҳ сўрдики, бу ерда етганда, доим йўлни эвуруб, Бобо илайидан ўтмассен, сабаб недур, айт?! Дедимки, бу жиҳатдинки, фаҳш сўкар, манга хуш келмаски, анинг фаҳшин эшитгаймен”*.

Навоийнинг ҳамроҳи эса бобонинг кароматгўй эканини сўзлар экан, “агар ҳақиқатан каромати бўлса, олдидан ўтганинга сени сўкмайди”, дейди. Навоий унинг маслаҳати билан бобонинг “илайидан” ўтади. Ҳамроҳ ҳақ бўлиб чиқади. Бобо Пирий ёш Алишерни сўкмайди. Аксинча, дуолар қилади. Алишер Навоий **Бобо Шихоб** ва **Бобо Сариги Пўлод** каби валийлар билан яхши муносабатда бўлиб, дуоларини олган.

“ХАЙР ДУОСИ КЎП ҚИЛУР ЭРДИ”

Яратган даргоҳида дуоси мустажоб бўладиган пири комил **Хожа Пир Аҳмад Наққошнинг** ҳам Навоийга меҳри бошқача эди.

¹⁴¹ Фаридиддин Аттор. “Тазкират ул-авлиё” Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2013.166-б.

Унинг икки қўли доимо Навоий камолоти учун дуода эди. *“Бу фақир(Навоий) борасида хайр дуоси кўп қилур эрди. Умид улки, мустажоб бўлмиш бўлғай!”* Яъни Навоий таъбири билан айтганда, шоирлар султони ҳаққига қилинган дуолар ижобат бўлган. Буни Навоийнинг ўзи “мустажоб бўлмиш бўлғай” деб тасдиқламоқда.

“ФАРЗАНДЛИҚ ЛАФЗИ БИЛА САРАФРОЗ ҚИЛИБ”

Шайх-ул-ислом **Хожа Муаййад** Меҳна ўз даврининг йирик уламоларидан ҳисобланган. Ўз даврида ваъз масжлислари билан шуҳрат қозонган бу улуғ зот ҳам Навоий ҳаққига кўп хайрли дуолар қилгани “Насойим ул-муҳаббат”да қайд этилган: *“Бу ҳақирни фарзандлиқ лафзи била сарафроз қилиб, хайр-дуоси кўп этиб, борамда фотиҳалар ўқиб эрдилар. Умид улки, бири мустажоб бўлғай”*. Кўпнинг дуосини олиб улғайган Навойдан Меҳна ҳам ўз фотиҳасини аямаган.

“ҲАР НЕ ДЕСА УЛ, ҲАҚ ТАОЛО ОНИ ҚИЛУР”

Замондошлари “Кадуд” деб атаган **Хожа Авҳад Муставфий** илму урфонда ўз даврининг ягонаси ҳисобланган. Навоий Сабзаворлик шоир Муставфий суҳбатига бориб турган: *“Бу ҳақир(Навоий) борасида кўп қатла фотиҳалар ўқиб, хайр дуоси қилибдурлар. Умид улдурки, ижобат асари зоҳир бўлғай”*, дейди шоирлар султони. Навоий ҳақ. Таъбир жоиз бўлса, Хожа Авҳад Муставфийдек улуғ зотлар, авлиёларнинг Яратганга қилган дуоси ва илтижоси ерда қолдирилмаган. Бунга мисол қилиб, “Насойим ул-муҳаббат”да Хожа Муҳаммад Порсога бағишланган мақоладаги куйидаги қайдларни келтириш мумкин: *“...Ҳар не алар десалар ул бўлғай, ва яна бир маҳалда дедиларки, ҳар не ул деса Ҳақ таоло они қилур. Ҳадиси саҳиҳ ҳукм билаки, “Аллоҳнинг бандалари ичида шундайлари борки, агар Аллоҳга қасам ичсалар, Ҳақ қасамларини рост келтиради”*.¹⁴² Яъни Аллоҳнинг дўстлари – валийларнинг деганлари, дуоилари, ниятлари амалга ошади. Чунончи, “Тасаввуф” китобида дуо ҳақида ажойиб ҳикоят келтирилган.¹⁴³ Айтишларича, авлиё Зуннун Мисрий ўз шогирдлари билан кемага

¹⁴² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Т:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2012.309-б.

¹⁴³ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т:Ёзувчи – 1996.112-113-б.

ўтириб, Нил дарёсига сайрга чиқади. Бошқа томондан яна бир кема сузиб келардики, унда ўтирганлар шароб ичиб мастлик қилар, сўкишар, дарвешлар томон беадабона сўзлар отиб, кўнгилларини ранжитардилар. Шогирдлари Зуннун Мисрийдан дуо қилиб, нобакор авбошларни сувга чўктириб жазолаш, ғарқ этишни сўрайдилар. Шунда Зуннун Мисрий дуога қўл кўтариб, Худодан кемадаги одамлар кўнглида инсоф чироғини ёқиш, илохий нур юбориб, уларни Ҳақ йўлига киритишни сўрайди. Дуо ижобат бўлиб, авбошлар тезда хушёр тортадилар, бутунлай ўзгариб, қилган ишларига пушаймон бўладилар ва кемага Шайх олдига ўтиб, тавба қиладилар.

“БУ ҲАҚИР БОРАСИДА...”

Тасаввуф намояндаси **Мавлоно Саъдуддин** ўз даврининг етук уламоларидан бири бўлган. Навоий ибораси билан айтганда, *“ва ҳаётлари муддатида “Фаройиз” адосидин сўнгра “Тафсир” ва “Ҳидоя”га машғул бўлурлар эрди... Ва дунё сўзи алар мажлисида ўтмас эрди. Алар суҳбатига етиб, сўзларини эшитган кишига Ҳазрат Расул(С.А.В.) ва бузургвор асҳобининг тариқи ёд бўлур эрди... Бу ҳақир(Навоий) борасида кўп хайр дуолари қилибдурларки, анинг билан бағоят умидвормен”*. Дарҳақиқат, Навоий бу буюк зот билан кўришиб, ундан дуои хайрлар олишга мушарраф бўлган.

“...КўП ҚАТЛА ФОТИҲА БИЛА”

Тариқатда сулукка машғул бўлган пиру муршидлардан **Хожа Абдулазиз Жомий** баркамол уламолардан бири бўлган. Абдулла Ансорий авлодидан бўлмиш бу зоти боборакот кўп вақтини тасаввуфга бағишланган “Футухоти Маккия” асари мутолаасига сарфлаган. Навоий бу авлиё ҳақида сўз юритар экан, *“халойиқ ва сойир авлод аларга(Жомийга) мухлису мунқод эрдилар”*, деб таъкидлаган. Абдулазиз Жомий ҳам Навоийга илтифот кўрсатиб, *“кўп қатла фотиҳа била дуои хайр қилибдур”*. Бинобарин яна такрор бўлса ҳам айтамиз, Навоий ҳаққига қилинган бундай хайрли дуолар мустажоб бўлган.

ТАБОДҒОНИЙДАН ДУОИ САЛОМЛАР

Мавлоно Муҳаммад Табодгоний Шайх Зайнууддин Хавофийнинг кибор халифаларидан саналган. Навоий *“зоҳирий ва ботиний илмда комил”* деб эътироф этган фазлу камоли таърифга сиғмайдиган тариқат пири бўлмиш Табодгоний панду насихат билан халқни ҳидоятга чорлаган. Бу улуғ зотнинг Навоийга *“илтифотлари кўп эрди”*. У Амир Сайид Ҳасан ва Амир Шайх Аҳмад (Сухайлий)га ёзган мактубларида Алишер Навоийга дуои саломлар етказган. Чунончи, Табодгоний дуоларида ва ибодатида ҳам шоирлар султонини эсга олган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Иззат Султон Табодгоний Навоийнинг устодларидан бири¹⁴⁴ деб қайд этган.

“КЎП ИЛТИФОТИ БОР ЭРДИ”

Ўз замонасида **Шайх Шох Зиёратгоҳий** ҳам улуғ авлиёлардан бўлган. *“Ҳар киши суҳбатиға етса эрди, маҳобатидин далер сўз айта олмас эрди. Ва ҳақойиқу маорифи муяссар эрди. Ва подшоҳ ва гадога насихату панди алассавия эрди. Подшоҳга бир кун бу навъ насихат қилгандурки, ҳар не ўзингга раво кўрмассан, Тенгрининг ҳеч бандасига раво кўрма! Бу сўз муассир тушиб, чандин мусулмонларга наф етиб, подшоҳ бу сўзни мазкур қилур эрди. Ва бу ҳақир била кўп илтифоти бор эрди. Кўп қатла хайр дуоси қилиб эрди”*. Ўз ўрни Навоий бу дуоларни мустажоб бўлганига “умид улдурки” деб умид боғлаган. Кўпнинг дуоси кўкартиради, деганларидек, улуғларнинг дуосини олиш мутафаккирга мамнуният ва куч-ғайрат бағишлаган.

ДУОСИ БИЛАН МАДАД БЕРГАН БОБУР ҚАЛАНДАР

Замонасида Бобур Қаландар номи билан машҳур бўлган темурий подшоҳ **Абулқосим Бобур** ёш Алишер Навоийга оталарча ғамхўрлик кўрсатиб, турли хил илмларни ўрганиш учун зарур шарт-шароит яратиб берганини, унинг ҳаққига хайрли дуолар қилганини тарихчилар ёзиб қолдирган. Бу ҳақда Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро”сида жумладан шундай дейди: *“Мазкур мағфиратли подшо (Абулқосим Бобур) замонасида улуғ амир (Навоий) ҳукумат ҳашаматиға қарамасдан, доим фазилат*

¹⁴⁴ Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Т: Ғ.Ғулом номидаги БАН-1969.38-б.

орттиришига ҳаракат қилар ва фазл арбоблари билан суҳбат қуларди. Ўткир зеҳни ва мукааррам табъи шеър айтиш, асарлар ва тарихлар тинглашига ташна эди. Ёшлик пайтларидаёқ зуллисонан бўлди. Туркий тилда маҳорат эгасига, форсийда фазл соҳибига айланди. Муаллиф бу амир ҳақида шундай дейди:

**Туркийсин кўриб қилурлар тарку товба ҳам,
Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий била Кардарий.**

Султон Бобур суханишунос ва ҳунарпарвар подшоҳ эрди. Доим лутф ила бу улуг амирнинг ёрқин табъига офарин ўқирди. Баъзида унинг туркий ва форсий ижодидан бир шеър ўқир ва табъининг қудрати, латиф камолининг зеболиги қаршисида таажжубланар эди. Ўзининг бедариз лутфидан баҳраманд ва **яхши дуоси билан мадад берарди...**”. Навоий “Мажолис ун-нафоис”да “дарвешваш” деб таърифлаган Абулқосим Бобурнинг ҳам дуоси ижобат бўлган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

“КИ, НАВОЙИГА ДУО ЕТГАЙ”

Бундан ташқари у асарлари якунида мутолаадан сўнг китобхондан шоирлар султонини дуо қилишни сўраган. Афтидан Навоий дуонинг қудратли кучига қатъий ишонган.

**Етса мақсуд муддао бирла,
Мени ёд этгасен дуо бирла.
Ки, Навоийга ул дуо етгай,
Булбули руҳига наво етгай.**¹⁴⁵

Нима учун Алишер Навоий бу дуои хайрларни мустажоб бўлиши ёки мустажоб бўлганига сидқидилдан ишонган, деган ҳақли савол туғилади? Ваҳоланки биз юқорида, Оллоҳнинг валийлари-дўстларининг дуолари шак-шубҳасиз қабул қилинганини айтиб ўтдик. Хондамир “Хулосат ул-ахбор”да “зухду ибодат ҳамда дину диёнати ортиқлиги билан сифатланган Муъинуддин Воъиз доимо Навоийни дуо қилишини айтиб ўтган: “(Ул зот) ҳар жума намоз ўқилгандан кейин жоме масжидида халойиққа ваъз-насиҳат қилади...Аммо қачонки олиҳазрат амир Алишер (Навоий) ҳузуридан ул жанобга бирон нарса олиб

¹⁴⁵ Алишер Навоий. “Навоийдан чу топқайлар навое”. “Арбаъин”. Т.: “Хилол-нашр”-2014.113-б.

*келинадиган бўлса, мамнуният билан қабул қилар ва ҳамиша ўзини ул ҳазратнинг дуогўйларидан ҳисобларди”.*¹⁴⁶

ВАЛИЙ КИМ?

Хўш, валий ким? Нега Аллоҳ таоло бу зоти бобаракотларнинг сўзларига кулоқ солган, дуосини ижобат айлаган? Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф валий сўзини шундай изоҳлайди: “Валий сўзи арабча бўлиб, “яқин дўст” маъносини англатади. Аллоҳ таоло Қуръони Каримда Ўзининг маълум бир бандаларга валий эканлигини, баъзи бир бандалар У зотнинг авлиёлари эканини айтиб ўтган.

... Аллоҳнинг валий(дўст)ларига бу дунёда ҳам, охирада ҳам ҳеч қандай хавф йўқдир. Улар икки дунёда ҳам тўлиқ омонликдадир. Улар бу дунёда Аллоҳга валий –дўст бўлганлари учун, У Зотнинг кўрсатмалари бўйича ҳалол – пок, тўғри яшаганлари учун уларга ҳеч нарса хавф-хатар солмайди...

...Шунингдек, охирада ҳам уларга дўзахнинг, ундаги азоб – уқубатларнинг ҳеч қандай хавфи йўқ.

Аллоҳнинг валий(дўстлари)лари бу дунё ва охирада ҳеч хафа бўлмаслар. Улар доимо хурсанд бўлурлар”.

Мухтасар айтганда, Аллоҳнинг дўстлари дуосини олиб, Алишер Навоий кам бўлмаган, яъни улуғлар, авлиёлар, устозлар, ота-она дуоси, пок эътиқоди, ибодати ва тинимсиз изланиши, ўқиб ўрганиши, етук билим, салоҳияти орқали у шоирлар султони, буюк мутафаккир ва авлиёлар авлиёси даражасига етган, дейишимиз мумкин.

¹⁴⁶ Навоий замондошлари хотирасида. Т:Ғ.Ғулом номидаги АСН-1985. 70-б.

¹⁴⁷ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Т:”Ҳилол-Нашр”-2016.206-б.

ФАҚАТ КИТОБГА КЎНГИЛ БЕРГАН ЗОТ
Ёки Навоий кутубхонасининг тақдири
(Тўққизинчи мақола)

“ҚУРЪОН – БУ ШИФО”

Китоб инсон руҳий оламига шифодир. Аллоҳнинг муборак китоби -“Қуръони Карим” барча дардларга даволиги бежиз эмас. Навоий “Назм ал-жавоҳир”да Қуръон ўқишнинг фойдаси ҳақида шундай ёзади:

*Қуръонки эрур муждаи жоний ўқумоқ,
Йўқ-йўқки, ҳаёти жовидоний ўқумоқ,
Бил, кўнгилга истасанг шифони ўқумоқ,
Ким келди кўнгил шифоси они ўқумоқ.*

Навоий мазкур сатрларни ёзганда, Исро сурасининг Қуръон мўминлар учун шифо экани тўғрисидаги 82-оятининг (“(Биз) Қуръондан мўминлар учун шифо ва раҳмат бўлган(оят)ларни нозил қилурмиз”) мазмунига асосланганини кўрамиз.

Абдуллоҳ ибн Масъуд(розияллоҳу анху)дан ривоят қилинган ҳадисда Расулуллоҳ (саллаллоҳу алайҳи васаллам): “Сизлар ўзингизга икки шифо – Қуръон ва асални лозим тутинглар!” деганлар (Байҳақий ривояти).

...Тана аъзолари, ҳатто бош мия ва юрак хужайраларини фаоллаштиришда Қуръон оятлари катта таъсирга эга. Бу борада баъзи оятлар “шифо оятлари” дея ажратилмайди. Зеро, Қуръоннинг барча оятлари шифодир.¹⁴⁸

НАВОИЙ ШЕЪРИДАН ДАВО ТОПГАЙСИЗ!

Алишер Навоийни оласизми, Бобораҳим Машраб ёки Ҳувайдонинг китоблари бўладими, ўқиган сари руҳингиз енгил тин олади, кўнглингиз эса таскин топади. Иброҳим Ҳаққулнинг ёзишича, “Навоий шоҳнинг ҳам, гадонинг ҳам, ошиқнинг ҳам, орифнинг ҳам, ҳамма –ҳамманинг шоири. Навоий шеъриятида ким

¹⁴⁸ Қуръони карим суралари ва дуолари фазилати. Нашрга тайёрловчилар Ф.Файзуллоҳ ўғли, М.Қодиров. Т: Ғ. Ғулом номидаги НМИУ-2018. 7-8-б.

нимани ахтарса, ўшани топади. Фикран ва руҳан ким нимага талабгор бўлса, унда барчаси мавжуд. Ҳатто золим ва жоҳил, нодон ва гумроҳ ҳам Навоий шеърларидан шифо топади”. Албатта, навоийшунос олим ҳақ. Навоий инсон руҳий – маънавий оламини даволаб, қалбини туғёнга келтиради. Буни ҳазратнинг замондоши Абдурахмон Жомий ҳам тасдиқлайди.

**Дўстлик боғидаги махсус хушқалом,
Вафо шоҳидадир Навоий мудом.
Гўзал сўзлар билан наво айлағай,
Озурда дилларни даво айлағай.**

“ЗАВҚИ РУҲОНИЙ ИЛА БИТИЛГАН!”

Ёки “Жаҳон адабиёти” журналини варақлаб, яхши бир таржима романни ўқисангиз, баҳри дилингиз очилади. Ҳозирги кунда ушбу журналнинг ҳар сони Навоий ғазаллари ва унга шарҳлар, инглизча ва русча таржималари билан бошланади. Бу ўз навбатида буюк зотга ҳурмат намунаси бўлиши билан бирга, Навоий отлиқ улкан уммондан маънавий қатраларни тушуниш, ундан баҳраманд бўлишга имкон беради.

Азиз ўқувчи! Сиз бунинг учун Навоийни ўқинг. Навоий сизни камолотга етаклайди. Навоий кўнглингизга малҳам бўлади. Иброҳим Ҳаққул таъбири билан айтганда, шоир ғазалларининг сир ва таъсир қувватини таърифлаш қийин. Баъзан уларнинг башар хайлига мўлжалланганлигига ақл ҳам унча бовар этмайди. Чунки Навоийнинг аксарият ғазаллари, ақл усти бир туйғу ва завқи руҳоний ила битилган.

“НАВОИЙ – ЯХШИ КИТОБ!”

Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романида бир эпизод бор. Раъно китоб ўқиб турган лаҳзада Анвар “Бу қандай китоб?” - деб унга савол беради. “Фузулийники”, - дейди Раъно. Анвар эса “Фузулий – яхши китоб”, - деб китобхонликни олқишлайди. Ана шу яхши – Навоийнинг китоблари сингари ўқишли асарлар инсонга руҳий қувват ато этади, уни қўллаб- қувватлайди, ҳамдарду ҳамкор бўлади. Китобдан яхшироқ дўст тополмаган Буюк Жомий ҳам “Китобдан яхшироқ дўст йўқ жаҳонда, Жонингга юз роҳат берар ҳар онда”, - деган бўлса не ажаб.

БИБЛИОТЕРАПИЯ

Педагог М. Очилова “Буюк Британияда китоб терапевти касби борлиги, бундай мутахассислар китоб ўқитиш орқали руҳий муаммолар қуршовида қолган кишиларни даволаши”ни ёзади. Инчунун, бугун дунёда “Библиотерапия” ривожланаётгани, у руҳий ва ахлоқий касалликларнинг олдини олишга хизмат қилаётгани баайни ҳақиқат. Албатта Алишер Навоий асарлари ҳам ана шундай руҳий ва ахлоқий даволаш кучига эга деб уйлайман. Ҳар куни Ҳазрат ғазалларини берилиб, иштиёқ билан ўқисангиз, бунга яна бир қарра амин бўласиз. Керак бўлса у қалбингизни даволаш қудратига ҳам эга.

Албатта Ғаззолий, Навоий, Фузулий, Махтумқули каби ижодкорларнинг китоблари инсон руҳиятига озуқадир. Бундай маънавий –руҳий қувватнинг баҳоси йўқ.

ИБН СИНО ТАРЖИМАИ ҲОЛИДАН...

Инсон китоб билан юксалиб боради. Абу Али ибн Сино ўз таржимаи ҳолида китоб камолот манбаи бўлганлигини тан олиб шундай ёзади: “Бир куни шоҳ Нух ибн Мансурдан кутубхонага киришга ва у ердаги тибга оид китобларни мутолаа қилишга рухсат олдим. Мен кўп хоналардан иборат кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари турар, китоблар устма-уст тахлаб қўйилган эди. Ҳар бир хонада бир фанга оид китоблар тўпланган эди. У ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик уларнинг ҳатто номларини эшитмаган бўлса керак. Бу китобларни ўзим ҳам аввал кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам учратмадим. Ўша китобларни ўқиб, улардан баҳраманд бўлдим”. Бу баҳрамандлик дунёга донғи кетган тиббиёт бобокалонининг, Ибн Синонинг шаклланишига улкан ҳисса қўшади.

Навоий ҳам Ибн Синодек Ҳирот, Машҳад ва Самарқанд шаҳарларидаги кутубхоналарда бўлиб, мутолаа билан шуғулланган.

Бундан ташқари унинг ўзи ҳам Ҳиротда султон кутубхонасидан қолишмайдиган катта кутубхонаси эга бўлган. Аммо унинг кейинги тақдири бизга номаълум.

“КИТОБ - СУЮКЛИ ЁРМИ?”

Навоий форсча бир шеърида бировдан қарзга олиб китоб ўқиганларни қоралайди. “Ахир китоб бу дўст ва ёрдир. Ақлли одам бу ишни қилмайди. Чунки биров ёрини бировга бир неча кунга қарзга бермайди-ку”, - дейди мутафаккир. Мана сизга китоб қадри ва унинг инсон учун беқиёс ўрни ҳақида Навоийнинг лўнда талқини. Бу билан Навоий китобни қизғанган десангиз, хато қиласиз. Аксинча, улуг мутафаккир китобларни шу қадар севади ва кадрлайдики, китобни ўқиш учун қарзга олган одам уни асраб – авайлаши даргумон. Ахир, зар қадрини заргар билмайдими? Китобхонадан ёки бирор кишидан китоб олиб, йиртиб – ямаб, бирор варағини тушириб, қайтариб келиб эгасига топшираётганлар ҳам борлиги баайни ҳақиқатдир. Демокчимизки, аҳолининг китобхонлик маданиятини оширишимиз, китобсеварларни шакллантиришимиз айна муддао.

КУТУБХОНА ҚИСМАТИ

Навоий “Муншаот”нинг 44 –мактубида унинг учун китоб ёр эканлигини – китобдан бошқага кўнгил бермаганлигини шу тарзда изоҳлайди: “...Шайх Алибек ва Ҳусайнкулибекка тушунтириб айтган эдим, шоядки, сизга (бизнингча Ҳусайн Бойқаро бўлса керак. Умр мазмуни бўлмиш китобларни кадрдон дўстдан бошқа яна кимга ишониш мумкин?) етказишган бўлса. Бу муддаога далил шуки, кейинги вақтда захмат тортиб ясаган мураккаъни (Хожа Аҳрор ва Жомий йўллаган хатлар тўплами) ва ҳар қандай қийинчилик билан яратган китобларниким, булардан бошқа ҳеч нарсага кўнгил берилмаган эди, олиб келган эдим (Машҳад шахрига), чунки баданга хасталик ёпишди, муборак дийдорингизга мушарраф бўлиб, қазо ҳам етса бу китобларнинг бариси сизнинг назоратингизда бўлса, дегандим. Ўзимда бунга қувват топмадим, у китобларни Юсуф Алидан юбордим”. Мактубдан кўриниб турибдики, Навоий умри поёнига етаётганини сезганиданми, бир умр кўнгил қўйган китобларидан кўнгил узолмасдан уларнинг келгуси тақдирини ўйламоқда. Дарҳақиқат, Алишер Навоий бир умр фақат ва яна фақат китобга кўнгил қўйди ва китоб отлик маънавий хазина шоир ҳаётининг мазмунини ташкил этди. У кишиларни ҳайратлантирадиган асарлар ёзди, кўплаб шоиру

олимларнинг асарларини мутолаа қилди, китобхонасида сақлади, китобхонада котиблар асарларни кўчириш билан банд эдилар. Хондамир бу обод кутубхонада ўнлаб хаттоту котиблар, наққош ва мусаввирлар фаолият олиб борганини, китобат ишлари билан шуғулланганини ёзиб қолдирган.

Хўш, мактубда Навоий тилга олган китоблар, қолаверса уйдаги обод ва бой кутубхона тақдири нима бўлди? Юсуф Али бу асарларни Ҳусайн Бойқаро қўлига топширган бўлиши мумкин. Ҳусайн Бойқаро эса китобларни султон кутубхонасига жойлаштирган бўлиши ҳақиқат яқин. Аммо Ҳусайн Бойқаро вафот этганидан сўнг Шайбонийхон ва Исмоил Сафавийлар Ҳиротни эгаллагандан кейинги даврда китобларнинг ва шахсий кутубхонанинг тақдири сизу бизга қаронғу!? Аммо Бобур Мирзо 1506 йилда Ҳиротга бориб Навоийнинг уйда яшаганида, ҳазратнинг кутубхонасидаги шоҳ асарларига кўзи тушгани (яъни, шахсий кутубхонасида бўлган), “Ҳазойин ул – маоний”дан саралаб девон тузганини ёзиб қолдирган. Бу бир томондан. Иккинчи томондан, тарихчи Хондамир Навоийнинг мазкур машҳур кутубхонасида “Хулосат ул-ахбор” китобини ёзган: *“Амир Алишер Навоий ҳижрий-қамарий 904 йилда (милодий 1498/1499 йилда) ўз кутубхонасини менинг ихтиёримга топширди. Олти ойлик ўқиб-ўрганиш ва изланишлардан сўнг ушбу китобни (“Хулосат ул-ахбор”) (ёзиб) ул Ҳазрат(Навоий)га тақдим этдим”*,¹⁴⁹ - дейди Хондамир. Албатта, Навоийнинг ўз асарлари ҳамда кутубхонасидаги бошқа китоблар ҳозирги вақтда бутун дунёга тарқалиб кетган, уларни ҳозир Франция, Англия, Германия, Туркия, АҚШ каби кўплаб мамлакатлар кутубхоналаридан топиш мумкин.

Ҳозирда Мухтарам Юртбошимиз ташаббуси билан улўғ алломаларимиз асарлари қўлёзмалари нусхаларини мамлакатимизга қайтариш бўйича қатор савобли ишларга қўл урилмоқда. Бу билан Навоий бобомиз кутубхонасидан жой олган китобларнинг ҳам фотонусхалари юртимизга қайтарилмоқда. Зотан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон

¹⁴⁹ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ-2015.159-б.

Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш марказини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарорида белгиланганидек, “айни вақтда халқимиз, хусусан, ёшларимизни ана шу бебаҳо маънавий бойликдан баҳраманд этиш, тарихимиз ва маданиятимизнинг номаълум саҳифаларини чуқур ўрганиш, чет эллардаги Ўзбекистонга оид маданий бойликлар ҳақида тўлиқ маълумотлар базасини яратиш, бу йўналишдаги ишларнинг самарадорлигини янада ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш маркази ташкил этилди”.

Мухтасар қилиб айтганда, Навоий бобомиз асарлари қалбимизга нур бўлиб кириб келади. Чунки унинг маърифат билан йўғрилган асарлари ички оламимизни офтоб янглиғ чароғон этади. Шунинг учун Алишер Навоий китобларини ўқиш керак. Зинҳор-базинҳор тилига тушунмайман деб чўчимаслик лозим. Негаки, бир-икки марта луғат билан ишласангиз, сўзларига ҳам бинойидек тушунадиган бўлиб кетасиз. Муҳими Навоий отлиқ оҳанграбо олам сизга маънавий ҳузур-руҳий лазатланиш бахш этади. Бундай завқ-шавқ ҳолатининг эса баҳоси йўқ. Зотан Биринчи Президентимиз таъбири билан айтганда, инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан кам топилади. Она тилига муҳаббат, унинг бекиёс бойлиги ва буюклигини англаш туйғуси ҳам бизнинг онгу шууримиз, юрагимизга аввало Навоий асарлари билан кириб келади. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз”.

“НАВОИЙНИ ЎҚИШ КЕРАК!”
ЁҲУД ПРЕЗИДЕНТ АСАРЛАРИДА НАВОИЙДАН
ИҚТИБОСЛАР
(Ўнинчи мақола)

2017 йилнинг 3 августида Мухтарам Президентимиз мамлакатимиз зиёлилар билан учрашувда Алишер Навоий номли комусий луғат ҳақида гапирар экан, барчани шоирлар султонини асарларини ўқишга даъват этди. Бинобарин Юртбошининг ўзи ҳам Алишер Навоий ғазалларини доимо ўқишини таъкидлади. Ўз ўрнида айтиш жоизки, Президентимизнинг буюк Навоий асарларини мунтазам мутолаа қилганлигини унинг маъруза ва нутқларда Навоий асарларидан келтирилган иқтибосларидан маълум бўлади.

2016-йилнинг 4-ноябрида Президент Шавкат Мирзиёев навоийлик сайловчилар билан мулоқотда Алишер Навоий бобомиз хотирасига ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш, ул зотнинг табарруқ меросини ўрганиш, ёш авлодимизга безавол етказиш борасида вилоятда олиб борилаётган ибратли ишларни алоҳида таъкидлаб ўтди: *“Навоий вилояти ҳокимлиги ва ижодкор зиёлиларнинг ташаббуси билан улуг шоирнинг энг машҳур асарлари тўрт китоб шаклида, юксак полиграфик сифат билан нашр этилгани ана шундай эзгу ишлар қаторига киради. Шу гўзал нашр кўплаб юртдошларимиз қатори менинг ҳам шахсий кутубхонамда борлигидан хурсандман”*, деган эди мазкур учрашувда Давлатимиз раҳбари.

Шунингдек ушбу учрашувдаги нутқида Юртбоши ўз ўрнида шоир ижодидан мисол келтирди: *“Мутафаккир шоиримизнинг “Одамий эрсанг, демагил одами, Ониким йўқ халқ ғамидин ғами”*, деган сатрларида қанчалик чуқур маъно бор. Яъни, бу дунёда инсонларнинг дарду ташвишларини ўйлаб яшаи – одамийликнинг энг олий мезонидир. Халқнинг ғамидан узоқ бўлган инсонни одам қаторига қўшиб бўлмайди, деб уқтирмоқда улуг бобомиз.

Бу ўлмас сатрлар бугун бизнинг ҳаётимиз билан, бизнинг орзу-интилиш ва амалий ҳаракатларимиз билан нақадар ҳамоҳанг экани одамни ҳайратга солади”, дейди Юртбошимиз Навоий асарларини чуқур билишини намоён этиб.

Президент ўзининг севимли байтларидан бўлган мазкур сатрларни 2016 йил 14 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисида ҳам эсга олди. Мазкур сатрлар 2018 йилда нашр этилган Абдурахмон Жомийнинг “Муҳаббат махзани” китобига ёзилган сўзбошида яна бир бор қайд этилди: *“Инсоний маслаги ва орзу-интилишлари бир бўлган бу даҳо шоирлар(Жомий ва Навоий) ҳамиша эл-юртнинг дарду ташвишлари билан яшаи, одамлар, элатлар ва халқлар ўртасида аҳиллик ва ҳамжиҳатликни қарор топтириш, юксак фазилатларни тараннум этиш каби эзгу мақсадларни ҳаёт мазмунини деб билганлар.*

Агар Алишер Навоий: *“Одамий эрсанг, демагил одами, Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами”*, деб ёзган бўлса, Абдурахмон Жомий асарларида: *“Яхшилик билан ном чиқар жаҳонда, Севиб ёд этсинлар барча замонда”*, деган олижаноб гоё устуворлиги ҳам бу фикрни тасдиқлайди”.

2016 йил 22 ноябрда Президентимиз Тошкент вилоятидаги сайловчилар вакиллари билан учрашар экан, *“Буюк Алишер Навоий бобомиз: “Ота-онага жисмингни, жонингни фидо қилгин, уларнинг бирини қўй деб билсанг, бирини ой деб билгин”*, деб ёши улуг инсонларга, хусусан, ота-оналаримизга иззат-ҳурмат кўрсатишга барчамизни даъват этганлар”, деб таъкидлади ва бу билан ҳаётимизга фойда бағишлаб келаётган муҳтарам кекса авлод вакиллари эъзозлаш, уларнинг ҳаётини мазмунли қилиш, умрларини имкон қадар узайтириш – барчамизнинг муқаддас бурчимиз эканлигини уқтирди.

Мамлакатимиз раҳбари туркман шоир Махтумқулининг ўзбек тилида нашр этилган китобига ёзган сўзбошида ҳам шоирлар султони номини катта ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олиб, жумладан шундай деди: *“Махтумқулининг Хивадаги Шерғозихон мадрасасида таҳсил олгани, Алишер Навоийдек буюк санъаткорни ўзига устоз деб билгани халқларимиз ўртасидаги абадий дўстликнинг ажойиб намунасидир”*. Ўз навбатида 2018 йил 23 апрелда Тошкентда Туркменистон Президенти Гурбангули Бердимухамедов шарафига уюштирилган қабул маросимида ҳам Юртбошимиз *“туркман ва ўзбек халқларининг кўп асрлик*

муносабатлари янада мустаҳкам ва самарали бўлишида барча туркий тилли халқлар адабиётининг мумтоз намояндалари ҳисобланган буюк шоир ва мутафаккирлар Алишер Навоий ва Махтумқули Фирогийнинг буюк хизматлари бор”лигини таъкидлаб ўтди. Бу улуғ зотлар инсонийлик, эзгулик, одамлар ўртасида тинчликсеварлик ва ўзаро ҳамжиҳатлик каби энг олижаноб фазилатларни тараннум этганлар. Шунинг учун ҳам уларнинг ўлмас ижоди бугун ҳам қалбимизга яқиндир.

Юртбошимиз Навоийнинг нафақат шеърларидан, балки бошқа асарларидан, аниқроғи “Махбуб ул-қулуб”дан хабардорлиги, унинг 2017 йил 9 декабрда қишлоқ хўжалиги ходимлари кунига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқидаги иқтибосдан ойдинлашади: *“Буюк мутафаккир Алишер Навоий бобомиз “олам аҳлининг тўқлиги, қувончи, аввало, ерга уруғ сочиб, бебаҳо ноз-неъмат етиштирадиган фидойи инсонлар меҳнатидандир”, деб миришкор деҳқонлар хизматига жуда катта баҳо берганлар”,* дейди Юртбошимиз “Махбуб ул-қулуб”даги ўғитлардан келтириб.

Юртбошимиз видеоселектр йиғилишлардан бирида оёғи ердан узилган мансабдорларга қарата Навоийнинг “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асаридаги *“май мастлиги бир кун, мансаб мастлиги эса амал эгаллаб турилган давр мобайнида давом этиши”* ҳақидаги фикрни келтирган эдилар. Яъни *“Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”да ёзилганидек, “алар (Ҳасан Ардашер) дер эрдиларким, дунё жоҳи(мансабдор бўлишининг)нинг мастлиги чоғир (май, шароб) мастлигига ўхшамасдурким, чоғир мастлиги ичган кунидир, аммо жоҳ (мансаб) мастлиги агар соҳиби жоҳ (мансабдор) йиллар жоҳ (мансаб) устидаким, мастдур, анинг махмурлиги (мастлиги) жоҳдин маъзул бўлғонидадур. (Мансабдан ажралгандагина унинг мастлиги тарқалади.) Не мускир хамр (мансаб шундай маст этувчи ичкилик)дурким бадмастлиги (ўта бемаъни мастлиги) одамийни йиллар ўзидин беҳабар қилгай”.* Содда қилиб айтганда, мансаб майидан сармаст киши эса одамийлигини йўқотади, яъни оёғини ердан узилади. Президентимиз бундай мисол билан мансабдорларни ҳалол ва пок бўлишга даъват этмоқда.

2018 йил 12 январдаги ташқи ишлар вазирлиги ва мамлакатимизнинг хорижий давлатлардаги элчихоналари

фаолиятига бағишланган йиғилишда ҳам Президентимиз элчиларимизни Навоийни, ўзбек адабиётини билишга чақиради. Албатта давлат раҳбарининг *“Алишер Навоийдан, Бобурдан, Абдулла Ориповдан, Эркин Воҳидовдан икки қатор шеър айта олмаса, энг ёмони, она тилимизни мукаммал билмаса, қандай қилиб ҳақиқий элчи бўлиши мумкин?”* деган сўзларида ҳам миллатимиз гурури Навоий асарларини ўқиб, ўрганишга даъват мужассам.

Мухтарам Президентимизнинг Абдурахмон Жомийнинг *“Муҳаббат махзани”* китобига ёзган сўзбошида давлат раҳбарининг Жомий ва Навоий ижодини чуқур билиши яққол намоён бўлади: *“Абдурахмон Жомий Алишер Навоийнинг тариқатдаги пири, адабиётда устози, ҳаётда энг яқин дўсти ва маслакдоши эди. Навоий бу улуг зот ҳақида чексиз эҳтиром билан “Мурииду устоду пир манга”, дея эътироф этиб ёзгани бежиз эмас.*

Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомийга ҳурмати шу даражада баланд эдики, у “Хамса”нинг барча дostonларида, шу билан бирга, “Насойим ул-муҳаббат”, “Мажолис ун-нафоис” ва бошқа асарларида меҳрибон устозининг эзгу фазилатларини чин дилдан таъруфи тавсиф этади. Жомий вафотидан сўнг унга бағишлаб “Хамсат ул-мутахаййирин” номли махсус асар яратади.

Ўз навбатида, Абдурахмон Жомий ҳам Алишер Навоий ижодини юксак қадрлагани тарихий манбалардан яхши маълум. “Ҳирадномаи Искандарий” дostonида Навоийнинг истеъдоди ва маҳоратига юксак баҳо бериб, “У Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавий панжасига муносиб панжа ура олди, ҳатто улардан ҳам ўзиб кетди. Яхшиямки, у ўз асарларини туркий тилда яратди, агар форсийда қалам тебратганида борми, бошқаларга бу майдонда жавлон уриш учун мажол қолмасди”, дея мадҳ этади. Бу эътироф мавлоно Жомий Навоийнинг туркийда ёзган асарларини ҳам мунтазам ўқиб, унга ўз муносабатини билдириб борганидан далолат беради”

Президентимиз Тожикистон раҳбари Эмомали Раҳмоннинг 2018 йил 17-18 август кунлари мамлакатимизга ташрифи чоғида *“Халқларимизнинг буюк шоир ва мутафаккирлари Мавлоно Жомий ва Ҳазрат Навоий ўртасидаги дўстлик ҳақиқий қардошлик муносабатларимизга ёрқин мисол”* эканлигига урғу беради.

“Барчамиз Мавлоно Жомий Ҳазрат Навоийга бағишлаб ёзган сатрларни яхши биламиз:

***Заковатинг нури бахш этди сафо,
Навоий, лутфингдан топди у наво.***

Асрлар оша унга атоқли ўзбек шоири қуйидаги сатрларни битган:

***Икки дарё ирмоғидек шеърлар жаранги ила,
Бизга бу қўшиқ қуйлар Жомий ва Навоийлар.***

Дарҳақиқат, бугун барчамиз чин юракдан буюк ва гўзал наво – дўстлик қўшиғини қуйламоқдамиз”.

Президентимиз 2017 йил 31 сентябрда Ўзбекистон ўқитувчи ва мураббийларига йўллаган байрам табригида ҳам Навоий ўғитларига мурожаат қилади: “Сизларнинг барчангизга ҳеч қачон узиб бўлмайдиган қарздорлик ҳисси билан таъзим қиламиз.

Буюк Алишер Навоий бобомиз айтганларидек, дунёнинг бор бойлик ва хазинаси билан ҳам сизларнинг олижаноб меҳнатингиз ҳақини адо этиб бўлмайди”, дейди Муҳтарам Президентимиз. Яъни Навоий айтганидек,

***Ҳақ йўлинда ким санга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.***

2018 йил 7 мартдаги Халқаро хотин-қизлар куни муносабати билан ўтказилган тантанали маросимдаги нутқида Президент яна буюк мутафаккирнинг сўзларига мурожаат этади: “Ҳеч шубҳасиз, Ўзбекистон деб аталган жонажон Ватанимизда ҳар қайси мард йигит аввало меҳрибон онаси, оиласи, фарзандлари бахтли бўлишини албатта истайди, ҳазрат Навоий бобомиз айтганларидек, бу йўлда ўзининг бутун борлигини бағишлашга тайёр туради”, дея Президент ҳар биримизнинг орзу-истакларимизни ифода этади. Президентимиз 2019 йил 12 январдаги Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучлари ташкил этилганининг 27 йиллиги ва Ватан ҳимоячилари куни муносабати билан йўллаган байрам табригида ҳам бу фикрни тўлдиради: “Мутафаккир шоир Алишер Навоий бобомиз айтганларидек, бу дунёда эр йигитнинг энг буюк, эзгу ва муқаддас вазифаси, аввало, ўз оиласи, Ватани ва халқини муносиб ҳимоя қилишдан иборатдир”.

2018 йил 21 март кундаги Наврӯз табригида ҳам Юртбоши улуғ мутафаккир сатрларидан, шоҳбайтларидан фойдаланади: *“Биз энг аввало оналаримиз, аёлларимиз ва фарзандларимиз, бутун халқимизни рози қилишни ўз олдимизга эзгу вазифа қилиб қўйганмиз. Шунда ҳаётимиз янада обод ва фаровон, буюк Алишер Навоий бобомиз айтганларидек, ҳар кунимиз Наврӯз бўлади”*, дейди Президентимиз Навоийнинг қуйида байтидан илҳомланиб.

Ҳар тунинг Қадр ўлибон, ҳар кунинг ўлсин Наврӯз!

Мамлакатимиз Президенти Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 26 йиллиги муносабати билан ўтказилган тантанали маросимда адолат ҳақида сўз юритар экан, Алишер Навоий бобомизнинг ижодидан ибратли сўзлар келтирди: *“Яна бир бор такрорлайман: судьянинг онгида – адолат, тилида – ҳақиқат, дилида – поклик ҳукмрон бўлиши керак.*

Бу борада Алишер Навоий бобомиз “Зулм қилма, инсофли бўл, халқ учун “адл қасри”, яъни “адолат қўргонини” бунёд эт” деб айтган сўзларида қанчалик чуқур маъно бор”, дея Юртбошимиз суд органларини қонунга ва одиллик тамойилларига қатъий риоя қилишга, ҳалол ва виждонан ишлашга даъват этди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев Россия Федерацияси Президенти Владимир Путиннинг мамлакатимизга давлат ташрифи доирасида уюштирилган қабул маросимидаги нутқида ҳам Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” (“Искандар девори”) достонини эсга олади: *“Ўзбекистон ва Россия ўртасидаги муносабатлар чуқур тарихий илдизга эга.*

15 асрдаёқ буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий “Искандар девори” деб номланган достонида ёвуз кучларга қарши курашда рус жангчилари кўрсатган жасурлик ва қаҳрамонликни фахр билан тилга олади.

Ўзбек халқи 1941 йил қиш фаслида қамалда қолган Ленинградда, ҳаводан бомбалар ёғилиб турганига қарамасдан, рус олимлари, шоир ва ёзувчилари Давлат Эрмитажидида Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигини тантанали равишда нишонлаганини доимо миннатдорлик туйғуси билан ёдга олади.

Ҳозирги кунда бизнинг кинематографларимиз гуманизмнинг юксак идеалларига садоқатнинг ёрқин намунаси бўлган ушбу

воқеага бағишланган бадиий фильмни суратга олиш устида ишламоқда”.

Мухтарам Юртбошимиз 2018 йил 6-сентябрда Шаҳрисабзда ўтказилган халқаро мақом санъати анжуманининг очилиш маросимидаги нутқида миллий мусиқа санъати ҳақида гапира туриб, улуғ мутафаккир бобомизни эсга олиб, жумладан шундай дейди: *“Буюк мутафаккир Мир Алишер Навоий бобомизнинг айнан “наво”, яъни мусиқий оҳанг деган сўзни ўзларига тахаллус қилиб, бутун дунёда шуҳрат топганини барчамиз яхши биламиз”.*

Президентимиз Шавкат Мирзиёев “Шарқ тароналари” ўн иккинчи халқаро мусиқа фестивалининг очилишига бағишланган тантанали маросимдаги табрик сўзида *“ушбу анжуман турли цивилизациялар, халқлар ва миллатлар ўртасида ўзига хос маданий ҳамкорлик ҳамда мулоқот майдонига айланган”*ига урғу берар экан, *“бу фестивал замирида улуғ ўзбек мутафаккир шоири Алишер Навоий бобомизнинг, олам аҳли, ҳамиша бир-бирингизга дўст бўлинг, Ер юзини ўз меҳнатингиз, истеъдодингиз билан обод қилинг, деган мазмундаги ўлмас даъвати мужассам”* дейди. Бу сўзлар билан Навоий бобомизнинг куйидаги сатрларига ишора қилади.

Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлиг,

Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиг иш.

Президентимиз Озарбайжон пойтахти Боку шаҳрида 2019 йил 15 октябрда бўлиб ўтган Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик Кенгашининг еттинчи саммитида сўзлаган нутқида *туркий дунёни қалам билан бирлаштирган Алишер Навоий сингари шоирлар нафақат ўзбек халқи, балки барчанинг фахру ифтихори эканини қайд этди.* Мухтарам Президентимиз 2019 йил 21 октябрда ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида ҳам бу ҳақда тўхталган: *“Бундан беш аср муқаддам ҳазрат Алишер Навоий:*

“Турк назмида чу мен тортиб алам,

Айладим ул мамлакатни якқалам”, деб ёзган эди. Яъни ул зот она тили байрогини баланд кўтариб, бутун эл-улусни, юртларни шу байроқ остида бирлаштирдим, деб ифтихор қилган”, деди давлатимиз раҳбари. Ҳақиқатан қаҳрамон шоиримиз Абдулла Орипов ёзганидек, *Темур тиги етмаган жойни, Қалам*

билан олди Алишер. Содда қилиб айтганда, Навоий даврида ҳам, бугун ҳам туркий халқлар шоирлар султони ўзининг ижодкори деб билади. Навоий шеърлари эса ўз даврида Хитойдан то Мисргача бўлган туркий халқлар яшаган улкан ҳудудни эгаллаган бўлса, ҳозирда ҳам унинг асарлари жумлаи жаҳон мамлакатларига кириб борган.

“Ўзининг бебаҳо асарлари билан она тилимизнинг қадрини ва қаддини тиклаган буюк мутафаккир аجدодимиз Алишер Навоий ҳаёти ва ижодининг мукаммал энциклопедиясини яратиш ҳам олдимизда турган долзарб вазифалардан биридир”, деди ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимда Алишер Навоий асарлари билимдони ва унда илгари сурилган эзгу ва олижаноб ғоялар тарғиботчиси бўлмиш Президентимиз.

Ўз навбатида таъкидлаш жоизки, буюк мутафаккир асарлари комил инсонни тарбиялашга хизмат қилади. Шунинг учун давлатимиз раҳбари бундай бебаҳо асарларни, китобларни ёш авлод ўқисин, деб тарғиб қилади. Президент қарори асосида таъсис этилган “Ўзбекистон тарихи” телеканали фаолиятининг асосий вазифаларидан бири сифатида ҳам Навоий сингари олимлар, мутафаккирлар, азиз-авлиёлар ва шоирлар бебаҳо меросини кенг кўламда ўрганиш ва оммалаштириш мақсадида илмий-оммабоп дастурлар ва ҳужжатли фильмлар яратиш белгиланган. Шунингдек Ислом цивилизацияси маркази ҳам буюк алломаларимиз маънавий меросини тадқиқ этади. Президентимизнинг мақсади Навоий каби улуғ аждодларимиз асарлари ўрганиш, тадқиқ қилиш ва оммалаштириш орқали жаҳолатга қарши маърифат нурларини тарқатишдир.

Чунончи, Президентимизнинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини чуқур билишининг, кези келганда унинг ҳикматларига амал қилиши ва бошқаларни ҳам ўғитларга риоя қилишга чорлашининг ўзиёқ сизу бизни давлат раҳбаридан ибрат олиб, буюк мутафаккир асарларини ўқиб, ўрганишга ундайди. Зотан сеvimли шоиримиз Сирожиддин Саййид ёзганидек,

Ҳар бир калла,

Ҳар бир бош

Жаҳолатдан кўрқиши керак.

*Ҳар бир бола,
Ҳар бир ёш
Навоийни ўқиши керак.*

Мухтасар қилиб айтганда, Навоий асарлари билан бир қаторда бу улуғ бобаракотнинг камолотига хизмат қилган, яъни Навоий ўқиган китобларни ўқиш ҳам ёш авлодни етук инсон бўлиб улғайиши учун пиллапоя вазифасини ўтайди, деб ҳисоблаймиз. Зеро Алишер ҳам ана шундай нодир асарларни ўқиш орқали буюк Навоий даражасига етгани шубҳасиз!

Президентимизнинг Алишер Навоий асарларидан келтирилган иқтибослари биринчидан кўпчиликка билим ва маълумот тақдим этади. Иккинчидан, бу ўз навбатида давлат раҳбарининг Навоий асарлари билимдони эканлигини билдиради. Учинчидан эса мазкур маълумотлар Президентимизнинг буюк аجدодларимиз бебаҳо меросини ёшлар онгига сингдириш, ўрганишга даъват этиш, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини кучайтиришга қаратилган эзгу ишларининг узвий қисмидир. Аниқроқ қилиб айтганда, Навоий каби мутафаккирлар меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш орқали миллий ғурур кучаяди. Миллий ғурури кучли миллатни эса енгиб бўлмайди. Зотан, Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев 2017 йилнинг 3 августида мамлакатимиз ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувда таъкидлаганидек, **“Навоийни англаш – ўзликни англаш демакдир”**. Ўзликни англаш эса ҳар бир инсонга миллий ифтихор туйғусини бахш этади. Ўзликни англаш – Навоийни ўқиб, ўрганишдан бошланади.

ХОТИМА

Хулоса қилиб айтганда, Алишер бир кунда Навоий бўлиб қолмаган. Аллоҳ таоло томонидан тақдим этилган юксак истеъдод соҳибига энг аввало оилада тўғри тарбия берилган. Боз устига у мактаб, мадраса ёки индивидуал тарзда ўз замонасининг етук устозлари қўлида таълим олди. Бундан ташқари, унинг дунёқараши ва тафаккури “Қуръони карим”, “Қиссасул анбиё”, “Ҳадислар”, диний ва тасаввуфий рисоалар ҳамда ғазаллар асосида шаклланди. Низомиддин Мир Алишер Навоий болалигидан тинимсиз мутолаа билан шуғулланди. Ўз давридаги маълум ва машҳур китобларини ўқиш унинг назаридан четда қолмади. Унинг қарашлари Ислом булоғидан озиқланди. Навоий ёши бир жойга етганда ҳам китобдан бош кўтармади. Хондамирнинг гувоҳлик беришича, шоирлар султони болаликдан то умрининг охиригача илм излади, мутолаа билан машғул бўлди. Ана шундай шарт-шароит ва омиллар буюк Навоийни шаклланишида муҳим рол ўйнаган.

Аслини олганда ҳам сизу биз фахрланадиган улуғ аждодларимиз, барча буюклар юксак даражаларга илм ўрганиш ва китоб ўқиш орқали эришган. Мутафаккир шоир Махтумқули мактаб ва мадрасаларда таҳсил олиб, Низомий, Фирдавсий, Саъдий, Навоий, Фузулийлар китобларини ўқиб, етук шоир бўлиб улғайган. У бир шеърда шундай ёзган:

*Жон кўтариб бориб етдим бир бопдан,
Хирқа кийиб эл ичида сон бўлсам.
Тун ичинда бориб байтулло топдан,
Зор йиглаян соҳибларда хун бўлсам.
Абу Саид, Умар Хайём, Ҳамадоний,
Фирдавсий, Низомий, Ҳофиз парвоний,
Жалолиддин киби, Жомий элноний,
Уларнинг жойинда менам сон бўлсам.
Домангирда¹⁵⁰ юрган устод Навоий,
“Чордевон”и, “Фарҳод Ширин”, Зубойи,
Заҳириддин Бобур мезонал-ойи,
Гошларина бориб мен Мажнун бўлсам.*

¹⁵⁰ Домангир – ҳақиқатни кўзловчи.

*Ўқуб эдим Саъдийнинг “Бўстони”,
Кўр не ажаб Хоқонийнинг “Мадиони”,
Истарман “Шоҳнома”, “Соқийнома”ни,
Малик Умар бирлан Сулаймон бўлсам.
Орболат қўлинда, эй Махтумқули,
Рустама Искандар ҳеч тутмаз йўли,
Не бўлса билгайсан элат хаёли,
Дардлилар олинда мен Лукмон бўлсам.*

Бугунги кунда Муҳтарам Юртбошимиз томонидан интеллектуал салоҳиятли, иқтидорли ёшларни тарбиялаш йўлида қатор ислохотлар олиб борилмоқдаки, Давлат раҳбари Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимда ота-оналарни Фитрат бобомиз сўзларини мисол қилиб, оилада фарзанд тарбияси билан жиддий шуғулланишга даъват этди. Яъни Абдурауф Фитрат таъкидлаганидек, “Халқнинг аниқ мақсад сари ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши ёки заиф бўлиб хорликка тушиши, бахтсизлик юкини тортиши, эътибордан қолиб, ўзгаларга тобе ва кул, асир бўлиши уларнинг ўз ота-оналаридан болаликда олган тарбияларига боғлиқ”. Ҳақиқатан оиладаги соғлом муҳит, аҳил-иноқлик ва тарбия инсонни комил шахс бўлиб шаклланишида муҳим аҳамиятга эга. Бу биринчидан.

Иккинчидан эса Муҳтарам Президентимиз таълим тизимини тубдан ислох қилиб, такомиллаштиришга бел боғлади. Фарзандларимиз тарбиясида энг асосий бўғин ҳисобланган мактабгача таълим тизимининг жамиятимизда тутган ўрни ва аҳамияти ортди. Мактабгача таълим вазирлиги ташкил этилди. Давлатимиз раҳбари таъбири билан айтганда, фарзандларимизни ҳар томонлама билимли, она юртимизга садоқатли инсонлар этиб тарбиялаш болалар боғчасидан бошланади.

Мактабларда ҳам таълим сифатини ошириш бўйича қатор чоратадбирлар олиб борилмоқда. Таълим тизимидаги инновация ва креатив ёндошувлар асосида Муҳаммад Хоразмий ва Мирзо Улуғбек номлари билан аталадиган, аниқ фанлар чуқур ўқитиладиган махсус мактаблар, Исҳоқхонтўра Ибрат, Абдулла Қодирий, Иброҳим Юсупов, Ҳамид Олимжон ва Зулфия, Абдулла

Орипов, Эркин Воҳидов, Мухтор Ашрафий, Муҳаммад Юсуф, Ҳалима Худойбердиева, Рўзи Чориев номидаги ижод мактаблари, Президент, Темурбеклар мактаблари ташкил этилди. Республикада Баркамол авлод марказлари Баркамол авлод мактабларига айлантирилди. Мамлакатимизда коллежлар негизда касб-ҳунар мактаблари, коллежлар ва техникумлар очилди. Шунингдек, ўқитувчи-педагогларнинг мамлакатимиздан ташқари, хорижий давлатларда ҳам малака ошириб, тажриба алмашишмоқда. Бир сўз билан айтганда, таълим тизимини такомиллаштириш, мамлакатимиз келажаги бўлган ёшларни замонавий билим олишга йўналтириш баркамол шахсни тарбиялаш билан боғлиқ. Шунинг учун мамлакатимизда “ҳаёт ва мамот масаласи” бўлмиш ёшларнинг таълим –тарбия жараёнига жиддий қаралмоқда. Бу билан учинчи ренессанс даврига пойдевор қўйилмоқда.

Учинчидан, Мамлакатимиз раҳбари саъй-ҳаракатлари билан аҳолининг китобхонлик маданиятини оширишга эътибор берилмоқда. Бугунги кунда ёшларимизнинг китоб ўқишга бўлган қизиқишини ошаётганига, китоб билан дўст тутинаётганига, аҳолининг китобхонлик савияси кўтарилаётганига гувоҳмиз. Бу албатта Муҳтарам Юртбошимиз Шавкат Мирзиёев томонидан олиб борилаётган оқилона сиёсат маҳсулидир.

Содда қилиб айтганда, Муҳтарам Юртбошимиз саъй – ҳаракатлари билан яқин кунларда дунёни ҳайратга солган Термизийлар, Хоразмийлар, Бухорийлар, Насафийлар, Навоийлар етишиб чиқиши шак-шубҳасиз.

Ушбу рисолаи ёзишда Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари ҳамда Алишер Навоий номли Қомусий луғатдан фойдаланилди.

Унда айрим камчиликлар борлигини инкор этмайман. Бунинг учун сиздан узр сўрайман, азиз ўқувчи!

МУНДАРИЖА

Китоб –бу келажак демакдир (Сўзбоши)	3
Муқаддима	9
Навоий ўқиган китоблар (Биринчи мақола).....	11
“Мутолаа қилмаган китоб қолмади, ҳисоб” (Иккинчи мақола).....	71
Бешикдан қабргача илм излаган зот (Учинчи мақола)	86
Навоийга сабоқ берган устозлар (Тўртинчи мақола)	103
“Маҳбуб ул-қулуб”даги устоз шоирлар (Бешинчи мақола)	114
Раҳнамо пирлар (Олтинчи мақола)	128
Улуғ мураббийлар (Еттинчи мақола)	134
Навоийни дуо қилган бузруклар (Саккизинчи мақола).....	145
Фақат китобга кўнгил қўйган зот (Тўққизинчи мақола)	157
“Навоийни ўқиш керак!” ёхуд президент асарларида навоийдан иқтибослар (Ўнинчи мақола)	163
Хотима	172

ШЕРХОН ҚОРАЕВ

НАВОИЙ ЎҚИГАН КИТОБЛАР

(Илмий-оммабоп рисола)

Мухаррир: В.Аҳмад
Техник муҳаррир: Б.Хайдаров
Мусахҳих: Р.Йўлдошева

Босишга рухсат этилди: 30.05.2020.
Офсет қоғоз. Қоғоз бичими 84x108 1/16.
Тимес Нев Роман гарнитураси. Шартли босма табоғи 11
Нашр ҳисоб табоғи 13,75. Адади 100.

«ЗАМОН ПОЛИГРАФ» ОК босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент шаҳри. Юнусобод тумани,
Бободехқон маҳалласи 45-уй.